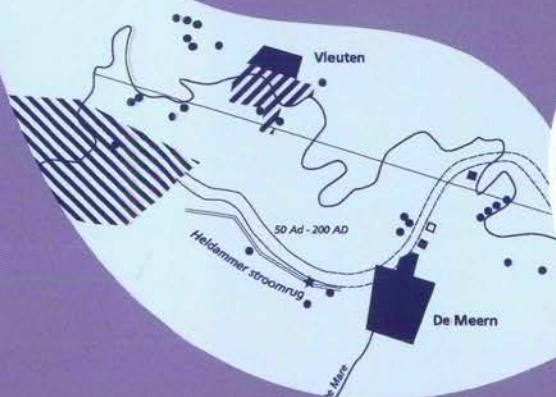
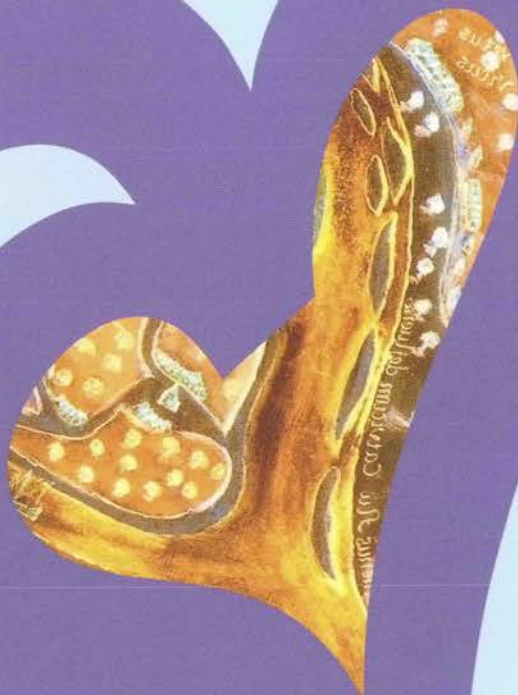

vereniging

Oud-Utrecht

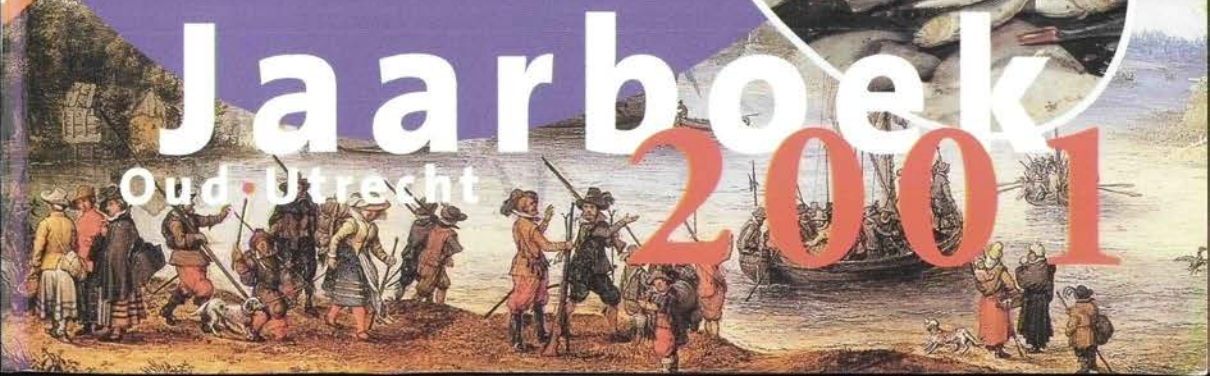
u

Jaarboek

Oud-Utrecht

2001

redactie:

Mw drs M.A. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, mw drs A. L. Jordens,
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, drs A. Pietersma en drs M. Stafleu

colofon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: PlantijnCasparie Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 2001 / [red. M.A. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-20-1

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

G. J. A. Bruynel

5 DE DERDE MEANDER

De geografische situering van de rivierlopen in en rond de stad Utrecht

L. O. Nelemans

25 ADAM WILLAERTS (1577-1664)

Zee- en kustschilder en twee bijbelse voorstellingen te Utrecht

P. C. van der Eerden

57 DE TRONIE VAN GAASBEEK

Portretten van Willem van Abcoude en Jacob van Gaasbeek

Ronald Rommes

**87 'GEEN VROLYK GELOEI DER
MELKZWAARE KOEIJEN'**

Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw

Th. A. M. Claerboudt-van Helfteren

137 KRONIEK OVER HET JAAR 2000

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 2000 leden.

Doel: beoefening en verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen regelmatig een tijdschrift, in december het Jaarboek en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht.

Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt

- voor leden € 25
- voor leden 25 jaar en jonger; U-pashouder € 20
- voor huisgenootleden € 10
- voor instellingen zonder winstoogmerk € 25
- voor instellingen met winstoogmerk € 50

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht

p/a Alexander Numankade 199-201

3572 KW Utrecht

Hoewel er over de geschiedenis van onze stad en provincie al een bibliotheek is volgeschreven, weten we over veel zaken nauwelijks iets. Bij elkaar vormen die witte vlekken een lange lijst, waarvan de vereniging Oud-Utrecht een deel zal trachten op te vullen. Zij nodigt onderzoekers uit om oorspronkelijke bijdragen te leveren over agrarische geschiedenis, cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw, mentaliteitsgeschiedenis en verzuiling.

Wie meer wil weten over honorering en voorwaarden, kan het reglement aanvragen bij de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht, mw drs C. C. S. Wilmer, p/a Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, telefoon: 030-2866611.

Vleuten

Utrecht

De derde meander

Helde
stro

oudwulve
broeker
meander

Harmelo

De geografische situering van de rivierlopen
in en rond de stad Utrecht

Kronkelwaard
geul afsnijding

Castellum
De Meern

weg

700 AD

G.J.A. Bruynel

Na verlanden westflank
derde meander wordt
voor de waterafvoer
een verbinding met de
Vecht gegraven.
Hierdoor ontstaat de
Oude Gracht meander

0

2000 m

De Romeinse grensforten in Vechten, Utrecht en De Meern werden gebouwd op de zuidelijke oever van de Rijn. Die castella zijn exact te situeren, maar ondanks de vele archeologische vondsten en historische gegevens blijft het moeilijk de rivierlopen in de Romeinse periode, en

G.J.A. Bruynel (1931) studeerde mijnbouwkunde aan de TU Delft. Na zijn afstuderen werkte hij in de ertsmijnbouw in Suriname, Kongo en Oeganda en vanaf 1966 bij Hoogovens IJmuiden. Sinds zijn pensionering richt hij zich op studies op geologisch, archeologisch en historisch gebied.

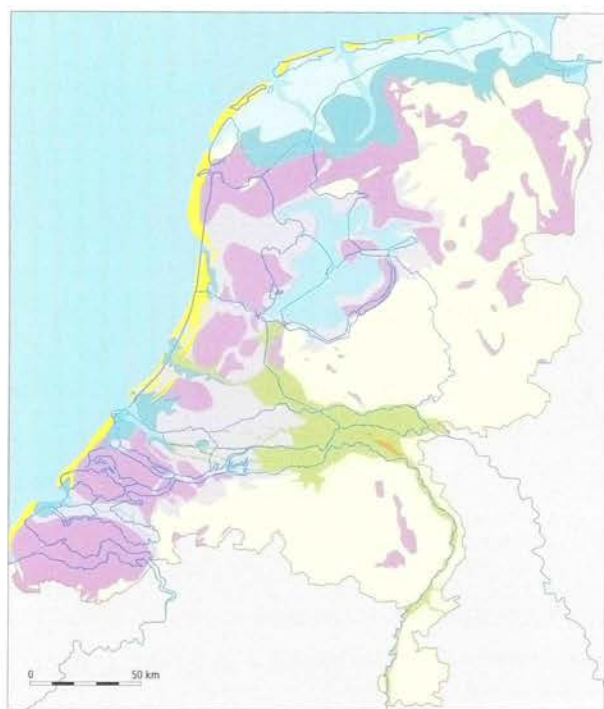
in de eeuwen ervoor en erna, te bepalen. Maar rivieren nemen niet zomaar een loopje. Ze blijken zich in hun gedragingen aan een aantal grondbeginselen te houden. Door de kennis op geologisch en geomorfogenetisch gebied te combineren met

archeologische bevindingen en historische feiten, ontstaat een beeld van een bijna vanzelfsprekende ontwikkeling van rivierlopen in en om Utrecht.

Inleiding*

Over verdwenen rivierlopen in de stad Utrecht wordt al geruime tijd gediscussieerd. In 1996 gaf L.A. van der Tuuk in het tijdschrift *Oud-Utrecht* een overzicht van de verschillende visies sedert 1835. In hetzelfde artikel stelde de schrijver 'dat het opvallend is dat alle auteurs gefixeerd zijn op de rivierloop door de stad en er weinig interesse bestaat voor de verdere geografische situatie, ook al is deze net zo goed belangrijk om conclusies te kunnen trekken over de vroegere topografie en bewoning van het stadsgebied'. In vergelijking tot vele andere beschouwingen wordt in deze bijdrage zowel een langere periode als een geografisch omvangrijker gebied onder de loep genomen, namelijk de periode tussen 1000 voor Chr. en 1000 na Chr. en het gebied tussen Bunnik en Harmelen. Een belangrijke bron voor de situering van rivierlopen is daarbij de geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht door H.J.A. Berendsen uit 1982¹, waarop de vele stroomruggen in dit deel van de provincie te zien zijn. Op deze geomorfogenetische kaart vormt echter het gehele stadsgebied van Utrecht een blanco gebied, doordat het is bebouwd, vergraven en opgehoogd en daarom niet meer goed valt te karteren. De beschikbare gegevens om de rivierloop door het stadsgebied te bepalen beperken zich

tot een aantal (vermoedelijke) restgeulen, archeologische waarnemingen en historische gegevens. Ondanks het verbeterde inzicht in de natuurlijke ondergrond van de stad door grondboringen, blijft het beeld dat ontstaat van de rivierlopen binnen de bebouwde kom noodgedwongen wat fragmentarisch. Om toch tot een reconstructie van de rivierlopen in de stad te komen, wordt in dit artikel ingegaan op een aantal grondbeginzelen over gedragingen van meanderende rivieren. Rekening houdend met deze gedragingen en door gebruikmaking van de waarnemingen en dateringen van de stroomgordels rond de stad Utrecht, wordt deductief een hypothese ontwikkeld over het ontstaan, de

Zout water
Duinen en strandwallen
Kwelders
Wadden
Veen

Hoogveen
Rivierafzettingen
Rivierduinen
Pleistocene formaties

1. *Nederland omstreeks 2300 jaar geleden in het Subatlanticum* (uit: Zagwijn, 'Nederland in het Holoceen', 1986 (publicatie Rijks Geologische Dienst).

bloeiperiode en de eindfase van rivierlopen in de bebouwde kom. De meest essentiële aanname voor de hypothese, de vorming van een identieke grote meander door het ongekarteerde Utrechtse stadsgebied als de stroomopwaarts gelegen Zeister en Oudwulverbroeker meanders, bepaalt tevens de titel van dit artikel, 'De derde meander'.

De stroomgordels rond de stad Utrecht

Afbeelding 1 toont de Nederlandse bodemgesteldheid nog voor het begin van onze jaartelling. De Rijn mondde uit in de Noordzee bij Katwijk. De Vecht takte ter hoogte van Utrecht af van de Rijn en stroomde in noordelijke richting naar het Flevomeer en vanuit het Flevomeer via het oer-IJ, in feite een oude tak van de rivier de Vecht, naar de monding in de Noordzee bij Egmond en Bergen. Ten westen van het punt waar de Nederrijn zich verwijderde van de Utrechtse Heuvelrug, ter hoogte van Amerongen, was het rivierengebied een ontoegankelijk gebied. Ten noorden van de Rijn vormde het Langbroeker komgebied een moerassig landschap dat verder naar het westen overging in uitgestrekte veengebieden, die tot aan de oude duinenrij langs de Noordzee reikten. Alhoewel de Rijn ten westen van Harmelen sinds zijn ontstaan rond 3000 voor Chr.³ zijn tocht naar de Noordzee ongewijzigd vervolgde binnen een betrekkelijk smalle stroomrug tussen de dikke veenlagen, heeft de Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Harmelen zich daarentegen in diezelfde periode vele malen vertakt en verlegd. Hierdoor ontstond in dit gebied een brede zone van stroomrugafzettingen, hoger gelegen land dat, getuige de vele archeologische vondsten uit zowel IJzertijd als de Romeinse tijd⁴, reeds voor onze jaartelling werd bewoond en bebouwd.

Aan het begin van het eerste millennium vormden in het traject van Bunnik tot Harmelen de Kromme Rijn en Oude Rijn de actieve stroomgordel. De Kromme Rijn ten oosten en de Oude Rijn ten westen van het Utrechtse stadsgebied, terwijl de Vecht ter hoogte van Utrecht hiervan aftakte.

De Kromme Rijn

Toen de Kromme Rijn stroomrug ontstond in circa 1000 voor Chr. was de Werkhovense stroomrug reeds verland. De Houtense stroomrug, eveneens voorloper van de Kromme Rijn stroomrug, bevond zich in een eindfase, maar was nog watervoerend tot circa 500 voor Chr.⁵. De eindfase van de Jutphaase stroomrug, een aftakking van de Houtense stroomrug en onderdeel van het Linschoter stroomstelsel, valt vóór de eindfase van de Houtense stroomrug, waarmee afvoer van Rijnwater via het Linschoter stelsel stopte⁶. De afvoer van de Nederrijn ging daardoor volledig plaatsvinden langs de nieuw ontstane Kromme Rijn stroomgordel, waardoor de Kromme Rijn uitgroeide tot een machtige rivier waarin plaatselijk grote meanders ontstonden.

Zo ontstonden toen de Zeister en Oudwulverbroeker stroomruggen, in feite grote meanders van de toenmalige Kromme Rijn, in het gebied van Bunnik tot aan het Utrechtse stadsgebied (zie afb. 2). De oorzaak van de sterke meandervorming ligt in het feit dat de ondergrond hier al op 1,5 meter onder het maaiveld uit gemakkelijk erodeerbaar dekzand bestaat waarin de rivier zich eenvoudig kon verleggen⁷. Door enerzijds die bodemgesteldheid en anderzijds de forse waterafvoer (het debiet), waren de Zeister en Oudwulverbroeker meanders ook zeer groot. De breedte van de meanders bedroeg circa 5000 meter en de lengte, de afstand van twee opeenvolgende rivierlussen, zo'n 4500 meter.

De belangrijkste sedimentatieperiode van de Kromme Rijn ligt geruime tijd na 1000 voor Chr.⁸ en lijkt daarmee samen te vallen met de periode toen afvoer van Rijnwater via het Linschoter stroomstelsel wegviel. Pas nadat in of kort voor de vroeg-Romeinse tijd de rivier de Lek ontstond als aftakking van de Rijn bij Wijk bij Duurstede, nam de afvoer via de Kromme Rijn stroomgordel weer af⁹.

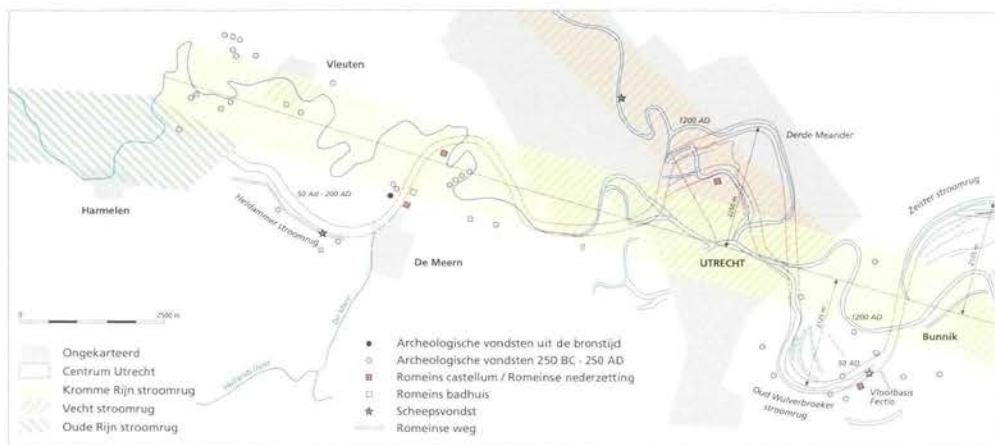
Toen de Romeinen in 4-5 na Chr. de vlootbasis *Fectio* aanlegden aan de zuidzijde van de Rijn, was dat nog op de Oudwulverbroeker stroomrug. In de vroeg-Romeinse tijd was hier nog een watervoerende rivierbedding, maar doordat de eindfase van deze stroomrug op grond van 14C datering in de eerste of tweede eeuw valt¹⁰ en eind tweede eeuw zelfs was dichtgeslibd¹¹, zal in 4-5 na Chr. nauwelijks meer sedimentatie hebben plaatsgevonden. *Fectio* werd aangelegd aan een weinig actieve of dode rivierarm, ideaal voor een haven, terwijl de actieve rivier noordelijk hiervan stroomde. Eind vierde eeuw breekt de eindfase van de Zeister stroomrug aan, hetgeen eveneens op grond van 14C datering is vastgesteld¹².

De restgeulen van zowel Zeister als Oudwulverbroeker stroomruggen, die vanaf de Romeinse tijd niet meer veranderden, liggen als fossielen uit de Romeinse tijd in het landschap. De beide stroomruggen worden van elkaar gescheiden door de Kromme Rijn stroomgordel, die een nieuwe stroomrug opbouwde van circa 1500 meter breedte waarbinnen de meanderende Kromme Rijn zich sinds de vroeg-Romeinse tijd stroomafwaarts verplaatste.

Doordat zowel de restgeulen als de kronkelwaarden van Zeister en Oudwulverbroeker stroomruggen nu nog gekarteerd konden worden, moet de smallere Kromme Rijn stroomrug zijn doorgebroken tussen beide stroomruggen.

De Oude Rijn

Evenals de voorlopers van de Kromme Rijn, de rivieren die de Werkhovense en Houtense stroomruggen vormden, vervolgde de Kromme Rijn zijn tocht naar de Noordzee via de Oude Rijn. De Oude Rijn stroomgordel tussen Utrecht en Harmelen is in feite de voortzetting van de Kromme Rijn stroomgordel. We treffen in dit gebied nu nog slechts een sterk meanderende restgeul aan. Opvallend daarbij is dat de begrenzingen van de

2. Stroomruggen van de Kromme Rijn, Vecht en Oude Rijn (naar tekening auteur door G-O graphics te Wijk bij Duurstede).

Kromme Rijn stroomgordel en de meanderende restgeul van de Oude Rijn een aaneengesloten stroomrug vormen met bijna 20 km lengte bij een vrijwel constante breedte van 1,5 km (zie afb. 2). Door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 zijn de meanders in dit gehele traject sinds 1122 vrijwel ongewijzigd gebleven. De rivier was nadien immers niet langer actief.

In het gebied tussen Utrecht en Harmelen heeft de Oude Rijn, evenals de Kromme Rijn tussen Bunnik en Utrecht, een brede meandergordel gekend, waarvan de breedte eveneens verband hield met het voorkomen van gemakkelijk erodeerbaar dekzand binnen 2 tot 3 meter onder het maaiveld. Daardoor kon de rivier zich eenvoudig verleggen¹³. De oudere fasen zijn in dit gebied echter moeilijk te onderscheiden omdat het gebied intensief werd 'afgevlod'. Eén van de oudere fasen is echter de Heldammer stroomrug¹⁴, die ten zuiden van de Oude Rijn stroomrug ligt, tussen De Meern en Harmelen.

In dezelfde periode dat het Utrechtse castellum door de Romeinen werd gesticht (47 na Chr.), ontstonden ook de overige castella langs de nieuwe noordgrens van het Romeinse rijk. Tussen de castella werden verbindingswegen aangelegd. Het castellum in De Meern is in kaart gebracht met behulp van weerstandsmetingen. In 1997 werden bij archeologisch onderzoek delen van een Romeinse weg, een loskade en een schip langs de Heldammer stroomrug blootgelegd¹⁵. De ligging van zowel het castellum (met het rivierfront naar het westnoordwesten) en het ernaast gelegen badhuis¹⁶ als de weg langs de Heldammer stroomrug geven aanleiding te veronderstellen dat deze stroomrug een forse meanderlus van de Rijn moet zijn geweest. Het castellum van De Meern en de weg langs de Heldammer stroomrug liggen buiten de huidige smallere Oude Rijn - Kromme Rijn stroomrug (zie afb. 2).

De Heldammer stroomrug was in de Romeinse tijd nog niet verland, aangezien in circa 100 en 125 nog herstelwerkzaamheden aan de Romeinse weg werden uitgevoerd¹⁷. Maar doordat de noordelijke flank van deze stroomrug bedekt is met komklei en oever-

afzettingen van de Oude Rijn, blijkt dat de Heldammer stroomrug niet meer actief was toen de Oude Rijn dat nog wel was. Ook hier lijkt dus sprake van een overgang van een machtige rivier de Rijn, breed met grote meanders, die verlandden nadat de smallere Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug was ontstaan.

Archeologische kartering van het gebied ten westen van Utrecht heeft een groot aantal aardewerkvondsten opgeleverd gedateerd tussen 250 voor en 250 na Chr., vrijwel alle aangetroffen binnen of op de rand van de Oude Rijn stroomrug¹⁸. Deze vondsten wijzen op bewoning langs en op de Oude Rijn stroomrug. De Heldammer stroomrug en de Oude Rijn stroomrug bestonden in de Romeinse tijd naast elkaar.

De Vecht

De restgeul van de Vecht stroomrug, de huidige 50 meter brede Vecht, ligt ten noorden van Zuilen binnen een betrekkelijk smalle stroomrug van circa 1100 meter breedte. In 1982 werd de beginfase van de Vecht op grond van 14C datering op 2500 voor Chr. gesteld en werd aangenomen dat de rivier een aftakking moet zijn geweest van de Werkhovense - Oude Rijn stroomrug¹⁹. Tegenwoordig gaat men voor de beginfase van de Vecht uit van de datering 700 voor Chr.²⁰. Op grond van deze drastische bijstelling lijkt de Vecht te zijn ontstaan als een aftakking van de Kromme Rijn stroomrug, die circa 1000 voor Chr. ontstond.

Op de geomorfogenetische kaart door Berendsen is gesuggereerd dat de Vecht via een restgeul ten oosten van de Utrechtse singelgordel, de zogenaamde Oude Vechtloop, aftakte van de Kromme Rijn stroomgordel. Die visie strookt ook met de hypothese van H.L. de Groot²¹ over de rivierlopen door het Utrechtse stadsgebied. Deze positie van de Vecht ten tijde van de vestiging van het vlootstation Fectio maakt de keuze voor de plaats van deze vestiging plausibel. Fectio had een ideale ligging doordat schepen, vanuit de rustige Oudwulverbroeker rivierarm rechtstreeks, na passage van de heftiger stromende Kromme Rijn, de smallere Vecht op konden varen. Dat de Vecht een smallere rivier was dan de Kromme Rijn blijkt uit de afmeting van hun meanders.

Meanders

De meanders van de restgeulen, zoals we ze heden ten dage nog kunnen waarnemen, zijn na afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede rond het jaar 1122 onveranderd gebleven. Ze vormen een fossiele weergave van het laatste stadium van de actieve rivier. Doordat de Lek sedert de Romeinse tijd steeds actiever werd, mogen we aannemen dat de afvoer van Rijnwater via de Kromme Rijn geleidelijk afnam. De meanders van de restgeulen zijn dus eigenlijk een veel oudere afdruk in het landschap, want door het lagere debiet was de rivier te weinig actief om grote meanderveranderingen te bewerkstelligen. Wel zien we soms secundaire meanders ontstaan binnen de oor-

spronkelijke meanderlus, zoals in het traject van de Oude Rijn bij Vleuten. Meanders zijn met hun lengte en breedte karakteristiek voor de toenmalige rivieren en geven tevens een indicatie voor de breedte van de rivierbedding ten tijde van hun actieve fase. Onderstaande tabel geeft hiervan een beeld voor de Kromme Rijn en Vecht. De gemiddelde breedte van de bedding was rond het jaar 1100 voor de Vecht 60 meter en voor de Rijn 110 meter. In de Romeinse periode was de gemiddelde bedding breder.

	meanderbreedte	meanderlengte
Vecht bij Zuilen	700 m	800 m
Vecht voorbij Vreeland	700 m	700 m
Vecht tussen Vreeland en Nigtevecht	700 m	750 m
Vecht bij Nigtevecht	500 m	700 m
Vecht bij Naardermeer	700 m	900 m
Vecht gemiddeld	660 m	770 m
Kromme Rijn bij Cothen	1150 m	1700 m
Kromme Rijn bij Werkhoven	1150 m	1500 m
Kromme Rijn bij Odijk	1000 m	1500 m
Kromme Rijn bij Rhijnauwen	1500 m	2250 m
Kromme Rijn gemiddeld	1200 m	1740 m

Voor het bepalen van de breedte van de rivierbedding is hier de formule gehanteerd dat gemiddeld de meanderbreedte gelijk is aan 11 maal de beddingbreedte, echter met de aantekening dat de spreiding groot is en gemakkelijk een factor 2 kan bedragen. De meanderbreedte wordt bepaald door de linker en rechter lus te zamen. De lengte van twee rivierlussen vormen de meanderlengte.

De Rijnloop door het Utrechtse stadsgebied

Uit voorgaande verhandeling over de stroomgordels rond de stad Utrecht wordt duidelijk dat er sinds circa 1000 voor Chr. verschillende fasen kunnen worden onderscheiden in de Kromme Rijn - Oude Rijn stroomgordel.

De eerste fase begint in circa 1000 voor Chr., toen de Kromme Rijn stroomrug ontstond. Een stroomrug wordt opgebouwd doordat materiaal door een actieve rivier wordt afgezet. Deze sedimentatie werd geruime tijd na het ontstaan van de stroomrug omvangrijker. In de tweede fase ontstond een machtige Rijn met grote meanders zowel ten westen als ten oosten van het huidige stadsgebied. De Kromme Rijn kon zich in die vorm ontwikkelen omdat het Linschoter stroomstelsel voor de afvoer van water van de Nederrijn tussen 1000 en 500 voor Chr. wegviel. De Vecht ontstond omstreeks 700 voor Chr. als aftakking van de Kromme Rijn.

In de derde fase, die aanving voor de Romeinse tijd, stroomde de actieve rivier weer binnen een 1500 meter brede stroomrug. De breedte van de stroomrug was waarschijnlijk afgenomen door het ontstaan van de Lek (Krimpense stroomstelsel). De grote meanders verlandden daarop in de loop der eeuwen en bleven als restgeulen in het landschap achter.

Het ongekarteerde gebied van de stad Utrecht is, gemeten langs de oorspronkelijke stroomrichting van de Rijn, ongeveer 4500 meter breed. We kennen de stroomruggen

van de Kromme Rijn, Oude Rijn en Vecht tot aan de stadsgrenzen en indien we de stroomrugbegrenzings doortrekken door het ongekarteerde gebied (zie afb. 2), lijken dat de zones waarbinnen deze rivieren zich bij voorkeur zullen hebben opgehouden. Hieronder wordt die veronderstelling nader bekeken.

Voor de oudste fase van de stroomrug kunnen we terugvallen op archeologische bevindingen. Omdat die gegevens vrijwel uitsluitend over het gedeelte binnen de singelgordel bekend zijn, moeten we ons daar op richten. Het zuidelijke deel van de binnenstad lijkt binnen de doorgetrokken begrenzing van de Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug te liggen. Archeologisch onderzoek heeft hier een Romeins vegetatieniveau aangetoond op 150 tot 180 cm + NAP, gelegen op een oude stroomrugafzetting van een van oost naar west stromende rivier²². De noordelijke begrenzing van die ongedateerde afzetting valt samen met de geprojecteerde begrenzing van de stroomrug. Het lijkt dan ook aannemelijk dat deze oude stroomrugafzettingen werden gevormd door de rivier tijdens zijn eerste fase, toen hij nog een smalle stroomrug vormde.

In de tweede fase ging de waterafvoer van de Nederrijn volledig plaatsvinden langs de Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug. Hierdoor kreeg deze rivier een veel groter debiet en daar waar het dekzand dicht onder het maaiveld aanwezig was vormden zich zeer grote meanders. Ten oosten en westen van de stad is dat nog zichtbaar. Voor de huidige bebouwde kom geldt eveneens dat dekzand dicht onder het maaiveld aanwezig is, en dat de rivier zich daardoor eenvoudig kon verleggen. Op grond van die gegevens en de aanwezigheid van een aantal restgeulen, komen we tot de volgende hypothese.

Ook binnen het Utrechtse stadsgebied zal meandervorming zijn opgetreden op dezelfde schaal als de Oudwulverbroeker en Zeister meanders. Als we de Oudwulverbroeker meanderlus doortrekken naar het noorden ten opzichte van de oorspronkelijke stroomrichting van de Rijn, ontstaat een meanderlus die ten westen van het stadion Galgenwaard en ten oosten van het Wilhelminapark loopt. Deze rivierloop is te vervolgen via de zogenaamde 'Oude Vecht' (de huidige Biltse Grift werd door menig onderzoeker als restgeul van de Vecht beschouwd en Oude Vecht of Vechtloop genoemd) om even ten noorden, door of even ten zuiden van de noordflank van de singelgordel naar het westen te buigen. Voorbij de singelgordel boog de rivier dan naar het zuidwesten, om mogelijk ter hoogte van het Jaarbeursterrein weer de oorspronkelijke stroomrichting te snijden. Een dergelijke meanderlus is dan ook circa 2200 meter breed en vormt daarmee een perfecte replica van de Oudwulverbroeker en Zeister meanders (zie afb. 2). We noemen deze meander daarom 'de derde meander'.

De rivier de Vecht moet dan rond 700 voor Chr. ontstaan zijn als aftakking van de derde meander, vermoedelijk bij de noordzijde van de huidige binnenstad. Daar raakt de in afbeelding 2 doorgetrokken begrenzing van de Vechtstroomrug die van de Kromme Rijn. Opvallend is dat de noordelijke flank van de singelgordel vrijwel de volle breedte van de doorgetrokken Vechtstroomrug bestrijkt.

Doordat ruim voor de Romeinse tijd de huidige smallere stroomgordel van de Kromme

Rijn - Oude Rijn ontstond, nam ook het proces van de verlanding van de Oudwulverbroeker en Zeister meanders en van de Heldammer stroomrug een aanvang. Het lijkt aannemelijk dat zich een identiek proces afspeelde met betrekking tot de derde meander. De derde meander is echter toch een langer leven beschoren geweest. In de derde fase van de stroomrug, nog voor onze jaartelling, vormde zich een kleinere meander dwars door de tegenwoordige singelgordel. De stichting van het Romeinse castellum in 47 na Chr. op de zuidoever van de rivier, ter plekke van het huidige Domplein, wijst daar op. Het noordelijke deel van de Kromme Nieuwegracht en het gedeelte van de Oudegracht tussen Stadhuisbrug en Bakkersbrug worden algemeen beschouwd als restgeulen van de Rijn. Deze rivier, de kleine Rijnmeander, had een bescheidener debiet dan de derde meander, omdat via de oostflank van de derde meander nog water naar de Vecht stroomde. De kleinere Rijnmeander had met 1500 meter een geringere meanderlusbreedte dan de Zeister en Oudwulverbroeker meanderlussen, doch reikte nog ver buiten de begrenzingen van de nieuw gevormde Kromme Rijn - Oude Rijn stroomgordel. Om het proces van vorming, bloei en eindfase van de derde meander te begripen, baseren we ons op de theorievorming over rivierverleggingen, waarin vier varianten worden onderscheiden. De loop van een rivier kan zich verleggen door de verplaatsing en uitbuiging van bochten, door meanderhalsafsnijdingen, kronkelwaardgeul-afsnijdingen en door stroomgordel-verleggingen²³. De derde meander is, evenals de Zeister en Oudwulverbroeker meanders, ontstaan door verplaatsing en uitbuiging van bochten met achterlating van kronkelwaarden aan de binnenzijde.

Een kronkelwaard bestaat uit een aaneenschakeling van sikkelvormige kronkelwaardruggen en -geulen. Met de vorming van ruggen en geulen is ook de derde meander uitgegroeid tot aan zijn buitenste grenzen. Bij elke meanderende rivier is de meanderbreedte en -lengte aan een bepaald maximum gebonden. Wanneer dit maximum bereikt is, kunnen kronkelwaardgeul-afsnijdingen optreden. Dit nu lijkt het geval bij de derde meander, waar de buitenste bedding werd verlaten en plaats maakte voor een kleinere meanderlus via een oudere kronkelwaardgeul langs het traject Kromme Nieuwegracht - Oudegracht. De Vecht bleef daarbij als eerder gemeld water afnemen via de oostelijke flank van de derde meander. De kronkelwaardgeul-afsnijding vond waarschijnlijk plaats door een incidentele overstroming. Door zo'n kortstondige periode van een hoog debiet kon de rivier zijn bestaande bedding doorbreken.

Tenslotte zal ook de kleinere Rijnmeander, de kronkelwaardgeul-afsnijding, verlanden. Maar dat gebeurde pas in de negende of tiende eeuw²⁴, terwijl de Oudwulverbroeker meander eind tweede eeuw en de Zeister meander eind vierde eeuw zijn verland en de verlanding van de Heldammer stroomrug midden derde eeuw aanving²⁵.

Verondersteld wordt dat verlanding van de kleinere Rijnmeander, evenals dat bij de Zeister en Oudwulverbroeker meanders het geval was, een gevolg zal zijn geweest van een doorbraak van de Kromme Rijn, nu echter ten zuiden van de singelgordel. Voortbordurend op de constatering dat de Kromme Rijn - Oude Rijn tussen Bunnik en

Harmelen zich buiten het huidige stadsgebied vestigde binnen een stroomrug van 1500 meter breedte, komen we tot de hypothese dat evenzo binnen het ongekarteerde gebied de Kromme Rijn - Oude Rijn zich vroeger of later binnen dezelfde smallere stroomrug vestigde en er dus een zuidelijke Rijntak ontstond. De Tolsteegsingel is mogelijk een restgeul van deze zuidelijke Rijntak, maar ook ten westen van de singelgordel, richting Jaarbeursterrein, zijn sporen van een dichtgeslibde restgeul gevonden, terwijl ter hoogte van de Croeselaan bij de Van Zijstweg een dichtgeslibde restgeul is aangetoond. Die wordt na de Romeinse tijd gedateerd, in de vroege Middeleeuwen²⁶.

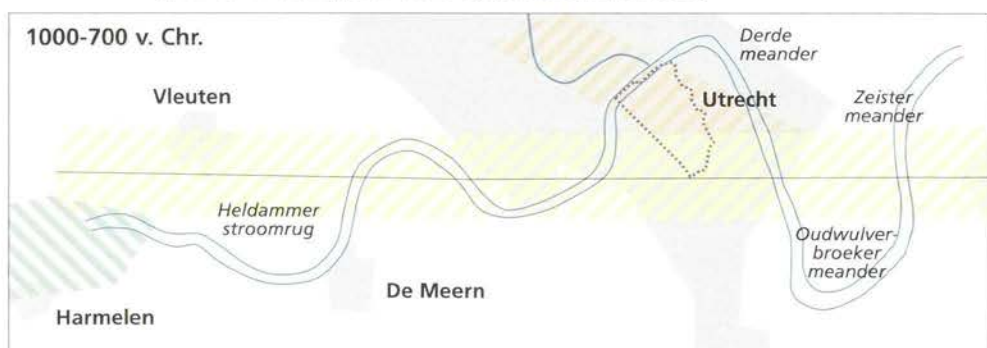
De Oude Rijn was tussen Utrecht en Harmelen rond het jaar 780 nog over de volle breedte bevaarbaar en tot 1125 stroomde in de Oude Rijn stroomgordel nog een rivier²⁷, hetgeen wijst op een langdurige verbinding met de Kromme Rijn.

De veel latere verlanding van de kleine Rijnmeander zou er op wijzen dat de zuidelijke Rijntak pas na de Romeinse tijd is ontstaan. Anderzijds lijkt er sprake te zijn van een langdurige actieve zuidelijke Rijntak nog voor 1122. Dit valt op te maken uit het feit dat, terwijl de noordelijke Rijntak sinds de Romeinse tijd nauwelijks van plaats veranderde, een eerste verbinding tussen de Kromme Rijn en Oude Vechtloop (de oorspronkelijke loop van de derde meander) zich richting Tolsteegpoorten stroomafwaarts lijkt te hebben verplaatst, over een afstand van zo'n 500 meter. Dit proces zal zeker enige eeuwen in beslag hebben genomen. De zuidelijke Rijntak zal daarom vermoedelijk in de periode derde tot zevende eeuw zijn doorgebroken langs of door Tolsteeg en sindsdien binnen de grenzen van de smallere Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug hebben gestroomd.

Hieronder is in vier opeenvolgende afbeeldingen de veronderstelde ontwikkeling, bloei en verlanding van de rivieren tussen Bunnik en Harmelen weergegeven.

Circa 1000 voor Chr. ontstond de Kromme Rijn stroomrug met zeer grote meanderlus- sen. Voorbij de Zeister en Oudwulverbroeker meanders is stroomafwaarts, door het Utrechtse stadsgebied, een derde meander verondersteld. De zogenaamde 'Oude

3 a t/m d (naar tekening auteur door G-O graphics te Wijk bij Duurstede)

Huidige Kromme Rijn stroomrug

Vecht stroomrug

Oude Rijn stroomrug

Vechtlomp' en mogelijk de Weerdsingel zijn restgeulen van deze derde meander. De Vecht, die rond 700 voor Chr. ontstond als aftakking van de Rijn, moet dan volgens deze hypothese van de derde meander zijn afgetakt in de zone die gevormd wordt door de noordelijke flank van de singelgordel, bij de huidige Weerdsingel. De Oude Rijn stroomrug tussen Utrecht en Harmelen wordt beschouwd als voortzetting van de Kromme Rijn stroomrug. De Heldammer stroomrug is volgens deze hypothese oorspronkelijk ontstaan als een grote meanderlus van de Rijn.

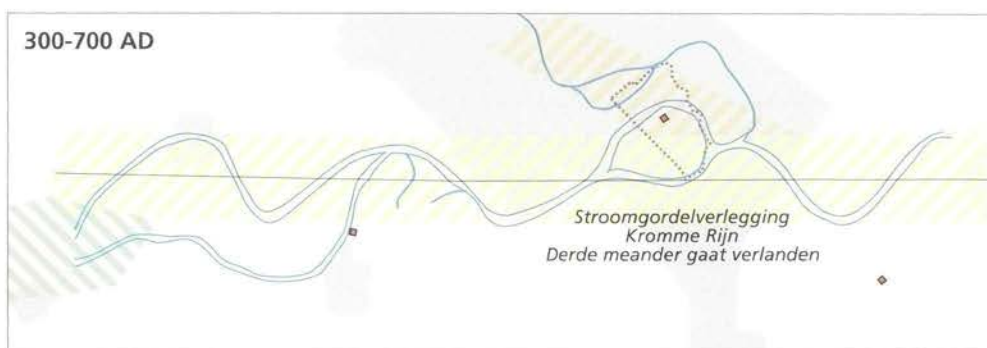

Huidige Kromme Rijn stroomrug

Vecht stroomrug

Oude Rijn stroomrug

Nog voor de Romeinse tijd stroomde de Rijn binnen een bescheidener Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug van 1500 meter breedte, mogelijk als gevolg van het ontstaan van de Lek. Doordat kronkelwaarden binnen de Zeister en Oudwulverbroeker meanders gekarteerd zijn, moet de nieuw gevormde stroomgordel dwars door dit gebied zijn doorgebroken in een smallere strook van slechts 1500 meter breed. De Oudwulverbroeker en Zeister meanders werden dode rivierarmen. Binnen het Utrechtse stadsgebied is de nieuw gevormde Kromme Rijn stroomgordel nog niet meteen doorgebroken. Hier wordt een kronkelwaardgeul-afsnijding verondersteld op grond van archeologische en

Huidige Kromme Rijn stroomrug

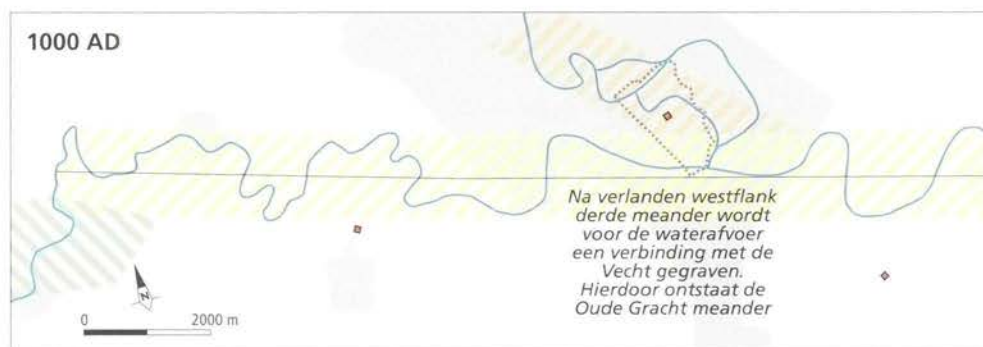
Vecht stroomrug

Oude Rijn stroomrug

historische bewijsvoering. Even ten noorden van het castellum bij het huidige Domplein wordt immers een Rijnloop aangetroffen.

De veronderstelde loop van de Rijn ter hoogte van de Heldammer stroomrug is gebaseerd op de positie en ligging van het castellum bij De Meern en de vondst van een Romeins schip²⁸. Op grond van een geleidelijke verlanding van de Heldammer stroomrug en de vele aardewerkvondsten binnen en aan de rand van de Oude Rijn stroomrug wordt verondersteld dat in de Romeinse tijd beide rivieren naast elkaar actief waren.

In de periode 300 - 700 is verondersteld dat een zuidelijke Rijntak langs de Tolsteegpoorten ontstond die zich mogelijk ter hoogte van het Jaarbeursterrein samenvoegde met de kleinere Rijnmeander door de binnenstad. Het debiet van de kleinere Rijnmeander, de noordelijke Rijntak, nam daardoor verder af en deze riviertak ging geleidelijk verlanden. Gedurende enige eeuwen ligt Utrecht (van Domplein tot Tolsteegpoorten) op een eiland in de Rijn.

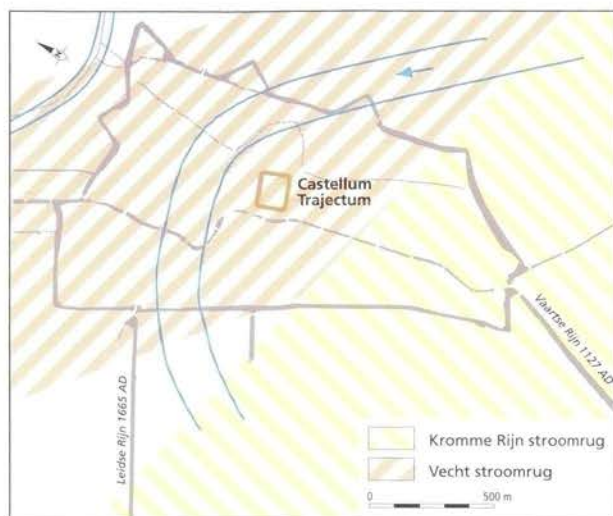
Huidige Kromme Rijn stroomrug

Vecht stroomrug

Oude Rijn stroomrug

Door verlanding van de noordelijke Rijntak dwars door de Utrechtse singelgordel en als gevolg van een stijgende zeespiegel was met name het gebied ten noorden van het Domplein onderhevig aan terugkerende overstromingen²⁹. De Vecht stroomde tegen het eind van het eerste millennium ter hoogte van de Lange Lauwerstraat en Waterstraat. Nog in de tiende eeuw werd een verbinding gegraven vanaf de restgeul van de noordelijke Rijntak naar de Vecht, het noordelijk deel van de Oudegracht, waardoor afwatering van dit gebied naar de Vecht tot stand kwam en dientengevolge de wateroverlast aanzienlijk verminderde³⁰.

De nog actieve oostflank van de derde meander (de Oude Vechtloop), die eeuwenlang de Vecht voedde, werd ontlast en van secundair belang. De actieve Rijn meanderde binnen de grenzen van de smallere Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug tussen Bunnik en Harmelen, een kaarsrechte stroomrug van 20 km lengte, tot het jaar 1122 toen de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd.

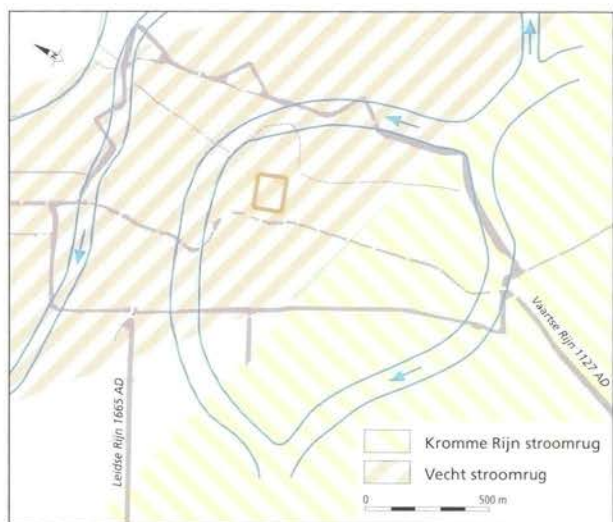
4. Utrecht rond 50 na Chr. (naar tekening auteur door G-O graphics te Wijk bij Duurstede).

Mede door het graven daarna van de zuidelijke Oudegracht en de eerste fase van de Vaartse Rijn in 1127 verminderde de resterende stroomsnelheid in de Rijn ten westen van Utrecht, waardoor dit deel uiteindelijk in de twaalfde eeuw verlandde ³¹. Ten behoeve van scheepvaart en afwatering zou men in latere eeuwen de Vleutense Vaart (voor 1300) en Leidsche Vaart (1665) graven.

Het Utrechtse stadscentrum

Vanuit het hierboven opgenomen overzicht van de ontwikkeling van rivierlopen in de omgeving van Utrecht kunnen we ons nu richten op de aanwezigheid van riviertakken binnen de huidige grenzen van de bebouwde kom van Utrecht.

In de tijd van de aanleg van het Romeinse grensfort stroomde door het huidige Utrecht van oost naar west een rivier van zo'n 160 meter breedte ³². Deze Rijnmeander is de kronkelwaardgeul-afsnijding van de oorspronkelijke grotere derde meander. De Vecht, circa 60 meter breed, werd gevoed via de oostflank van de derde meander. De noordoever van de Rijn reikte tot ongeveer de noordelijke begrenzing van de Neude en het

Janskerkhof ³³, de zuidelijke oever bevond zich ter hoogte van de Minrebroederstraat, Annastraat en Ganzenmarkt. Het maaiveld in het zuidelijke stadsdeel, het gebied binnen de Kromme Rijn stroomrug, lag in de Romeinse tijd op 150 tot 180 cm +NAP. Het gebied ten noorden daarvan lag lager, maar op de oeverwallen van de Rijn was het Romeinse maaiveld weer aanzienlijk hoger. Op de

5. Utrecht tussen 300 en 700 na Chr. (naar tekening auteur door G-O graphics te Wijk bij Duurstede).

zuidoever lag het Buurkerkhof op 200 cm +NAP, het Domplein op 140 cm +NAP ³⁴. De noordoever lag in de Romeinse tijd op 120-150 cm +NAP ³⁵.

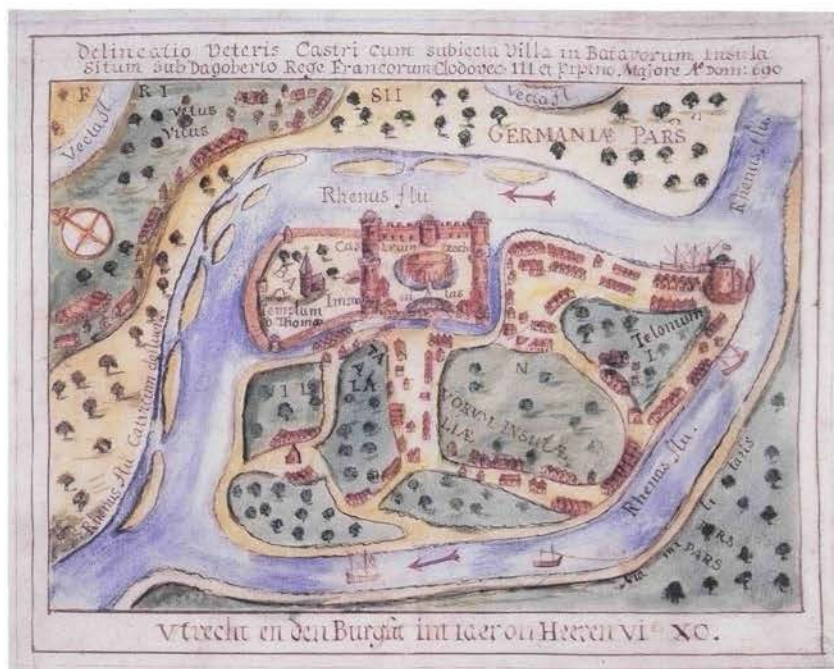
Tegen het jaar 700 was inmiddels de zuidelijke Rijntak ontstaan als verbinding in de actieve Kromme Rijn - Oude Rijn stroomgordel, waardoor de noordelijke Rijntak gedoemd was te verlanden. Het gebied van Domplein tot Tolsteeg lag nu op een eiland van circa 180 ha. De zuidelijke Rijntak was op dat moment de actieve hoofdstroom doordat deze rivier de Rijnmeander door de binnenstad had afgesneden, analoog aan hetgeen gebeurde bij de Zeister en de Oudwulverbroeker meanders. Deze actieve rivier verlegde zijn loop en verplaatste zijn meander stroomafwaarts, reden om rond 700 een meander door de Tolsteegsingel te veronderstellen, zoals op de afbeelding te zien is. De splitsing van de Rijn lag dan ter hoogte van het Servaasbolwerk aan de rand van de Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug. De breedte van de rivier nam af als gevolg van het afnemend debiet van de Kromme Rijn en de splitsing van de rivier en wordt door mij geschat op 100 meter, voor zowel de noordelijke als de zuidelijke Rijntak. De noordelijke Rijntak was in 700 niet langer actief en verplaatste zich daarom niet meer. Merkwaardig is dat met het krimpen van de rivier de zuidelijke oever naar het zuiden lijkt opgeschoven. Dit fenomeen werd onlangs beschreven met betrekking tot de Neude ³⁶. De Vecht verplaatste zich zuidwaarts en stroomde mogelijk reeds ter hoogte van de Lange Lauwerstraat en Waterstraat.

Het gelijktijdig bestaan van een noordelijke en zuidelijke Rijntak maakt dat het gebied van Domplein tot Tolsteeg op een eiland lag. Die situatie komt dan verrassend overeen met een bekende doch omstreden historische reconstructiekaart, de *Delineatio Veteris Castri*, die een weergave van het gebied zou zijn ten tijde van 690 na Chr.

De *Delineatio Veteris Castri*

Dit is de aanhef van de tekst op een kleine perkamenten kaart (afb. 6) die pretendeert Utrecht weer te geven in het jaar 690 na Chr. De kaart wordt algemeen beschouwd als een historische reconstructiekaart die eind zestiende of begin zeventiende eeuw is vervaardigd ³⁷. Wel wordt verondersteld dat deze 'kaart' gebaseerd is op de kronieken van de veertiende eeuwse kanunnik Johannes de Beka ³⁸. De meeste argumenten tegen de weergegeven voorstelling behelzen dan ook de datering van de kaart en pleiten juist voor een poging om vanuit het geschreven woord een visuele reconstructie in de vorm van een kaart te ontwerpen. Er staan namelijk op de kaart nogal wat gegevens die in de zestiende en zeventiende eeuw beslist onbekend waren en die zelfs in onze tijd nog de nodige controverses oproepen, zoals de weergegeven brede rivieren.

Vergelijken we de *Delineatio Veteris Castri* met het in voorgaande verhandeling ontwikkelde reconstructiekaartje van 700 (afb. 5) dan blijken er een aantal opvallende overeenkomsten. Zo komt allereerst de vorm van het eiland verrassend overeen. Daarnaast

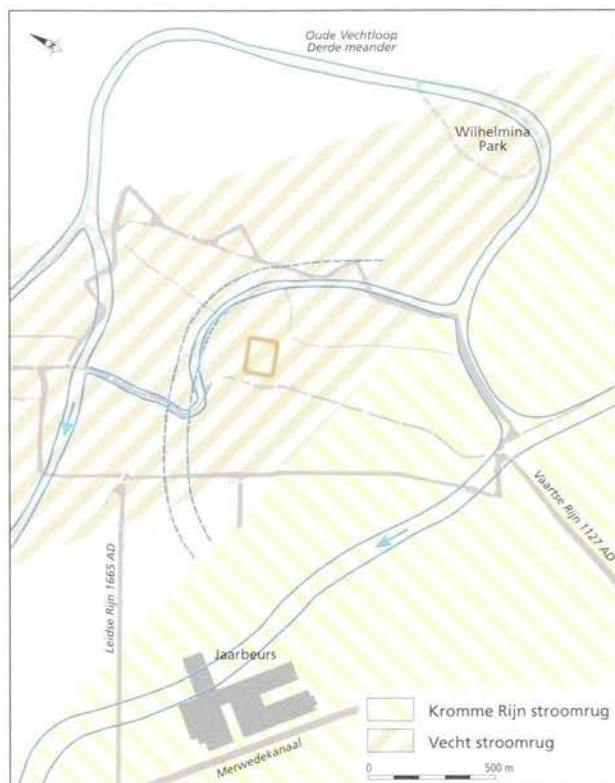

6. De *Delineatio Veteris Castri* (Het Utrechts Archief TA Ab 1).

wordt de zuidelijke Rijntak als actieve rivier getekend en lijkt zij bevaarbaar, wat met enige voorzichtigheid uit de kaart is af te leiden doordat er drie schepen in de zuidtak en geen enkele in de noordtak zijn afgebeeld. De noordoever van de noordelijke tak is bovendien niet groen gekleurd, waarmee mogelijk wordt bedoeld dat deze strook ongeschikt was als bouwland, omdat ze zo vaak overstroomde. Tenslotte zijn er geen brugverbindingen aangegeven. Het ontbreken van brugverbindingen is aangevoerd als één van de argumenten tegen de weergegeven voorstelling, maar dat lijkt ten onrechte. In de Romeinse tijd, toen bruggen aansluitend op het wegennet nog mogelijk zouden zijn geweest, was er nog geen sprake van een eiland. In 700 zal na alle overstroomingen van het Romeinse wegennet niet veel meer over zijn geweest en bovendien gingen verplaatsingen en transport toen vooral over water.

Problematisch blijft de weergave van eilanden in de buitenbocht van de noordelijke Rijntak, een voorstelling van zaken die in strijd is met het gegeven dat eilanden zich in binnenbochten of in het midden vormen, maar niet in buitenbochten. De maker van de 'kaart' heeft mogelijk bedoeld weer te geven dat bij hoog water de rivier ver buiten de noordoever trad. De strook met eilanden op de kaart behoort dan dus niet tot de rivierbedding, maar is de deels ondergelopen noordoever. Dat zou ook kunnen worden afgeleid uit de weergegeven verbreding van de rivier aan de noordzijde.

Desalniettemin lijkt de kaart uit te gaan van correcte geografische gegevens. De versterkingstoren op de splitsing van de Rijn kan fantasie zijn, maar als deze er geweest

7. Utrecht rond 1000 na Chr. (naar tekening auteur door G-O graphics te Wijk bij Duurstede).

zou zijn, moet hij waarschijnlijk geplaatst worden nabij het Servaasbolwerk en niet bij de Tolsteegpoorten. De *Delineatio Veteris Castri* lijkt een 'artist impression' van de geografische situatie van rond 700 na Chr.

In de eeuwen die volgden nam het belang van de Kromme Rijn voor de afvoer van water van de Nederrijn verder af. De Lek werd immers steeds belangrijker. Rond het jaar 1000 is de Kromme Rijn dan geslonken tot een rivier van misschien nog geen 90 meter breedte, vooral als gevolg van de steeds belangrijker rol van de Lek bij de afvoer van water van de

Nederrijn. De noordelijke Rijntak zal toen mogelijk al een dode rivierarm zijn geweest. De Vecht stroomde tegen het eind van het eerste millennium ter hoogte van de Lange Lauwerstraat en Waterstraat³⁹. Als gevolg van de doorgraving van het noordelijke deel van de Oudegracht in de tiende eeuw, een afstand van nog geen 400 meter, ontstond echter weer stroming in de noordelijke Rijntak (van Rijn naar Vecht) waardoor de afwatering van het gebied aanzienlijk moet zijn verbeterd. Er ontstond daardoor tevens een directe verbinding tussen de toen mogelijk al bestaande handelsnederzetting Stathe en de Vecht met de noordelijke handelsvestiging bij de Waterstraat. De kortere verbinding tussen Rijn en Vecht zal tevens de verlanding van de Oude Vechtloop en het westelijk deel van de noordelijke Rijntak hebben versneld. Bij graafwerkzaamheden in 1971 in de bouwput voor V&D bij het Achter Clarenburg, werd de westelijke restgeul aangetroffen met een breedte van nog slechts 30 meter. Door de stroming van de noordelijke Rijntak naar de Vecht via de gegraven noordelijke Oudegracht zal in de buitenbocht erosie opgetreden zijn. Het lijkt dan ook aannemelijk dat de Oudegracht meander tussen Stadhuisbrug en Oudaen in deze periode is ontstaan. De bebouwing en kades langs de noordelijke Oudegracht stammen uit de dertiende eeuw, voordien had het water nog redelijk vrij spel⁴⁰. Door de stroming via de noordelijke Oudegracht zal bij de aansluiting op de Vecht ook een uitbolling naar het noorden zijn ontstaan ter hoogte van de Waterstraat (dus stroomafwaarts). De handelsnederzetting bij de latere Waterstraat

was rond het midden van de twaalfde eeuw reeds verlaten⁴¹, mogelijk als gevolg van de snelle verplaatsing van de Vecht in noordelijke richting. De zuidelijke Rijntak tot de omgeving Tolsteegpoorten in afbeelding 7 komt overeen met de restgeul van de Kromme Rijn zoals die op de geomorfogenetische kaart van Berendsen staat aangegeven. Ten westen van de zuidelijke singelgordel is een vermoedelijke rivierloop ingetekend, zuidelijk langs het voormalige AZU-terrein waar een Romeins maaiveld werd vastgesteld op 140 cm +NAP⁴². Meer naar het westen, bij de Van Zijstweg werd een gedeelte van mogelijk dezelfde restgeul, met een bodem op 110 cm -NAP, aangetoond⁴³.

Tenslotte

Archeologische en historische gegevens zijn als puzzelstukjes in te passen bij de reconstructie van een geografische ontwikkeling binnen het huidige stadsgebied. Maar geregeld ontbreekt het feitenmateriaal en dan kan een fysisch-geografische benadering als deze bijdragen tot een beter begrip van het ontstaan, de bloei en het verlanden van rivieren. Zo is de aanname van een zuidelijke Rijntak ten westen van de Tolsteegpoorten gedurende de vroege Middeleeuwen vooral gebaseerd op het verwachte gedrag van de rivier binnen de Kromme Rijn - Oude Rijn stroomrug. Het feitenmateriaal voor die Rijntak is immers schaars of onontsloten en veel sporen zijn door het ingrijpende graafwerk vanaf de twaalfde eeuw voor de Vaartse Rijn, stadsbuitengracht en zuidelijke Oudegracht uitgewist. Door de drastisch gewijzigde waterhuishouding zal de natuurlijke waterloop stroomafwaarts bovendien ernstig zijn verstoord, mogelijk zijn afgedamd en verland.

De kern van deze fysisch-geografische beschouwing is dat de Kromme Rijn - Oude Rijn bij zijn ontstaan rond 1000 voor Chr. een bescheiden stroomrug vormde, daarna een periode kende met sterk toegenomen debiet waardoor in het beschreven traject grote meanders ontstonden. Deze periode lag tussen circa 700 en 200 voor Chr., terwijl na deze periode de rivier zich weer terugtrok binnen zijn oorspronkelijke stroomrug, met achterlating van restgeulen van de grote meanders. Door deze feiten ook van toepassing te laten zijn op het ongekarteerde stadsdeel ontstaat een hypothese die een ander licht werpt op de oorsprong van de Biltse Grift, Weerdsingel en de oorsprong van de aftakking van de rivier de Vecht.

Op basis van kartering blijkt dat de kronkelwaard van de Oudwulverbroeker stroomrug gedurende enige eeuwen een eiland moet hebben gevormd, ingeklemd tussen de huidige Kromme Rijn en de toen nog watervoerende restgeul van de meanderlus. De hypothese dat een identiek proces zich binnen de Utrechtse stadsgrenzen afspeelde, maakt de eilandtheorie zoals afgebeeld op de historische kaart de *Delineatio Veteris Castri* plausibel.

Gebruikte afkortingen

ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht
AKPU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Provincie Utrecht
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
OU	Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift

Literatuur

- Berendsen, 1982 ▶ H.J.A. Berendsen, 'De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie', *Utrechtse geografische studies*, 25 (1982).
- Berendsen, 1997 ▶ H.J.A. Berendsen, *De vorming van het land*, Assen, 1997.
- Berendsen en Stouthamer, 2001 ▶ H.J.A. Berendsen en E. Stouthamer, *Late-Weichselian and Holocene palaeogeography of the Rhine-Meuse delta. Palaeogeography, Palaeoclimatology and palaeoecology*, Assen, 2001.
- Blijstra, 1969 ▶ R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht, Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen, 1969.
- Bruijn, De e.a., 1988 ▶ M.W.J. de Bruijn e.a., *Utrecht aan de werf*, Utrecht, 1988.
- Donkersloot-de Vrij, 1989 ▶ M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, Utrecht, 1989.
- Es, Van, en Hessing, 1994 ▶ W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*, Utrecht/Amersfoort, 1994.
- Gids, 1969 ▶ *Gids voor de verzameling Nederlandse oudheden, Rijksmuseum van oudheden te Leiden*, 1969, 51.
- Montforts, 1995 ▶ M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht*, Utrecht, 1995.
- Rooijen, Van, 1999 ▶ C. van Rooijen, 'Continue discontinuïteit. Het castellum Traiectum in het vroeg-middeleeuwse krachtenveld', *JBOU*, 1999, 5-34.
- Tuuk, Van der, 1996 ▶ L.A. van der Tuuk, 'De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht', *MBOU*, 69 (1996) 36-44.
- Tuuk, Van der, 1998 ▶ L.A. van der Tuuk, 'De Lijnpad-Rijn heeft niet bestaan', *OU*, 71 (1998), 61-64.
- Tuuk, Van der, 1999 ▶ L.A. van der Tuuk, 'Neude en Kintgenshaven: mythe over kind en water', *OU*, 72 (1999), 112-115.

Noten

* De auteur is veel dank verschuldigd aan H.J.A. Berendsen, die eerdere versies van dit artikel van uitgebreid commentaar voorzag.

- 1 Tuuk, Van der, 1996.
- 2 Berendsen, 1982.
- 3 Berendsen, 1982, 147 en 167.
- 4 Es, Van, en Hessing, 1994, 25 en 57 (kaarten).
- 5 Berendsen, 1982, 163, 165 en 147 (tabel).
- 6 Berendsen, 1982, 175.
- 7 Berendsen, 1982, 166.
- 8 Berendsen, 1982, 165.
- 9 Berendsen, 1982, 183-185.
- 10 Berendsen, 1982, 166.
- 11 Es, Van, en Hessing, 1994, 215.
- 12 Berendsen, 1982, 166.
- 13 Berendsen, 1982, 168.
- 14 Idem
- 15 Graafstal, AKPU 1996-1997, 140.
- 16 Montforts, 1995, 54.
- 17 Graafstal, AKPU 1996-1997, 142-146, en AKPU 1998-1999, 183.
- 18 Graafstal, OU, 1993 5/6, 53.
- 19 Berendsen, 1982, 169.
- 20 Berendsen en Stouthamer, 2001.
- 21 Tuuk, Van der, 1996.
- 22 Rooijen, Van, en Wynia, AKPU 1994-1995, 104-106.
- 23 Berendsen, 1997, 183-185.
- 24 Tuuk, Van der, 1998, 63, en Rechteren Altena, ABKGU 1926-1972, 23.
- 25 Graafstal, AKPU 1998-1999, 170.
- 26 Tuuk, Van der, 1998, 62, en Rooijen, Van, AKPU 1996-1997, 79.

- 27 Berendsen, 1982, 168.
- 28 Graafstal, AKPU 1998-1999, 170.
- 29 Rooijen, Van, 1999, 21.
- 30 Rooijen, Van, 1999, 26 en noot 127 (datering 975 na Chr.); Blijstra, 1969, 31 (tot te Muiden in 975 na Chr. in Utrecht geheven).
- 31 Tuuk, Van der, 1998, 63.
- 32 De positionering is gebaseerd op verschillende bijdragen in AKPU en OU van de laatste jaren. In het bijzonder ABKGU 1926-1972, 22-24, AKPU 1996-1997, 127, Tuuk, Van der, 1996, 43.
- 33 Tuuk, Van der, 1999, 113, en Rooijen, Van, AKPU 1996-1997, 127.
- 34 Wynia, AKPU 1996-1997, 75; Groot, De, AKPU 1992-1993, 74-75 en 84.
- 35 Tuuk, Van der, 1999, 113, en Rooijen, Van, AKPU 1996-1997, 127.
- 36 Tuuk, Van der, 1999, 113.
- 37 Donkersloot-De Vrij, 1989, 93-94.
- 38 Donkersloot-De Vrij, 1989, 94 (noot 35).
- 39 Blijstra, 1969, 30 (Stathe voor het eerst in 1003 genoemd), en Rooijen, Van, 1999, 24.
- 40 Bruijn, De, e.a. 1988, 24.
- 41 Rooijen, Van, 1999, 24.
- 42 Rooijen, Van, en Wynia, AKPU 1994-1995, 104-106.
- 43 Tuuk, Van der, 1998, 62, en Rooijen, Van, AKPU 1996-1997, 79.

Adam Willaerts (1577-1664)

Zee- en kustschilder en
twee bijbelse voorstellingen te Utrecht

L.O. Nieuwenhuis

De Utrechtse zeeschilder Adam Willaerts ¹ werd niet alleen bij leven om zijn werk gerespecteerd, maar wordt ook nu nog door deskundigen als een van de belangrijkste zeventiende-eeuwse marineschilders beschouwd. Ondanks deze status en zijn betrokkenheid bij de oprichting en het bestuur van het St. Lucasgilde in 1611, het regentschap van het St. Jobsgasthuis en kerkelijke aangelegenheden, geniet hij thans ten

L. Otto Nelemans (1946) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. De doctoraalscriptie over Adam Willaerts, waaruit werd geput voor het artikel in dit Jaarboek, is het gevolg van een specifieke belangstelling voor de Utrechtse schilderschool tijdens het begin van de zeventiende eeuw. Op dit moment werkt hij op free-lance basis naast zijn werk als tandarts aan een oeuvrecatalogus van de schildersfamilie Willaerts.

onrechte slechts in kleine kring enige bekendheid. Toch is er in de stad Utrecht, voor eenieder toegankelijk, werk van hem te zien. In de grote kapittelzaal van de Pieterskerk hangt sedert 1650 een schoorsteenstuk. In die tijd werkten in zijn atelier ook zijn schilderende zoons, zodat het

hier waarschijnlijk om een familiestuk gaat. Werk dat als representatief voor het beste deel van zijn oeuvre kan worden beschouwd is in vele musea in het land en daarbuiten te zien, maar helaas niet in Utrecht. Tijd dus voor een hommage aan een schilder, die geleidelijk, mede onder invloed van lokale vakbroeders, een eigen type zeegezicht heeft ontwikkeld.

Adam van Londen

Een grote stroom van emigranten trok in het laatste kwart van de zestiende eeuw vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar Engeland, vaak om religieuze redenen, maar meestal speelden economische motieven een grotere rol¹. Zo ook de familie Willaerts, die in Londen terecht kwam en waar Adam op 21 juli 1577 is gedoopt². Zijn Engelse herkomst wordt nog eens bevestigd in de huwelijksakte, waarin staat vermeld dat 'Adam, iongesel van Londen' en 'Maeyken, iongedochter van Utrecht' met elkaar getrouwd zijn³. Tot voor kort werd algemeen aangenomen dat Antwerpen Willaerts' geboorteplaats zou zijn geweest: een prent van Franciscus van der Steen naar een zelfportret van Adam Willaerts werd daarbij als bron voor de geboorteplaats van de schilder gehouden (afb. 1). Onder dit enige betrouwbare portret van Willaerts, dat stond afgebeeld in een publicatie van Jean Meyssens uit 1649⁴, staat Antwerpen als geboorteplaats van de schilder vermeld.

Omdat in het genoemde doopregister ook nog de doop vermeld staat van een dochter Maria op 20 juni 1585⁵, mag worden aangenomen dat de familie zeker tot die tijd in Londen is gebleven. Hoe het daarna precies verder is gegaan is niet geheel duidelijk. Onder de vermelding 'voór 1589' staat op 17 december Adam senior genoemd in het register van de Waalse Gemeente te Utrecht⁶. Op 25 november 1589 blijkt vader Adam Pietersz. Willaert in de Nes te Amsterdam te wonen, waar hij bovendien opnieuw is getrouwd⁷. Aangenomen dat de jonge Adam met zijn ouders mee is gereisd, moet hij op ongeveer tienjarige leeftijd de zeereis over de Noordzee gemaakt hebben. Destijds nog een enerverende onderneming die mogelijk van invloed geweest is op zijn latere

fascinatie voor het marineschilderen. Op 25 december 1597 staat vader Adam geregistreerd als lid van de hervormde gemeente in Utrecht⁸, waar hij op 1 februari 1605 burgerrechten kreeg¹⁰. Toen de familie zich in 1589 te Amsterdam bevond, was Adam ruim twaalf jaar oud. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hier zijn leerjaren als schilder zijn begonnen. Wie zijn leermeester geweest zou kunnen zijn, valt op dit moment niet te zeggen. Zijn artistieke wortels zijn tot op heden, vanwege de vermeende geboorteplaats altijd in Vlaanderen gezocht. De aanwezigheid van vele Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden of de verspreiding van hun werk aldaar, kan echter hetzelfde effect gehad hebben op de jonge Willaerts. Het vroegste bewijs voor de aanwezigheid van

1. Franciscus van der Steen, portret Adam Willaerts (ca. 1649). Ets. Letteren bibliotheek RU Utrecht.

Adam Willaerts in Utrecht vormt een contract voor een opdracht voor de beschildering van de deuren van het orgel van de Dom, opgemaakt op 14 augustus 1602 samen met de eenentwintig jaar oudere Salomon Vredeman de Vries¹¹. Met de eerder opgevoerde documenten moet aangenomen worden dat de schilder zich vóór 25 december 1597 reeds in Utrecht kan hebben bevonden, zolang er geen aanwijzingen zijn waaruit valt op te maken dat hij de stad voor langere tijd heeft verlaten.

Adam Willaerts is op 16 mei 1605 als Adam Adamsz. Willaerts in de Geertekerk te Utrecht met Maeyken Adriaens van Herwijck in het huwelijk getreden. Maeyken was de dochter van Adriaen Jacobsz. van Herwijck en Aeltgen van Aelst, die evenals de ouders van Adam gereformeerd waren. Het huwelijk met de dochter van een Utrechts burger betekende voor de schilder ongetwijfeld een steun in de rug bij de start van zijn carrière. Drie jaar later op 16 mei 1608, werden hem burgerrechten verleend. Adam was toen bijna 31 jaar oud. Hoe de schilderscarrière van Adam tussen de opdracht voor de deuren van het orgel van de Dom en het vroegst bekende schilderij uit 1608 is verlopen, is onbekend. Gezien zijn leeftijd in 1602 (25 jaar) mag verondersteld worden dat zijn leertijd achter de rug was¹², dat Adams stijl nog volop in ontwikkeling was en dat hij mogelijk in dienst of in opdracht van collega-schilders actief is geweest. Uit de signering van zijn vroegst bekende werk blijkt een vorm van zelfstandigheid. In mei 1612 wordt in elk geval een nieuw atelier betrokken bij de woning aan de Vuylsteeg NZ. (tegenwoordig Annastraat) waar het echtpaar dan naar toe is verhuisd¹³. Het paar woonde zeker niet op stand. In 1629 betaalden 33 inwoners van de straat f 3,- huisgeld. Drie anderen waaronder Willaerts betaalden f 6,-. Ter vergelijking: de schilder Van Honthorst betaalde drie maal zo veel¹⁴. Toch moet het huis niet al te klein geweest zijn. Naast ruimte voor het grote gezin (8 personen) bleek er ook nog een commensaal in de persoon van Christoffel Adriaensz. van Rijn te wonen. Ook het atelier moet een aardige omvang gehad hebben, niet alleen had Willaerts een aantal 'conterfeytjongens' in de leer, maar bovendien waren zijn drie zoons gedurende een periode tegelijkertijd in het atelier werkzaam¹⁵.

Adam Willaerts was actief bij de oprichting van het schildersgilde St. Lucas in Utrecht, dat zich van het Zadelmakersgilde afscheidde¹⁶. In een ordonnantie van 13 september 1611 werd de oprichting van het St. Lucasgilde bevestigd¹⁷, waaruit duidelijk wordt dat Adam Willaerts bij de afscheiding actief betrokken is geweest. Op de eerste ledenlijst staan de vierenveertig namen vermeld van negentien schilders, twaalf kleerschrijvers (decoreurs van behangselpapier) en dertien beeldhouwers. De eerste dekens zijn Martijn de Goyer en Paulus Moreelse, ongetwijfeld de initiatiefnemers. De lijst van schilders wordt aangevoerd door Peter van Sijpenesse, de oudste zoon van Jan van Scorel en een levend symbool voor de continuïteit van Utrechts artistieke traditie. Andere bekende namen op de lijst zijn die van Abraham Bloemaert, Joachim Wtenwael, Marcus Ormea en Adam Willaerts. Het nieuwe gilde bleek succesvol, want in het eerste decennium van zijn bestaan verdubbelde zich het ledental¹⁸.

Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw moet Utrecht beschouwd worden als een centrum bij uitstek voor de training van jonge schilders. Zo is van Abraham Bloemaert bekend dat hij gedurende zijn lange carrière meer dan honderd leerlingen heeft gehad. Ook Paulus Moreelse en Gerard van Honthorst hadden vele leerlingen. Anderen zoals Adam Willaerts en Joost Cornelisz. Drooghsloot waren voornamelijk actief als tekenleraar¹⁹. Bij Adam Willaerts waren zoals wij op kunnen maken uit de rekeningen van het St. Lucasgilde in 1611/12 zes conterfeytjongens in de leer, vier in 1613 en in 1614 weer vier. In tegenstelling tot de schildersleerlingen, de schilderjongens, werden de conterfeytjongens voornamelijk in het tekenen onderwezen. Deze jongens behoorden meestal tot een selecte categorie van welgestelde families en werden in het kader van hun humanistische vorming, meestal op basis van een éénjarig contract in de leer gedaan²⁰. Zij waren niet verplicht werkzaamheden te verrichten die niets met het leerproces te maken hadden en waren derhalve niet betrokken bij de schilderijenproductie in het atelier²¹. Willaerts zou ook later nog een belangrijke rol in het gilde blijven spelen. Zijn naam komt op de lijst der dekens van het schildersgilde een aantal keren voor: van 1620 tot 1622, van 1624 tot 1631 en in 1636 en 1637²². Willaerts bekleedde deze functie veruit het grootste aantal keren, hetgeen duidt op een betrouwbaar imago. Waardering en respect als schilder blijken ook uit zijn contacten met vakgenoten. In 1622 bijvoorbeeld verklaren Adam Willaerts en de schilders Paulus Moreelse, Aernt van der Eem, Balthasar van der Ast en Herman van Vollenhoven dat zij Roelant Savery dagelijks bezochten²³. Uit een ander archiefstuk blijkt dat er relaties moeten hebben bestaan met Cornelis van Poelenburch²⁴, Herman Saftleven en Bernard Zwaerdecoorn.

Het voorkomen van zijn naam op de eerste lijst van gereformeerde leden, nadat Utrecht de reglementen van het kerkleven, zoals neergelegd in de Synode van Dordrecht in 1618-19, had overgenomen²⁵, wijst op zijn contraremonstrantse sympathieën. Dit kan, evenals zijn meer dan collegiale contacten met Paulus Moreelse die gemeenteraadslid was, tot zakelijk voordeel gestrekt hebben. Zij kenden elkaar van de oprichting van het gilde, maar tevens blijkt dat zij ook op het persoonlijke vlak met elkaar verkeerden moeten hebben²⁶. Ongetwijfeld van commerciële aard is de schenking in 1628 van het schilderij *Storm op zee* aan het St. Jobsgasthuis²⁷, waarvan hij vanaf november 1639 tot zijn dood toe regent zal zijn. Willaerts leverde ook grof schilderwerk, hetgeen blijkt uit opdrachten voor het beschilderen van zeven vaandels en het stadswapen op trommels en later nog eens twee vaandels²⁸. Enerzijds kan de acceptatie van de opdracht wijzen op de behoefte aan inkomen, anderzijds op het bestendigen van de goede relaties met overheidsinstanties, hetgeen commercieel gezien nuttig kon zijn.

Adam had voor zo ver bekend zes kinderen. Omstreeks 1611 moet de oudste zoon Cornelis geboren zijn. Hij werd evenals zijn broers schilder en in 1621 als leerling in het St. Lucasgilde ingeschreven²⁹. Cornelis is voornamelijk bekend van een aantal landschapjes en historiestukken³⁰ en werkte samen met andere schilders zoals zijn leer-

meester Jan van Bijlert³¹ en H. Donck. De tweede zoon is Abraham, over wiens geboortedatum met enige regelmaat is gediscussieerd. Uit de aantekening in het dagboek van Arnout van Buchell valt op te maken dat Abraham Adams tweede zoon moet zijn³². Het vaak vermelde geboortjaar 1603 lijkt daardoor in strijd met het geboortjaar van Cornelis, de oudste zoon. Bovendien vond het huwelijk van Adam en Maeyken pas in 1605 plaats en noemt ook De Bie 1613 het geboortjaar van Abraham³³. Een belangrijke constatering in verband met de invloed van de datering op de toeschrijving van schilderijen die met A.W. of A. Willaerts zijn gesigneerd. Abraham maakte naast zeestukken in de trant van zijn vader ook een aantal portretten. In 1624 werd hij ingeschreven in het St. Lucasgilde, hoogstwaarschijnlijk als leerling (*dissipel*), omdat het inschrijfgeld van een gulden en tien stuivers gebruikelijk was voor leerlingen in die tijd. De derde zoon van Adam, Isaac, werd rond 1620 geboren. Deze schilderde eveneens kustlandschappen, gelijk zijn vader, maar wordt daar minder om geroemd³⁴. Zijn inschrijving als leerling in het gilde vond plaats in 1637 voor nog steeds hetzelfde bedrag³⁵. Isaac zette de samenwerking voort, die zijn vader met de visstillevenschilder Willem Ormea was aangegaan³⁶. Voorts kreeg Adam nog drie dochters: Abigael, die met de schilder Cornelis van der Nijpoort trouwde, Maria en Hester die met de visstillevenschilder Jacob Gillig in het huwelijk is getreden. Voor een uitgebreid familieoverzicht is een genealogische tabel als bijlage toegevoegd.

Nadat Adam een eigen stijl had ontwikkeld, bleef hij deze tot in lengte van jaren trouw. Dit laatste aspect is mogelijk de oorzaak geweest van de dalende belangstelling voor zijn werk. Gebrek aan inkomen en de hoge leeftijd die hij heeft bereikt, brachten hem uiteindelijk in een afhankelijke positie. De Raad van Utrecht wees hem in oktober 1654 een jaarlijkse toelage van 60 guldens toe³⁷, afkomstig uit de inkomsten van het St. Agnietenconvent. Bovendien werd het hem toegestaan om gratis in de voormalige keuken van het convent te wonen. Redenen om aan te nemen dat Willaerts een moeilijke oude dag gekend moet hebben. Het is niet onmogelijk dat hij te werk gesteld was als toezichthouder in de toonkamer van het convent³⁸. De hoge leeftijd die Adam inmiddels had bereikt, heeft ongetwijfeld zijn tol geëist, hetgeen blijkt uit een verklaring van zijn zoon Isaak, waarin deze stelt dat Adam Willaerts niet langer het voogdijschap over de kinderen van diens gescheiden dochter Abigael zou kunnen uitoefenen wegens ouderdom en zwakte. Op 4 april 1664 is hij begraven in de kapel van St. Agnes.

Uit de beschikbare gegevens valt te destilleren dat Adam Willaerts beschouwd kan worden als een eerzaam burger, zoals Carel van Mander het bedoeld moet hebben in zijn Schilderboek. Het geloof nam in het leven van de meester een belangrijke plaats in. Uit de bestuursfuncties van het St. Lucasgilde en het St. Jobsgasthuis blijkt betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel bij maatschappelijke aangelegenheden. Meerdere archiefstukken geven aan dat hij zich sterk verbonden gevoeld moet hebben met zijn familie. De samenwerking met zijn schilderende zoons is in dit verband vermeldenswaard. De hulp in zijn armlastige nadagen, juist van overheidswege en de hommage

van een schoorsteenstuk in de toonzaal van het Agnietenconvent³⁹ duiden op het respect, dat voor de meester moet hebben bestaan.

Zeeschilder te Utrecht

De meeste zeeschilders waren werkzaam in het gebied waar water, getijden, visserij, handel en de maritieme politiek een grote rol speelden. Een wereld waar de belangstelling voor de zeeschilderkunst en de daaruit voortvloeiende opdrachten voor de hand lagen. Kennelijk was er landinwaarts ook een markt voor het genre, gezien de aanzienlijke produktie die aan Adam Willaerts en in diens atelier werkende zoons kan worden toegeschreven. Een zekere consolidatie van de verworven economische positie loopt parallel aan de opkomst van het tonalistisch schilderen, waarbij de nadruk meer komt te liggen op de weergave van de atmosfeer op en aan zee. Het vastleggen van bijzondere maritieme gebeurtenissen of portretten van schepen heeft geleidelijk plaats gemaakt voor meer belangstelling voor de weergave van het water, het weer en de daarbij horende stemming. Dit is in de zeventiende eeuw lang zo gebleven, waardoor het documentaire karakter van het genre zich ontwikkelde van de oorspronkelijk anekdotische wijze van schilderen, die met name door het rijke coloriet maniëristische trekken vertoonde, tot een meer tonalistische en realistische schildertrant. Opvallend is dat wanneer later een grote oorlogsvloot wordt opgebouwd rond de jaren veertig en de zeeoorlogen met Engeland onze nationale eer op het spel dreigen te zetten, historische en maritieme details weer belangrijker gaan worden. Het oeuvre van Adam Willaerts ontstaat in een periode, waarin de naturalistische wijze van schilderen zijn intrede doet. Hoewel er signalen zijn die er op wijzen dat Willaerts dit niet is ontgaan, zou hij de oudere, anekdotische stijl min of meer trouw blijven, hetgeen er uiteindelijk toe heeft geleid dat zijn werk wat uit de gratie is geraakt. Werkend in de schaduw van de groten van zijn tijd heeft hij door zijn onderwerpkeuze, het leggen van nuttige contacten en een zeker talent dat hij betrekkelijk laat volledig wist te ontplooiën, gedurende een lange periode een min of meer succesvol bestaan als schilder kunnen leiden.

In de periode 1615-1630 komen de beste schilderijen tot stand. Het werk erna varieert van kwaliteit en is waarschijnlijk vaker een atelierprodukt dan een exemplaar van louter eigen hand. Gezien het grote aantal schilderijen uit de latere periode mag aangenomen worden

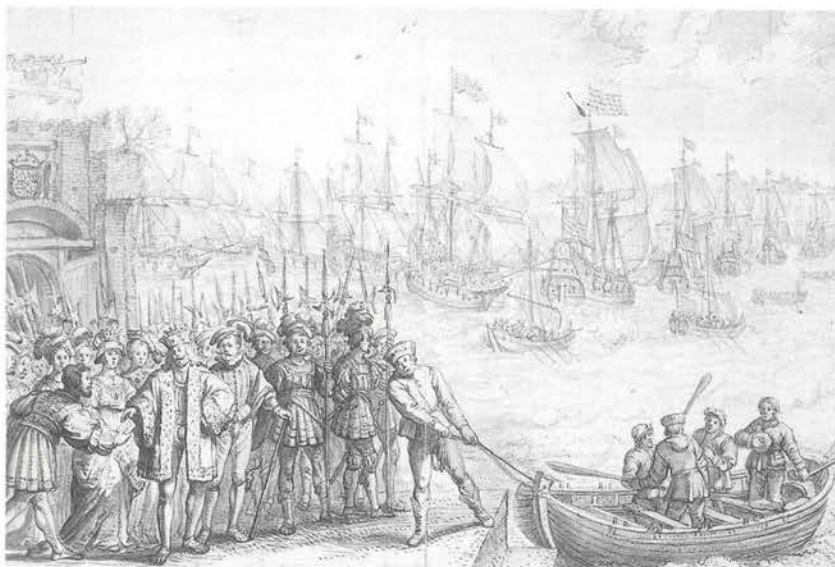
2. Adam Willaerts, *Havengezicht* (1634). Tekening, 11,5 x 17 cm. HUA, *Liber Amicorum* Carel Martens.

3. Adam Willaerts, *Gezicht op Dordrecht* (1629). Doek, olieverf, 185 x 670 cm. Dordrechts Museum.

dat er veel werk voor de markt is vervaardigd. Van een aantal schilderijen zijn opdrachtgevers bekend. Dat kan op heel bescheiden niveau zijn geweest, zoals de eervolle bijdrage aan het *liber amicorum* van erudiete stadgenoten als Arnout Buchell⁴⁰, archeoloog en rechter, en de advocaat Carel Martens⁴¹ (afb. 2). Voor een schilder in een vreemde stad moeten dergelijke contacten van groot belang zijn geweest. Voorts blijkt uit diverse inventarislijsten dat Willaerts' werk in een aantal belangrijke Utrechtse verzamelingen vertegenwoordigd was⁴².

Meer prestigieus zijn omvangrijkere opdrachten zoals het door velen geroemde bijna zeven meter brede *Gezicht op Dordrecht* uit 1629⁴³ (afb. 3). Hoe deze opdracht bij Willaerts terecht is gekomen, is niet duidelijk. Wel blijkt dat Adam Willaerts ook buiten Utrecht bekend geweest moet zijn. In dit verband moet de reeks schilderijen uit 1623 die Willaerts heeft vervaardigd ter herinnering aan de overtocht van de keurvorst van de Palts, Frederik V, en zijn vrouw Elizabeth in het jaar 1613 genoemd worden. Enkele daarvan kunnen tot het hoogtepunt van zijn artistieke loopbaan worden gerekend. De

4. Adam Willaerts, *Het vertrek van Christiaan II uit Kopenhagen in 1523 (na 1637)*. Tekening, 27,6 x 39,1 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Kopenhagen, Afdeling Prenten en Tekeningen.

5. Adam Willaerts, *Slag bij Gibraltar, 25 april 1607*, Doek, olieverf, 78,3 x 121,5 cm. Verblifplaats onbekend. © Christie's Images Ltd 2000.

opdrachtgever, bijvoorbeeld een stadsbestuur, zou dan een schilderij aan het kunstminnende vorstelijk paar gegeven hebben. Misschien bestelden zij het werk zelf⁴⁴. Ook voor de koning van Denemarken zou Willaerts, hoewel niet rechtstreeks, werk hebben mogen leveren. In de late dertiger jaren werd Willaerts door Simon van der Passe, die in Denemarken werkte, gevraagd een bijdrage te leveren voor een serie schilderijen die in het Paleis Kronborg de geschiedenis van de Deense vorsten moest weergeven. Slechts de tekening resteert nog van het project⁴⁵ (afb. 4).

In 1649 ontving de schilder 800 guldens van de Staten van Utrecht voor een stuk dat de gewonnen zeeslag bij Duijns onder Engeland op 16 oktober 1639 voorstelt⁴⁶. In de achttiende eeuw zouden in de kamer van de inspecteurs van financiën van de Staten twee ongemeen grote zeestukken gehangen hebben. Een hiervan kan *De Slag bij Duijns* geweest zijn en de ander de *Slag bij Gibraltar* waarvan meerdere uitvoeringen bekend zijn (afb. 5).

Ondanks het feit dat hun werk grote verwantschap toont met dat van hun vader, worden in de kunstliteratuur de kwaliteiten van de zonen Abraham, Isaac en Cornelis minder hoog aangeslagen. Waarom dit zo is wordt nergens expliciet aangegeven. Desondanks bestaan er veel schilderijen, die zowel aan Adam als aan Abraham worden toegeschreven. Omdat het gebruikelijk was dat in een atelier, waar meerdere schilders werkzaam waren verschillende delen van een werkstuk door meerdere uitvoerenden werden aangebracht, zal toeschrijving in een aantal gevallen problematisch zijn en blijven. Voor een grote hoeveelheid schilderijen is de omschrijving 'atelier Willaerts' het meest

realistisch. Het feit dat Adam Willaerts zelfs in 1659 nog contracten voor zijn zoon Isaac heeft gesigineerd, bevestigt dat er nog lang sprake was van een samenwerkingsverband met de vader aan de leiding⁴⁷. Het gaat hier om samenwerking met de visstillevenschilder Willem Ormea (1611-1665). Ook van Adam zijn een aantal schilderijen bekend, die in samenwerking met deze collega-schilder tot stand zijn gekomen.

Fantasielandschappen

De eerste karakterisering van Adam Willaerts en diens werk staat op naam van Jean Meyssens. Onder de prent van Van der Steen schrijft hij: 'Gentil peintre de mers, bateaus, et de petites figures, sur le rivage, ports, et dans les petites barques'⁴⁸. Met een poëtische beschrijving breidt Cornelis de Bie in 1661 in *Het gulden cabinet van de edele vry Schilder-Const* deze korte karakteristiek verder uit:

Ontwaecht mijn slap vernuft, wilt uwe Consten drijven
Om uyt een goede jonst een geestich rijm te schrijven
Tot lof en meerder eer van VVillarts cloeck verstant
Die door sijn eel pinceel de jeught heeft ingheplant
Veel leersaem onderwijs, van 't leven 't achterhaelen
Om't leven met pinceel in verven af te maelen
Want VVillarts Schilder was daer by oock goet Poeët
Die wist Picturas cracht, die eenich Schilder weet.
Daerom wanneer den gheest wordt tot des' Const ghedreven
En tracht door sijn verstant te comen by het leven.
Soo dient hem een ghemoet vol rijpe raetsaemheyte
Waer in het jnnich mergh van alle reden leyt,
In dese Const daer is een wetenschap verborghen

Die menichmael 't ghedacht perst met veel diepe sorghen,
'T ghepeys dwaelt hier en daer en staet gheheel beroert
Om dat somwijl den lust een strenghen oorlogh voert
Teghen den swacken gheest' wanneer men vroegh wilt weten
Picturas diepe cracht' en soeckt haer deught te weten
Want haer verholten deught wist VVillarts wel te vatten
Als blijkt aen d'eel Schildry vol rijcklijcke schatten
Die hyons achter laet soo fray en wel ghedaen
Dat sy op't plat panneel ghelijck het leven staen.
In water, brandt, figuer, Zee-haven en Rivieren
Daer med' wist hy seer net sijn handeligh te cieren
Besonder in het cleyn, t'gen' Vytrect tuyghen can.
Die sijne selsaem Const maeckt kenbaer alle Man⁴⁹.

Helaas lezen wij niet op welke wijze de schilder is begonnen en welke inspanningen hij zich heeft moeten getroosten om zijn uiteindelijke werkwijze en stijl tot stand te brengen. Bovendien ontbreekt een opmerking over het meest bijzondere aspect van het schildersleven, namelijk de beoefening van een schildergenre in het ver van zee gelegen Utrecht. Niet alleen de zee ontbrak, ook leermeesters in dit specialisme waren er niet. Hoe Willaerts zijn persoonlijke stijl heeft ontwikkeld is dan ook een van de meest interessante kwesties bij de analyse van zijn werk. De weergave van schepen, de zee, de kustvegetatie, het strandleven en allerlei maritieme details moesten aangeleerd worden. Het is dan ook aannemelijk dat de schilder inspiratie en vaardigheden, als zo vaak in die tijd, bij vakgenoten heeft opgedaan.

In het werk zijn bij voortduring drie belangrijke invloeden waarneembaar. Wanneer het gaat om de weergave van het water en de schepen dan moet gedacht worden aan Hendrick Cornelis Vroom, die als enige voortborduurd op de eerste aanzet voor zeeschilderkunst vanuit de Zuid-Nederlandse schildertraditie. Met Willaerts ontwikkelden zich schilders als Claes van Wieringen, Aert Anthonisz., Cornelis Verbeeck en Pieter Stalpaert als specialisten in het genre in Vrooms kielzog. Het coloriet van deze kunste-

6. Adam Willaerts, *Een vloot van de VOC op weg naar de Oost, zeilend langs een eiland op de westkust van Afrika* (1609). Doek, 94 x 189,3 cm. Amsterdams Historisch Museum.

naars doet maniëristisch aan. De hand van Vroom is het duidelijkst waarneembaar in het vroegst bekende schilderij van Willaerts *Een vloot van de VOC op weg naar de Oost, zeilend langs een eiland op de westkust van Afrika* uit 1608 (afb. 6).

Zijn palet, maar ook de wijze waarop Willaerts zijn talrijke kustgezichten componeerde lijkt hij vooral gezocht te hebben bij de Vlamingen Paul Bril, Pieter Bruegel de Oudere, Henri met de Bles en Jan Brueghel. Niet alleen zijn bij hen kustscènes en beeldelementen te vinden die Willaerts mogelijk hebben geïnspireerd, maar vooral het gebruik van het groen en bruin voor de kust, het transparante blauwgroene zeewater en de sferische atmosfeer op de achtergrond lijken aan hun werk te zijn ontleend. Belangrijk zijn ook de soms ingewikkelde scènes vol bedrijvigheid op Jan Brueghels stranden, die bij Willaerts in eenvoudiger vorm regelmatig terugkeren.

Wat later vindt een derde beïnvloeding plaats wanneer schilders als Paulus van Vianen, Cornelis van Poelenburgh en vooral Roelandt Savery zich na een verblijf in midden Europa of Italië in Utrecht hebben gevestigd. Dat Willaerts met het werk van Savery bekend was blijkt wellicht uit de aantekening 'Teyckeningen van Messer Adam Willaerts' op de achterzijde van een tekening van Savery *Ruïne van een Nederlands kasteel*⁵⁰. De kennismaking met zijn uitheemse figuurstudies en afbeeldingen van bouwwerken en berglandschappen zijn voor Willaerts van grote betekenis. Hij en later ook zijn schilderende familieleden bedienen zich er rijkelijk van. Pas dan kan de stijlontwikkeling van de schilder als voltooid worden beschouwd. Niet alleen blijft Willaerts zijn hele leven het genre trouw, ook de stijl wijzigt zich in de loop der tijd niet, hetgeen hem zelfs verweten wordt. Zo is in de loop van de tijd een oeuvre ontstaan waarbij het water vrijwel altijd een grote rol heeft gespeeld. Zee- en riviergezichten, scheepsportretten, kustlandschappen en stormen op zee zijn in grote aantallen ontstaan. Meestal gaat het om zomaar willekeurige scènes, soms geplaatst in een historisch-topografische of bijbelse context.

7. Adam Willaerts, *De Prince Royal en andere schepen in een estuarium* (1625). Paneel, 63,5 x 102 cm. National Maritime Museum, Greenwich.

Exemplarisch voor het merendeel van zijn oeuvre is het schilderij *Vertrek van drie Engelse Oost-Indiëvaarders* of ook wel *De Prince Royal en andere schepen in een estuarium* uit 1625 (afb. 7). Hoewel het schilderij door de aanwezigheid van het Engelse vlaggenschip de *Prince Royal* een historische gebeurtenis suggereert, lijkt de bedrijvigheid hier verband te houden met het vertrek van drie grote schepen. Het scheepsportret is in dit geval waarschijnlijk gebruikt om de drie schepen enige importantie te geven. Van de figuren op het strand is een enkeling wat voorname uitgedost dan de andere aanwezigen onder wie zich muzikanten en kinderen bevinden. Mogelijk gaat het hier om familie van vertrekkende zeelieden, die zojuist feestelijk uitgeleide zijn gedaan. Naast hen gaan de anderen onverstoorbaar verder met hun werkzaamheden. Het geheel kenmerkt zich door de aanwezigheid van vele zich herhalende motieven, details, kleurenschemata en composities, waardoor het oeuvre van Willaerts zich laat typeren. Alle belangrijke kenmerken van Willaerts stijl zijn hier terug te vinden, zoals bijvoorbeeld het iets verhoogd gekozen standpunt, waardoor de kustlijn, die meestal wordt gevormd door een strand, waarachter een rotsachtig landschap zichtbaar is, dat is voorzien van morsige en uitheemse bebouwing, zoals ruïnes, bouwvallige boerderijen, houten bruggen, vervallen torens en oude muren. Het landschap is voorts voorzien van een weelderige vegetatie met daarin enkele dieren. Vaak wordt er een klein op zichzelf staand verhaaltje verteld.

De figuurtjes op het eerste plan zijn misschien wel het meest karakteristieke element in het werk van Adam Willaerts. Door hier en daar een rok, muts of kiel met een felle

blauwe of rode toets te accentueren zorgt de schilder ervoor dat de voorgrond, die gedomineerd wordt door de kleur van het zand en allerlei grijze en bruine tonen levendig blijft. Willaerts is hier een verteller pur sang, die op een aanstekelijke wijze de beschouwer meevoert in de scène, die vaak naar eigen inzicht kan worden geïnterpreteerd. Van andere schilderijen weten wij dat Willaerts goede figuren kan schilderen. In het routinewerk echter zijn ze nogal stereotiep en keren ze, vooral de getekende uitheemse figuurstudies naar Paulus van Vianen en Roelandt Savery, in exact dezelfde poses regelmatig terug. Het gevolg hiervan is dat ze zo zijn neergezet dat er van enige interactie onderling of met de directe omgeving geen sprake is. Op de latere schilderijen, zeker die met een historisch of religieus karakter, zijn de figuren op de kust veelal minder karakteristiek en dringt het idee zich op dat anderen zich daar mee hebben bezig gehouden. In dit verband moet zeker aan zijn zoon Abraham gedacht worden.

De toepassing van allerlei landschappelijke details van Savery in Willaerts' werk plaatst hem nadrukkelijk in de contemporaine Utrechtse schildertraditie. Vanwege de beïnvloeding door buitenlandse stromingen als het maniërisme uit Praag, het Caravaggisme vanuit Rome en de Italiaanse landschapsschilderkunst⁵¹ onderscheiden de Utrechtse zich van de typische Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Niet alleen de figuratie, maar ook de landschapselementen geven een uitheemse karakter aan Willaerts' schilderijen. Het zou te ver gaan hem tot de italianisanten te rekenen, maar de door Willaerts opgeroepen beelden maken hem wel aan hen verwant. Met de kleine verhaaltjes die hij heeft geplaatst in het decor van zijn verzonnen havens, stranden en horisonten, weet hij een onbestemd romantisch en avontuurlijk gevoel op te roepen. Met de op deze wijze ontstane type zeestukken kan hij zich bovendien, zeker met zijn beste werk, meten met zeeschilders als Jan Porcellis, Simon de Vlieger, Jan van de Capelle, Reinier Nooms, Hendrick Dubbels en vooral die van vader en zoon Van de Velde. Met hen geldt hij als een belangrijke vertegenwoordiger van de Hollandse schilderschool in de zeventiende eeuw.

En de werkelijkheid

Een ander terugkerend fenomeen is de plaatsing van historisch of topografisch herkenbare details in een andere omgeving. Dit heeft nogal eens geleid tot vergaande speculaties bij een aantal werken. Zo valt op minstens acht schilderijen van Adam en één van Abraham⁵² het keizerlijk paleis te Praag, het *Hradschin*, waar te nemen. Ondanks het feit dat de zeventiende-eeuwse Nederlander de burcht waarschijnlijk niet gekend zal hebben, zal deze hem zeker hebben geïmponeerd. De herkomst van de afbeelding van dit gebouw valt wederom aan Roelandt Savery toe te schrijven. Een enkele auteur heeft zich laten verleiden uitspraken te doen over de aanwezigheid van het gebouw op het schilderij in relatie met het vertrek van Frederick en Elizabeth. Bijvoorbeeld als een verwijzing naar het koningschap van Bohemen⁵³. De relatie Winterkoning en Praag is der-

8. Adam Willaerts, *De aankomst van de keurvorst van de Palts en prinses Elizabeth met de Prince Royal te Heidelberg* (ca. 1625). Doek, 126 x 191 cm. Verblijfplaats onbekend. Christies Londen Veiling 24-4-1988, nr. 75.

mate sterk dat het nauwelijks voor te stellen is dat Willaerts het paleis toevallig op het schilderij heeft opgevoerd. De aanwezigheid van krijtrotsen is niet alleen te zien op scènes aan de Engelse Zuidoostkust⁵⁴, ook op ons willekeurige voorbeeld (afb. 7) zijn ze te zien. Willaerts creëert zo zijn eigen visie op de geschiedenis, die eerder verwijst naar een scène uit een spannend jongensboek, dan het verslag van een ware gebeurtenis. Een prachtig voorbeeld daarvoor is *De aankomst van de keurvorst van de Palts en prinses Elisabeth te Heidelberg* (afb. 8). De schilder geeft hier de fantasie de vrije teugels en laat een gigantisch schip als de *Prince Royal*, met een diepgang van 18 voet, tot op enkele

9. Adam Willaerts, *Rivier- en havengezicht met de Utrechtse Buurkerk*, Paneel, 70 x 90 cm. Centraal Museum te Utrecht.

10. Adam Willaerts. *De aankomst van Frederik V, keurvorst van de Palts te Vlissingen op 29 april 1613*. (162[3]). Doek, 123,5 x 236,5 cm. Peter Tillou, Art Dealer, New York.

meters voor het strand bij Heidelberg naderen, dat hier ook nog eens aan zee ligt. Er is slechts één geval bekend waarop een Utrechts gebouw figureert op een ogenschijnlijk willekeurig riviergezicht. Ongesigneerd en ongedateerd bevindt zich in de collectie van het Centraal Museum het paneel *Rivier- en havengezicht met de Buurkerk* (afb. 9) waarop de vierkante toren en het dak van het schip goed herkenbaar zijn.

Meer realistisch zijn enkele schilderijen met de verslaggeving van historische gebeurtenissen. Zoals de verbeelding van de aankomst van de keurvorst van de Palts en zijn echtgenote te Vlissingen in 1613, die tien jaar later door Vroom één keer en door Willaerts twee keer⁵⁵ is vastgelegd (afb. 10). Ook Claes van Wieringen schilderde deze gebeurtenis, mogelijk in 1628. Als uitgangspunt voor de voorstelling is naar alle waarschijnlijkheid de uit vier kopergravures bestaande weergave van de gebeurtenis door Jan van de Venne uit 1618 gebruikt, waarvoor mogelijk diens broer Adriaen, die eveneens in Middelburg woonachtig was, de tekening heeft gemaakt. De vier schilderijen ontlopen elkaar qua voorstelling weinig, maar verschillen wel in uitvoering. De aanpak wijst in zekere zin op een traditie die bij het afbeelden van dergelijke voorname gebeurtenissen gebruikelijk was. Op imponerende wijze is een grote hoeveelheid verschillende scheepstypen dicht bij elkaar en veelal gedetailleerd afgebeeld. De op deze wijze ontstane pracht en praal leveren een kleurrijk geheel, waarbij in dit geval het imposante vlaggenschip de *Prince Royal*⁵⁶ pontificaal domineert. Dat Willaerts zich niet helemaal heeft willen conformeren aan een standaardcompositie bewijst de afwijkende vaarrichting van de *Prince Royal* op een van zijn twee schilderijen en een meer realistische afstand tot de Vlissingse haven. Beide schilderijen zijn als hoogtepunten in het oeuvre van Willaerts te beschouwen. Een ander schilderij van Willaerts dat niet onvermeld mag blijven is meer topografisch van aard, het *Gezicht op Dordrecht*, dat met zijn uitgebreide gedetailleerdheid veel voorstudie gevraagd zal hebben.

Willaerts en de Reformatie

Na de Reformatie is de produktie van schilderijen voor de kerk vrijwel tot stilstand gekomen. Voor de particuliere sector echter werd ongeacht het geloof nog wel degelijk religieus werk gemaakt. Dat dit ook in Utrecht het geval was, blijkt uit inventarislijsten van verzamelaars van verschillende religieuze achtergrond. Werk van zowel katholieke als niet-katholieke schilders kwam in hun collecties voor⁵⁷. Daarnaast is bekend dat voor de Utrechtse schuilkerken nog wel degelijk schilderijen in opdracht zijn vervaardigd. Al met al kan gesteld worden dat in de Gouden Eeuw het godsdienstig pluralisme in Utrecht meer het geestelijk en artistiek klimaat bepaalde dan één bepaalde godsdienst⁵⁸. Bovendien blijkt dat het privébezit van religieuze taferelen in calvinistische kringen geen onbekend fenomeen was.

In de zeventiende eeuw is echter toch een groot aantal religieuze schilderijen vervaardigd. In Utrecht opereerden veel kunstenaars die niet alleen bij leven werden geprezen, maar ook tegenwoordig grote waardering oogsten als schilders van bijbelse en andere religieuze taferelen. Vaak in een stijl ontleend aan de Italiaanse schilder Caravaggio. Van Dirck van Baburen, Hendrick ter Brugge, Jan van Bijlert, Gerard van Honthorst en Abraham Bloemaert zijn in dit verband vele schilderijen bekend, die tot de top van de Nederlandse schilderkunst in de Gouden Eeuw behoren. Opvallend is dat, terwijl de religieuze kunst na de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden zich aanvankelijk als het ware stort op oudtestamentische onderwerpen, hetgeen tot de mooiste prestaties in hun soort heeft geleid, de Utrechtse school zich hier nauwelijks mee heeft bezig gehouden. In het teken van de Contra-reformatie ontstond een groot aantal schilderijen, dat in hoge mate ook tegemoet kwam aan de suggestie van Luther, dat een kunstenaar tot uitdrukking moest brengen hoe menselijke armoede, kleinheid en onwaardigheid kunnen samengaan met goddelijke grootheid, goedheid en genade⁵⁹. De nadruk lag op het weergeven van de emoties van de figuren, terwijl de omgeving doorgaans slechts summier werd afgebeeld. Voornamelijk nieuwtestamentische onderwerpen als *De roeping van Mattheus*, *De bevrijding van St Petrus*, *De bekering van Paulus* en *De ongelovige Thomas* zijn duidelijk gericht op het aanknopen of versterken van de band met het ware geloof. Ooit zijn deze taferelen momenten van inzicht genoemd⁶⁰.

De indringende wijze waarop de Caravaggisten hun onderwerpen ter hand hebben genomen is exemplarisch te noemen voor de kunst die de Contra-reformatie heeft opgeroepen. De religieuze taferelen van Willaerts contrasteren hier echter sterk mee. Bij hem geen emotie, maar juist nadruk op de omgeving en het verhaal. Zijn thema's wijzen in de richting van een specifieke opdracht, waarbij de herkenbare entourage wellicht om esthetische reden een rol heeft gespeeld. In dit verband kan ook gedacht worden aan de voorliefde van de schilder om zijn taferelen in een uitheemse context te plaatsen. Dat deze formule succesvol was moge blijken uit het grote aantal schilderijen met *De Preek op het Meer van Galilea* als onderwerp (afb. 11). Heeft Willaerts zich bij zijn religieuze onderwerpen laten leiden door de eigen godsdienstige overtuiging of wer-

11. Adam Willaerts, *Christus preekt op een schip in het meer van Galilea* (ca. 1645). Doek, 142 x 168 cm. Bowes Museum, Barnard Castle, Durham County.

den de onderwerpen gekozen op basis van zijn specialisme als kustschilder? Omdat van de meeste religieuze werken nadere informatie ontbreekt, valt een eenduidig antwoord moeilijk te geven. Niet alleen de gekozen thema's, maar ook een aantal biografische aspecten rechtvaardigen het vermoeden dat Willaerts zich voornamelijk heeft laten inspireren vanuit een calvinistische achtergrond. Bedoeld worden hier gebeurtenissen die gerelateerd waren aan de protestantse zaak en als zodanig gefungeerd moeten hebben als inspiratiebron voor de schilder. In dit verband is weer de serie schilderijen van belang die Willaerts heeft gemaakt ter herinnering aan de maritieme activiteiten na het huwelijk van de toekomstige Winterkoning Frederik V, keurvorst van de Palts, en Winterkoningin Elizabeth. Het paar was mede door toedoen van prins Maurits en de Engelse koning James I, de vader van Elizabeth, voorbestemd voor de vacante troon van Bohemen, een protestants bolwerk dat altijd in katholieke handen was geweest. De schilderijen kwamen alle tot stand rond 1623, na de jammerlijke nederlaag die Frederik leed in de Slag om de Witte Berg in 1620 en het besluit in 1621 van het paar om na een zwerftocht door Duitsland in de Nederlanden in ballingschap te gaan. Hierdoor moest hij de troon na één winter al weer verlaten⁶¹. De vele schilderijen van *Het vertrek uit Margate* en *De aankomst te Vlissingen in 1613* (afb. 12) en een schilderij uit het jaar van de troonsbestijging, getuigen van de populariteit van het paar. Dit laatste werk, *Frederick V van de Paltz, koning van Bohemen in een fantasielandschap met*

12. Adam Willaerts, *Aankomst van Frederik V van de Palts en zijn bruid Elizabeth van Engeland te Vlissingen op 29 april 1613 (1623)*. Paneel, 89 x 155,5 cm. National Maritime Museum, Greenwich.

Hradschin te Praag dat Adam Willaerts in 1619 vervaardigde (afb. 13), wordt wel gezien als een uiting van genegenheid van de schilder vanwege de bestijging van de troon in 1619 door Frederik V in Bohemen. Hij benadrukt daarbij de importantie van dit feit voor de protestantse broeders in Duitsland⁶². Juist vanwege de protestantse missie is het voorstelbaar dat Adam Willaerts zich zo uitgebreid met het onderwerp heeft bezig gehouden. Op verzoek van de keurvorst na diens terugkeer uit Margate in 1613 verleenden de Staten Generaal hem een audiëntie, waarbij hij voorstelde dat de Nederlanden zich zouden aansluiten bij de Unie van protestantse Duitse keurvorsten, waarvan hij het

13. Adam Willaerts, *Frederik V van de Palts, koning van Bohemen in een fantasielandschap met de Praagse Burcht (1619)*. Doek, 89 x 143 cm. Nederlands Scheepvaart Museum, Amsterdam.

hoofd was ⁶³. Het plan werd met gejuich ontvangen en er werd in tegenwoordigheid van prins Maurits op 16 mei een verbond gesloten voor de duur van vijftien jaar. Tijdens zijn reis door het land werd hij overal als de kampioen van het protestantisme begroet. Ook in Utrecht werd hij feestelijk onthaald. Door de schepen Gijsbert Elburgius werd de vorst verwelkomd met een gedicht, waarvan de slotregels duidelijk onder woorden brachten wat de Nederlanders van hem verwachtten. 'Mox Alemanorum proceres, magnisque potentes / Germanis paritura duces, qui legibus aequis / Frenabunt populos et longa in foedera mittent' [Weldra schenkt zij, Germanen, aan U, hoe groot reeds, als leiders d'adel van Alemannische stam. / Zij zullen door wetten volkeren binden en ver in de toekomst verdragen verzeek'ren].

Betrokkenheid bij protestantse kwesties blijkt ook uit een schilderij dat in 1620 tot stand kwam en *Het vertrek van de Pilgrimfathers uit Delfshaven* (afb. 14) voorstelt. Het gaat hier om een weergave van het vertrek van de leden van een Engelse congregatie te Leiden, die zich had afgescheiden van de Anglicaanse kerk ⁶⁴. Hoewel de thema's voor dergelijke schilderijen meestal bepaald werden door de opdrachtgever zelf en het daarbij vaak niet uitmaakte van welke religieuze gezindte de schilder was, lijkt het hier gezien de strenge houding van de congregatie een uitgemaakte zaak dat de maker bewust binnen calvinistische kringen gezocht is.

Er zijn twintig werken met een religieus thema bekend waaraan de naam Willaerts is verbonden ⁶⁵. Het aantal thema's is nog kleiner en meestal gaat het om nieuwtestamentische onderwerpen. Op de schildering voor de deuren van het Domorgel en een klein paneeltje met *Het offer van Isaac* na, spelen de kust en het water een cruciale rol.

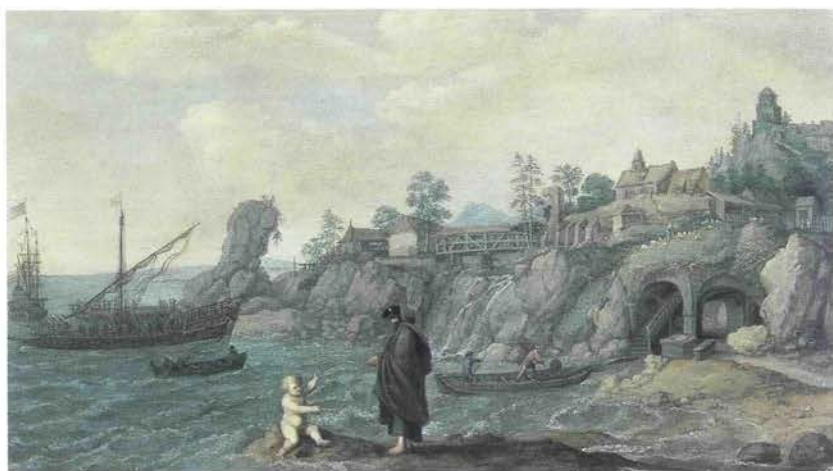
14. Adam Willaerts, *Het vertrek van de Pilgrimfathers uit Delfshaven* (1620). Paneel, 28,5 x 46 cm. Onbekend. Christies Londen, 23-1-1953, nr 109.

15. Willem Ormea en atelier Adam Willaerts, *Visstilleven met de roeping van Petrus*. Doek, 117 x 168,5 cm. Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn.

Ook de compositie en allerlei details zijn vaak typerend voor het werk van Willaerts. De intensievere uitwerking van de thematische aspecten van het werk rechtvaardigen de suggestie dat het in de meeste gevallen om opdrachten gaat.

Toeschrijving van veel schilderijen aan Willaerts is regelmatig problematisch te noemen. Zo ontbreekt de signering nog al eens. Van het thema *De preek op het meer van Galilea (of Genezareth)* zijn maar liefst twaalf uitvoeringen bekend, die vrijwel allemaal gemaakt zijn in een periode dat Abraham in het atelier van zijn vader actief kan zijn geweest. Bij deze schilderijen moet dan ook net als bij veel ander laat werk gedacht

16. Adam Willaerts, *Het visioen van St. Augustinus* (162?). Paneel, 28 x 47,5 cm. Onbekend.

worden aan atelierproducten. Het laatste thema past goed in de protestantse traditie waar de nadruk meer op het woord is komen te liggen. Ander religieus werk waaraan de naam van Adam Willaerts of diens atelier wordt verbonden zijn een ovaal paneel *Jonas wordt voor de walvis geworpen* en een groot doek: *Visstilleven met de roeping van Petrus* (afb. 15). Tweemaal werd *Het visioen van St. Augustinus* (afb. 16) afgebeeld.

Bijbelse voorstellingen voor Utrecht

In Utrecht zijn drie religieuze werken bekend, waarvan er een met de verwoesting van het schip van de Dom in 1674 verloren is gegaan. Het werk is nog wel zichtbaar op een tekening van Pieter Saenredam uit 1636 (afb. 17) en een schilderij *Interieur van de Dom* (1672) van Hendrik Cornelisz. van Vliet. Het gaat hier om een opdracht van de 'heeren' van de Dom, waarmee de kanunniken van het Domkapittel zijn bedoeld. Uit een notarieel stuk blijkt dat de grote deuren aan de binnenzijde een voorstelling moesten geven van een kerk in perspectief en op de vloer van deze kerk zou op de ene deur een knielen-de David met een harp en op de andere deur een Cecilia met een klein orgel afgebeeld worden⁶⁶. Omdat de opdracht mede verleend werd aan de architectuurschilder⁶⁷ Salomon Vredeman de Vries (± 1556-1604), is het in dit verband aannemelijk dat deze zich bij het schilderen van de deuren van het Domorgel vooral met het architecturale kader heeft beziggehouden, en Adam Willaerts derhalve met de figuratie. Met dit soort

opdrachten was het mogelijk enige naamsbekendheid te verwerven. Een drukbezochte openbare ruimte als de Domkerk fungeerde daarbij als een ideale toonzaal.

In de collectie van het Centraal Museum bevindt zich het grote schilderij *De landing van de apostel Paulus op Malta* (afb. 18) dat afkomstig is uit het Barbara- en Laurentiusgasthuis. De voorstelling is gebaseerd op de tekst van Handelingen 28:1-6 en is zodanig weergegeven, dat twee episoden uit het verhaal tegelijkertijd te zien zijn. Rechts op het schilderij is de schipbreuk in een vliegende storm te

17. Pieter Saenredam, *De Domkerk vanuit het zuiden*, Pen, krijt en inkt op blauw papier, 38,5 x 52,5 cm. Het Utrechts Archief.

18. Adam Willaerts, *De landing van Paulus op Malta* (1621), Doek, 14 x 258. Kleur. Centraal Museum te Utrecht.

zien. Het schip van Paulus is in tweeën gebroken en staat op het punt te zinken. De opvarenden zijn nog bezig van boord te gaan en weten zich aan land te hijsen, waar zij door inwoners worden opgevangen. Het linker deel van het schilderij is gewijd aan het moment dat het gezelschap zich droogt bij het kampvuur en Paulus in de weer is met de slang. Deze scène speelt zich af op het eerste plan en vormt door de emotie die de schilder in de handelingen heeft geprobeerd te leggen het hoofdthema. Deze voor Willaerts ongebruikelijke compositie heeft niet bepaald geleid tot een mooi schilderij. Toch is er een aantal interessante aspecten aan dit schilderij te ontdekken. Het is niet ondenkbaar dat Willaerts zich heeft laten inspireren door Adam Elsheimer, die rond 1600 zijn visie op het verhaal weergeeft met zijn schilderij *St. Paulus op Malta*⁶⁸. De Utrechter Hendrick Goudt was een vriend en patroon van Elsheimer te Rome en was in het bezit van een aantal schilderijen van hem⁶⁹. Ook circuleerden er veel gravures naar het werk. Hoewel het bij Elsheimer om een nachtsce ne gaat, zijn er toch enkele overeenkomsten. Vooral de manier waarop Paulus de slang van zich af probeert te schudden, de wijze waarop omslagdoeken tegen de kou bescherming bieden en de keuze voor de hoge rotsachtige kust met haar vegetatie die het eiland accentueren, voeden deze gedachte. De stormsc ne ter rechterzijde vertoont grote gelijkenissen met de twee ovale panelen van Willaerts *Jonas wordt voor de walvis geworpen*⁷⁰, dat mogelijk uit dezelfde periode stamt en *Storm op zee* (1614)⁷¹. Niet alleen de kleur van het water, dat opvallend donkergroen is, maar ook de wijze waarop de sterk slagzij makende schepen met elkaar overeen komen, zijn karakteristiek voor het werk uit de jaren tien en de eerste helft van de jaren twintig. Vooral de overslaande golven met de getamponneerde schuimranden zijn kenmerkend voor Willaerts' water. Het spectaculaire en pittoreske karakter van het berglandschap vertegenwoordigt een van de sterkste delen van het

schilderij, waarin het werk van Roelandt Savery herkenbaar is.

Anders is dit met de figuren rond het kampvuur, die er ondanks de gebaren nogal houterig bij staan en er is sprake van een geringe onderlinge coherentie. Ook de gelaatsuitdrukkingen zijn weinig overtuigend. Bovendien is getracht de eilandbewoners oosterse trekken te geven, maar ondanks een enkele tulband, is de schilder blijven steken in een vage uitheemse karakterisering van de aanwezigen. Deze kritiek op de kwaliteit van het werk geldt daarentegen niet voor de vier figuren uiterst links. Het lijkt wel of hier een andere schilder aan het werk is geweest (afb. 18b). Dat hier sprake is van een viertal portretten lijkt buiten kijf. Vooraan, enigszins voornaam in het rood gekleed, zit met de blik gericht op de beschouwer een blonde man, die Adam Willaerts zelf zou kunnen zijn. Dat de schilder blond was, is te zien op de prent van F. van der Steen. In *assistenza* geschilderde zelfportretten komen vanaf de Renaissance regelmatig voor. Wie de andere drie personen zouden kunnen zijn blijft, zolang daar enig bewijs voor ontbreekt, eveneens een speculatieve kwestie. Op grond van vergelijking met bestaande portretten kan gedacht worden aan de afbeelding van collega-schilders Abraham Bloemaert, Roelandt Savery en Crispijn de Passe⁷². Toegevoegd aan de rest van de groep, zou dit mogelijk een grap van de schilder kunnen zijn. De contemporaine kleding is te frivol voor het idee dat het hier om regenten of andere officiële personen zou kunnen gaan. In het gehele oeuvre van Willaerts komen dergelijk uitgewerkte tronies niet meer voor. Uit een inventaris van de regentenkamer van het Anthoniegasthuis blijkt dat hier in 1641 negen schilderijen hingen⁷³. Ook de andere Utrechtse gasthuizen beschikten over kunstcollecties, voornamelijk ontstaan door schenkingen van kunstenaars, die hiermede hun werk onder de aandacht van potentiële klanten brachten⁷⁴. Opvallend is dat ondanks een oververtegenwoordiging van Christelijke thema's, die niet afweek van die

op de particuliere markten elders, veel kunstenaars werk inleverden dat gemaakt was in het eigen genre. Het zou hier om een typisch Utrechtse gelegenheid gaan⁷⁵. Ook is het mogelijk dat het schilderij via de familie Martens in het Barbara- en Laurentiusgasthuis terecht is gekomen. Willaerts had zoals bekend goede contacten met Carel Martens. Drie van diens nazaten waren regent van het gasthuis. Bekend is ook dat in het stamhuis van de familie aan het Janskerkhof 75 schilderijen hingen, waaronder werk van Willaerts⁷⁶. Een schenking door de familie is niet ondenkbaar.

De context waarin de aanwezigheid van het grote schilderij in het gasthuis te duiden valt kan ver-

18b. Detail van 18.

klaard worden uit het vervolg van de eerste ervaringen van Paulus op Malta, die leidden naar een rol van Paulus als genezer⁷⁷. Het gasthuis was echter een armenhuis en geen hospitaal, bovendien wordt de scène van het genezen niet afgebeeld. Wel is er het wonder van de slang, die het vertrouwen van Paulus in God benadrukt. Het thema van het bekeren van niet-joden door Paulus maakt het doek in feite voor elke godsdienstige instelling geschikt⁷⁸.

Een nieuwe kapittelzaal

Een derde werk in opdracht met een religieus thema dat in Utrecht valt te zien, is een schoorsteenstuk in de grote kapittelzaal van de Pieterskerk. Bij de interpretatie van het schilderij is het interessant eens te bekijken in welke context de opdracht tot stand gekomen kan zijn. Een korte verhandeling over het ontstaan van het nieuwe kapittel lijkt daarbij wenselijk. De opdracht voor het schilderij is immers nauw verbonden met de bouw van een nieuw kapittelhuis van de kerk, waarbij de gevolgen van de Reformatie een rol hebben gespeeld.

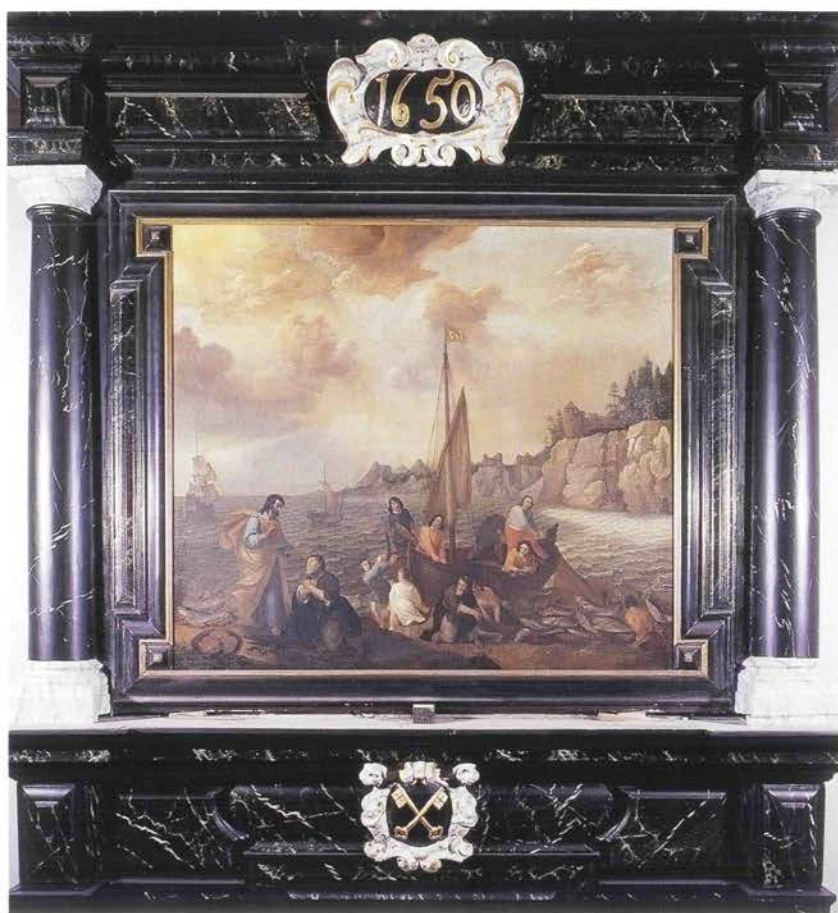
De kanunniken van het kapittel waren sedert de oprichting van de kerk en haar immuniteit katholieke geestelijken geweest, op wier schouders allerlei beheertechnische taken rustten. Vanaf het begin van het kapittel tot 1811 waren er niet minder dan dertig kanunniken en even zovele vicarissen aan het kapittel verbonden. Aan het hoofd van het kapittel stonden een deken en een proost. Onder hun beheer viel o.a. de zorg voor de bediening van 23 altaren. Voorts had het kapittel vele bezittingen aan landerijen en heerlijkheden in het Sticht en vaak daarbuiten. Na een brand in 1279 ('de wievekens-brand') blijft de kerk lang voor onheil gespaard en komt het kapittel tot grote bloei en stoffelijke rijkdom. Een rijkdom die heeft geleid tot de besteding van grote sommen geld ter verfraaiing van de kerk en de kapittelgebouwen. Wanneer vanaf 1577 Utrecht ten prooi valt aan de gevolgen van de Spaanse bezetting, culminerend in een beeldenstorm van 1581, die feller en hartstochtelijker werd uitgevoerd dan die van 1566, krijgt de Pieterskerk, tot dan toe gespaard, te maken met grote verwoestingen. Dit is ook het moment dat er een einde komt aan de katholieke periode. Na een warrige periode waarin de gehavende kerk niet geschikt is voor diensten en zelfs als verblijfplaats voor een Engelse legereenheid moet functioneren, wordt sloop in 1587 op het nippertje voorkomen vanwege het grote aantal aanwezige graven van vooraanstaande Utrechtse families. Belangrijk is nu dat het kapittel van St. Pieter (en de vier andere Utrechtse kapittels) bleef bestaan. Al werd de titel kanunnik nog steeds gevoerd, katholieke plechtigheden, zoals het koorgebed en de talloze missen mochten zij niet meer uitvoeren. Nieuw benoemde kapittelheren behoorden bovendien tot het nieuwe geloof. Voortaan werd als een coöperatieve vereniging het beheer over de kerkelijke goederen en het onderhoud van de kerkgebouwen gevoerd. Voor de adel en de patricische regenten, die nu de macht in handen hadden, boden de kapittels een gelegenheid om familieleden

een bron van inkomsten, de prebenden, te bezorgen. Dat de heren hun taak met betrekking tot de kerkgebouwen serieus namen, blijkt wel uit de voortvarendheid waarmee het herstel van de kerk ter hand werd genomen. Het verwijderde orgel werd in 1594 weer aangebracht en een muurschildering met *Bernold en zijn kerken* werd hersteld. De kerk werd op 15 juni 1625 definitief in gebruik genomen door de presbyteriaanse gemeente, die kort daarvoor nog gebruik maakte van de Janskerk. Het inmiddels afgesloten hoogkoor kwam in gebruik als ontleedzaal van de voorloper van de Utrechtse universiteit, de 'Illustere School'. In 1656 werd de kerk toegewezen aan de Waalse hervormde gemeente⁷⁹.

In 1649 werd besloten om een Groot Kapittelhuis voor het kapittel van St. Pieter te bouwen met een Secretariswoning, die in 1650 gereed zijn gekomen. Uit het bestek en de rekeningen die hiervan bewaard zijn gebleven blijkt dat de kanunniken aan Adam Willaerts, die dan 72 jaar oud is, de opdracht voor een schoorsteenstuk hebben gegeven. Voor het schilderij ontving hij honderd en tien gulden en vijf stuivers⁸⁰. Het doek is gevat in een streng ogende renaissancistische schoorsteenmantel, die in het bestek terug te vinden is bij de beschrijving: 'Noch drie dubbelde schoorsteenmantels van dicke delen'. In de zware omlijsting is aan de bovenzijde in een ornament met gouden cijfers het jaartal van het schilderij opgenomen en in de onderzijde op vergelijkbare wijze het wapen van het kapittel met de sleutels van St. Pieter, net als op de zware gesneden consoles van het oude plafond. De uitvoering sluit aan bij die van de deur die de kapittelzaal van het portaal scheidt, welke aan voor- en achterzijde volkomen gelijk is⁸¹. Ook hier zijn de dorische zuilen toegepast en is het wapen van het kapittel in de bovenlijst verwerkt. De deur zelf is een fraai zeventiende-eeuws exemplaar met kwabornamenten, gemaakt door Jasper Jasperszoon van Westerhout⁸². Er zijn diverse plattegronden van het kapittelhuis uit 1650 bekend, die onderling grote verschillen vertonen. Op de meest gedetailleerde tekening, behorende bij het oorspronkelijke bestek, zijn de schoorsteenmantels van de grote en de kleine kapittelzaal ingetekend. Of er uiteindelijk ook nog een derde schoorsteen is gebouwd valt nergens te verifiëren. Op een andere tekening, die niet overeenkomt met de actuele situatie, zijn drie zalen naast elkaar geplaatst, elk voorzien van een schoorsteen⁸³. In hetzelfde archiefbestanddeel is voorts sprake van nog een schilderij waarmee inclusief het marmeren 180 gulden en vijf stuivers waren gemoeid. Het zou hier gaan om een schoorsteenstuk in het portaal, waarmee misschien de voorzaal is bedoeld. Nergens staat dat Willaerts hierbij betrokken is geweest.

Dat de opdracht bij Willaerts terecht is gekomen kan te maken hebben met het feit dat hij al eerder een schoorsteenstuk had vervaardigd voor het kapittel van St. Jan. Voor dit werk uit 1645, dat verloren is gegaan en waarvan het onderwerp niet bekend is, ontving hij f 90,-⁸⁴. Bovendien waren er rond die tijd niet veel schilders in Utrecht actief. Een andere reden voor de opdracht kan het specialisme van Willaerts geweest zijn. Het schilderij stelt immers een kustscène voor. Bovendien was er al een aantal schilderijen van

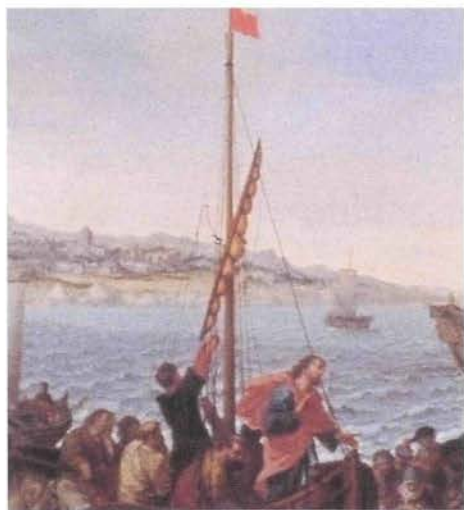
19. Adam Willaerts, *De verschijning van Christus voor de apostelen na zijn verrijzenis bij het Meer van Tiberias* (1650). Doek, 140 x 160 cm. Pieterskerk te Utrecht.

hem met een bijbels onderwerp bekend⁸⁵. Het gekozen thema zou dan van te voren bekend geweest zijn. De oorspronkelijke titel van het schilderij staat nergens vermeld, maar zou op grond van de voorstelling *Jezus verschijnt na zijn verrijzenis aan zijn leerlingen bij het Meer van Tiberias* kunnen luiden (afb. 19).

Het schilderij toont een rotsachtige kust die zijn met schaarse vegetatie, ruïne en kasteelachtige bebouwing op de achtergrond kenmerkend is voor het werk van Willaerts. Zo ook het water en een groot zeilschip dat zich in de richting van de horizon verwijderd. De nadruk ligt hier op het eerste plan. Een vissersbootje is teruggekeerd van de visvangst met een rijke buit, die zojuist is uitgeladen. De vlag op het scheepje is voorzien van het wapen van het kapittel van St. Pieter. Op de achtergrond nadert een tweede vissersboot. Links vooraan knielt een oudere visser voor Christus, die deze met een open, zegenend gebaar tegemoet is getreden. Niet onbelangrijk is het detail links op de voorgrond. Hier zijn twee vissen op een houtvuur afgebeeld met daarvoor enkele bro-

den, waardoor de afgebeelde wonderbaarlijke visvangst aansluit bij de bijbeltekst Johannes 21: 1-14. De mogelijke verwarring met de vaker afgebeelde wonderbaarlijke visvangst en de roeping van de apostelen Petrus en Andreas (Lucas 5: 1-11) is hierdoor niet meer mogelijk. Op het doek is het moment gekozen waarop Petrus in de figuur op het strand Jezus heeft herkend en Hem zojuist op nederige wijze heeft benaderd⁸⁶. Met enige improvisatie door middel van uitsluitingen op basis van de status van visser dan wel hulpje is ook het aantal leerlingen⁸⁷ aannemelijk te maken (de vijf in de boot en de twee oudere mannen op het strand). Opvallend is het hoge realiteitsgehalte van het werk. De rust op de vroege ochtend doet recht aan het moment, dat voor alle betrokkenen een emotionele aangelegenheid moet zijn. De uitheemse kust verwijst naar een afgelegen streek. Zelfs de lokale wijze van vissen, die twee bootjes vereist, gevoegd bij de afbeelding van slechts één vissoort komt overeen, toeval of niet, met de plaatselijke situatie⁸⁸. Of er op het meer ook grote zeilschepen voeren valt echter sterk te betwijfelen. Vergeleken met de figuratie zoals die doorgaans op het werk van Adam Willaerts te zien is valt hier de meer uitgewerkte wijze op waarmee het tafereel op de voorgrond is weergegeven. Bovendien zien de koppen van met name de vier leerlingen aan boord er nogal Zuid Europees uit. Hier zou gedacht kunnen worden aan de invloed van het atelier van de Franse schilder Simon Vouet, waar Abraham Willaerts ruim vijftien jaar daarvoor als leerling heeft gewerkt⁸⁹. Ook bij Jan van Bijlert was hij in de leer⁹⁰. De stijlverwantschap tussen beide schilders⁹¹ heeft mogelijk ook zijn sporen nagelaten bij Abraham. De wapperende doek over de schouder van Christus zou daar een voorbeeld van kunnen zijn, waardoor het niet ondenkbaar is dat Abraham, die zich ook onderscheidde als portrettist, zich met dit deel van het schilderij heeft beziggehouden. Ondanks het feit dat alleen Adam genoemd wordt in de afrekeningen, is hier hoogst waarschijnlijk sprake van een atelierprodukt.

De Christusfiguur komt, zij het met een iets gewijzigde expressie, in vrijwel dezelfde

houding voor op het ongedateerde schilderij in het Bowes Museum *Christus predikend aan het Meer van Galilea* (afb. 20). Omdat ook de weergave van het water op beide schilderijen overeenkomt, mag worden aangenomen dat de datering van het Engelse werk eveneens rond 1650 zal liggen. De andere figuren zien er wat minder sjabloonachtig uit. Van onderlinge interactie is deze keer wel degelijk sprake en ook van de kleding en de houding van de vissers is meer werk gemaakt dan bij de schilderijen van Willaerts gebruikelijk is.

Resteert de vraag waarom de heren van het kapite-

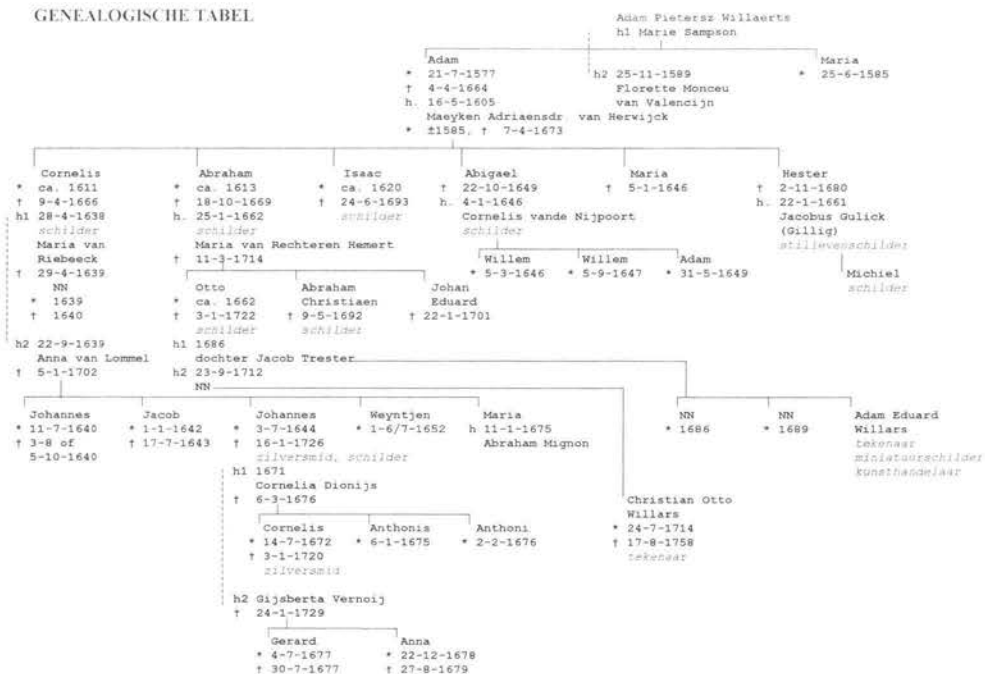
20. Detail van afb. 11.

tel juist dit onderwerp gekozen hebben. De keuze voor een tafereel uit het leven van Petrus ligt voor de hand, maar er zijn meer voorstellingen denkbaar. Bovendien hebben we hier te maken met een niet vaak afgebeelde scène. Op het moment dat de kapittelzaal werd gebouwd bevond zich op de linker deur van het orgel elders in de kerk al een voorstelling van de beroeping van Petrus en Andreas, door Pieter Saenredam op een tekening en een schilderij vastgelegd. Met enige inspanning zijn hier op de tekening links naast Christus twee vissen op de grond waar te nemen, zodat ook hier de tekst van Johannes mogelijk van toepassing is. Het is niet ondenkbaar dat bij de keuze voor het onderwerp de aanwezigheid van deze voorstelling een rol heeft gespeeld. De scène in de kapittelzaal moet vooral gezien worden als een eerbetoon aan Petrus, patroonheilige van de kerk, die zijn afhankelijkheid aan het geloof betoont. Petrus is conform in alle nederigheid voorgesteld als onderworpen aan Christus, hetgeen recht doet aan de tekst van Johannes, waarin Petrus zich bedroefd toont, omdat Jezus hem tot drie maal toe vraagt of hij van Hem houdt. Jezus reageert op de bevestiging van Petrus met de opdracht: 'Weid dan mijn schapen'. Hierdoor heeft de voorstelling vooral betekenis in algemene zin. Het vissersschepje, met vlag waarop het wapen van het kapittel staat afgebeeld roept een associatie op met het schip als de kerk. Het net zou staan voor de prediking en de roeiriemen voor de sleutels. Hiermede zou de dienstbaarheid van het kapittel aan Christus gesymboliseerd zijn. In feite gaat het hier om een seculiere opdracht voor een werk dat niet bedoeld is een stichtelijke rol te vervullen. De onderwerpskeuze geeft blijk van een subtiel gevoel voor traditie. Een voorstelling als deze, zo prominent geplaatst boven de schoorsteen, past in de zeventiende-eeuwse traditie die een relatie suggereert met de doelstellingen of de status van de instelling. Hier kan gedacht worden aan het gebruik van de rijke burgerij uit die tijd, die in haar overheidsgebouwen schilderijen tentoonstelde van een heel ander karakter dan de voor privé-woningen bestemde portretten, stillevens, landschappen etc.⁹². De gekozen plaats van het werk is er vaak de oorzaak van dat dergelijke, meestal grote schilderstukken nooit hun plaats hebben verlaten. Zo ook dit schilderij in de Pieterskerk.

Het moge duidelijk zijn dat Willaerts' religieuze oeuvre slechts van marginale betekenis is. Aan ruim honderd nog bestaande schilderijen mag op grond van signering, documentatie, datering en stijkenmerken zijn naam worden verbonden. Daarnaast zijn er nog veel schilderijen bekend, die beschouwd moeten worden als atelierprodukten of wellicht zijn vervaardigd door zijn zoons, die in zijn trant hebben geschilderd of waarvan de toeschrijving onduidelijk is. Hoewel er veel zeestukken gemaakt zijn, is het merendeel nadrukkelijk als een kustlandschap te beschouwen. Nog steeds komen via veilingen tot nu toe onbekende werken te voorschijn. Het zou een mooi moment zijn indien het Centraal Museum bij zo'n gelegenheid er in zou slagen een van de betere werken van de Utrechtse meester te verwerven. Dat juist in Utrecht het meesterschap van Willaerts niet te zien is, moet gezien de aanwezigheid van zijn werk in veel belangrijke museumcollecties als een deernisgrijpend gemis beschouwd worden.

GENEALOGISCHE TABEL

Gebruikte afkortingen

GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAD	Gemeentearchief Dordrecht
HUA	Het Utrechts Archief
SA	Stadsarchief

Literatuur

- Akerlaken, Van, 1954 ▶ A.M. van Akerlaken, *De Pieterskerk te Utrecht, de best bewaarde vroeg-romaansche zuilenbasiliek in Nederland*, Utrecht, 1954.
- Berkhof, 1990 ▶ H. Berkhof, *Christelijk geloof*, Nijkerk, 1990.
- Bie, De, 1661 ▶ Cornelis de Bie, *Het gulden cabinet van de edele vry Schilder-Const*, Antwerpen, 1661.
- Blankert, 1975 ▶ A. Blankert, *Kunst als regeringszaak in Amsterdam in de 17^e eeuw*, Leiden, 1975.
- Bok, 1984 ▶ M.J. Bok, *Vijfendertig Utrechtse kunstenaars en hun werk voor het St. Jobsgasthuis, 1622-1642*; doctoraalscriptie RU Utrecht, 1984.
- Bok, 1993 ▶ M.J. Bok, Biografie in: G. Luijten, ed., *Dawn of the Golden Age* (tent.cat. Rijksmuseum Amsterdam), Zwolle, 1993, 325-6.
- Bok, 1997 ▶ M.J. Bok, Biografie in J. Spicer (ed.) *Masters of the light, Dutch painters in Utrecht during the golden age* (tent. cat. Fine Arts Museums of San Francisco, The Walters Art Gallery, Baltimore en The National Gallery, Londen), Gent, 1997, 391-2.
- Briels, 1978 ▶ J.G.C.A. Briels, *De Zuid- Nederlandse immigratie, 1572-1630*, Haarlem, 1978.
- Briels, 1988 ▶ J.G.C.A. Briels, 'Het liber amicorum van Mr. Carel Martens (1602-1649)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 38 (1987) 53-61.
- Briels, 1997 ▶ J. Briels, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw*, Antwerpen, 1997, 407-409, afb. 272, 274, 276 en 277.
- Brown, 1997 ▶ Chr. Brown, *Utrecht painters of the Dutch Golden Age*, Londen, 1997.
- Campen, 1940 ▶ J.W.C. van Campen, *Notae Quotidanae van Arnout van Buchell*, Utrecht, 1940.
- Eck, Van, 1993/4 ▶ A. van Eck, 'From doubt to conviction: clandestine Catholic churches as patrons of Dutch Caravaggesque painting', *Simiolus*, 22 (1993/4) 217-234.
- Heurneman, 1996 ▶ W.A. Heurneman, 'Op aensien van ouderdom en armoede'. *Het dagelijks leven in het Barbara- en Laurentiusgasthuis te Utrecht, 1615-1765*, doctoraalscriptie RU Utrecht, 1996.

- Hoogsteder, 1986 ▶ W.J. Hoogsteder, *De schilderijen van Frederik en Elizabeth, koning en koningin van Bohemen*, d.l.I, doctoraalscriptie RU Utrecht, 1986.
- Hout, In 't, 1992 ▶ A. in 't Hout, 'Praag aan zee, een schilderij van Adam Willaerts (1577-1664)', *Spiegel Historiae*, 27 (1992) 328-367.
- Huys Janssen, 1990 ▶ P. Huys Janssen, *Schilders in Utrecht*, Utrecht, 1990, 38-39, 56, 100-101.
- Huys Janssen, 1998 ▶ P. Huys Janssen, *Jan van Bijlert. Catalogue Raisonné*, Amsterdam, Philadelphia, 1998, 43, 44, 46, 52, 58, 69, 93, 99, 137, 176.
- Israel, 1995 ▶ J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, 2 dln., Franeker, 1995.
- Jager, De, 1990 ▶ R. de Jager, 'Meester, leerjongen, leertijd', *Oud Holland*, 104 (1990) 69-111.
- Jong, De, 1986 ▶ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk, 1986.
- Keyes, 1990 ▶ G.S. Keyes, *Mirror of the Empire, Dutch Marine Art of the Seventeenth Century* (tent. cat. The Minneapolis Institute of Art), Cambridge, New York, Melbourne, 1990.
- Lutterveld, Van, 1947 ▶ R. van Lutterveld, 'Een zeegezicht met een historische voorstelling van Adam Willaerts', *Historia*, 12 (1947), nr. 1, 225-228.
- Marshall, 1998 ▶ R.K. Marshall, *The Winterqueen, the life of Elizabeth of Bohemia 1596-1662* (tent. cat. Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh, 1998).
- Meyssens, 1649 ▶ Jean Meyssens, *Image de divers hommes d'esprit sublime qui par leur art et science debroyent vivre eternellement et des quels la louange et renommé faict estonner le monde*, Antwerpen, 1649.
- Moens, 1884 ▶ W.J. Ch. Moens, *The Marriage, Baptismal and Burial registers 1571 to 1874, and Monumental Inscriptions of the Dutch Reformed Church Austin Friars London, etc.*, Lymington, 1884.
- Muller, 1880 ▶ S. Muller, *De Utrechtse archieven. I Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880.
- Muller, 1911 ▶ S. Muller, *Oude huizen te Utrecht*, Utrecht, 1911.
- Nelemans, 1999 ▶ L.O. Nelemans, *Adam Willaerts, Londen 1577-Utrecht 1664. Zijn leven en zijn werk, de religieuze schilderijen in het bijzonder*, doctoraalscriptie RU Utrecht, 1999.
- Olde Meierink, en Bakker, 1997 ▶ B. Olde Meierink en A. Bakker, 'The Utrecht Elite as Patrons and Collectors', in: J.A. Spicer, ed., *Masters of Light, Dutch painters in Utrecht during the Golden Age* (tent. cat. The Walters Art Gallery; Fine Arts Museums, San Francisco; The National Gallery, Londen), Gent, 1997.
- Russell, 1983 ▶ M. Russell, *Visions of the sea, Hendrick C. Vroom and the origins of marine painting*, Leiden, 1983.
- Russell, 1996 ▶ M. Russell in: J. Turner, ed., *The dictionary of Art*, dl 33, New York; Grove, 1996.
- Schepelern en Houkjær, 1988 ▶ H.D. Schepelern en U. Houkjær, *The Kronborg Series, King Christian IV and his Pictures of Early Danish History*, Copenhagen, 1988.
- Spicer, 1998 ▶ J. Spicer, 'A Pictorial Vocabulary of Otherness, Roelandt Savery, Adam Willaerts and the Representation of Foreign Coasts' in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, dl 48 (1998) 22-51.
- Suchtelen, 1993 ▶ A. Suchtelen in: G. Luyten, ed., *Dawn of the Golden Age*, Zwolle, 1993.
- Tümpel, 1981 ▶ C. Tümpel, 'Religieuze historieschilderkunst', in: *God en de goden, verhalen uit de bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten* (Tent. cat. Nat. Gall of Art, Washington; The Detroit Institute of Arts en het Rijksmuseum te Amsterdam), Den Haag, 1981.
- Vente, 1975 ▶ M.A. Vente, *Orgels en organisten van de Dom te Utrecht van de 14^e eeuw tot heden*, Utrecht, 1975.
- Wilson, 1996 ▶ I. Wilson, *Jesus: the Evidence*, Londen, 1996.

Noten

- De familienaam Willaerts komt in archiefstukken en signeringen in diverse varianten voor: Willarts, Willers, Wilers, Willart. Op basis van de gehanteerde spelling in het geboorte- en doopregister van 1577 en de huwelijksakte van 1605, is gekozen voor de meest gebruikte spelling: Willaerts.
- Briels, 1978, 11 en 12.
- Moens, 1884, 81.
- HUA, Trouwboek 1590-1611.
- Meyssens, 1649, nr 36.
- Moens, 1884, 81.
- HUA, Waalse gemeente, Lidmatenregister. 2f.28: 'Le 17 decembre receu par tesmoinage Marie Sampson, femme d'Adam Willers, venante de Leijden'.
- GAA, DTB 405f. 220.
- Lidmatenreg. 1596-1599.
- HUA, Poorterboek 1580-1700.
- HUA, Domkapittel, No. 702, 1601/1602, fol. 256.
- Jager, De, 1990, 70. Uitgaande van een aanvangsleeftijd die varieert van twaalf tot zestien jaar en een leertijd die maximaal zeven jaar bedraagt, kan aangenomen worden dat Adam Willaerts mogelijk alleen nog in dienst van een andere meester in diens atelier actief geweest is. Het zelfstandig ondertekenen van het contract voor de deuren van het Domorgel duidt eerder op een samenwerkingsverband.
- HUA, SA, II, 3243 (Register van transporten en plechten) 302f. 3
- HUA, SA, II, 1166, fol. 27.

- 15 Campen, Van, 1940, 51. Notitie 28 september 1635: 'Habet iam tres filios pictores'.
- 16 Bok, 1997, 91-93.
- 17 Muller, 1880, 63, bijlage VII.
- 18 Bok, 1997, 92.
- 19 Bok, 1994, 178-189.
- 20 Jager, 1990, 71.
- 21 Bok, 1990, 63 en 67, noot 30-35.
- 22 Muller, 1880, 128, Bijlage XV.
- 23 Notaris Van Lostadt, U010a007, 3/4/1622.
- 24 GAA, Not. 1598 f. 115. In deze Amsterdamse inventaris bevond zich een Andromeda van Poelenburch ende Adam Willers (afb. 17).
- 25 HUA, Archief Nederlands hervormde Kerkraad, 205.
- 26 HUA, notaris J.A. Wtenwael, U006b016, en notaris Van Lostadt, U010a007, 3/4/1622.
- 27 Muller, 1880, 133-134. Bijlage XVI.
- 28 Resoluties Vroedschap 1618-1620, fol. 199; notaris Van Lostadt, U010a007, 3/4/1622.
- 29 Muller, 1880, 116.
- 30 Russell, 1983, 193.
- 31 Huys Jansen, 1998, 191.
- 32 Campen, Van, 1940, 51. Arnout van Buchell vermeldt in zijn dagboek het volgende: 'Adam Willarts tweede soon uuyt Francijc weder-gecomen' (Abraham keert dan terug van het atelier van Simon Vouet, schilder te Parijs, waar hij in de leer is geweest.).
- 33 Bie, De, 1661, 247. Is een fraey Schilder en Teekenaar/ gheboren tot Uytrecht int jaer 1613.
- 34 Russell, 1996, 195: 'His mediocre coastal scenes are derived from his father's but are more loosely painted'.
- 35 Muller, 1880, 122.
- 36 Dolhuis II, 2522.
- 37 HUA, SA II, Vroedschapsresoluties, fol. 190^v (1655 maart 31).
- 38 Vanaf 1639 tot 1674 was er op verzoek van het Utrechts schildersgilde een tentoonstellingsruimte ingericht, die de kunstenaars permanent zouden voorzien van schilderijen.
- 39 HUA, SA, II, 3257. Register van allerlei akten.
- 40 *Album amicorum* van Arnold Buchelius, fols. 94^v-95^v. Dit boek bevat geen bladen die dateren van na 1617. Veiligheidshalve wordt aangenomen dat Willaerts' bijdrage rond 1610 tot stand moet zijn gekomen. *Liber Amicorum* van Mr. Carel Martens 1618-1636. Hierin bevindt zich een bijdrage van Adam Willaerts een *Havengezicht* met op de tegenoverliggende bladzijde het monogram en jaartal: A.W. 1634.
- 41 Suchtelen, Van, 1993, 632-633; Briels, 1988, 53-61.
- 42 Olde Meierink en Bakker, 1997, 84-85.
- 43 GAD, stadsarchief 1572-1795, inv. 46 (Resolutiën van de Oud-Raad) fol 6^v.
- 44 Hoogsteder, 1986, 226-7.
- 45 Schepelern en Houkjaer, 1988, 97-98, nr. 38.
- 46 HUA, Staten van Utrecht, 232-3 en 264-54.
- 47 Dolhuis II, 2522.
- 48 Meyssens 1649, nr. 36.
- 49 Bie, De, 1661, 112 en 114.
- 50 Spicer, 1998, 45, noot 10. 'Van Willaerts', kan zowel 'in bezit van' als 'van de hand van' betekenen. Spicer heeft een lichte voorkeur voor de tweede mogelijkheid. In beide gevallen echter blijkt Willaerts bekend te zijn met de figuurstudie.
- 51 Brown, 1997, 57.
- 52 Spicer, 1998, 33-34. Zie ook appendix 6.
- 53 Lutterveld, Van, 1947, 225-228, Hout, In 't, 1992, 338-343, en Spicer, 1998, 22-51.
- 54 Het gaat hier om schilderijen die Willaerts maakte over de Winterkoning en Winterkoningin *De inschepping van het bruidspaar te Margate* uit 1622 (Nat. Maritime Mus, Greenwich) en een schilderij met hetzelfde onderwerp uit 1623 (Royal Coll. at Hampton Court).
- 55 Hoogsteder, 1986, 223-224. Hoogsteder gaat uit van drie schilderijen. Ook van het vertrek uit Margate noemt hij een derde variant. Van beide derde exemplaren is geen afbeelding of verblijfplaats bekend.
- 56 Hoewel een exacte weergave van de *Prince Royal* niet meer voorhanden is, blijkt dat er consensus is over hoe het schip er ongeveer uitgezien moet hebben. Kenmerkend voor de *Prince Royal* waren vooral de dubbele bezaansmast, het boegbeeld dat Prince Henry, in wiens herinnering het schip werd gebouwd, te paard voorstelt. Het schip was met zijn 1200 ton, 55 kanonnen en 115 voet lengte veruit het grootste en indrukwekkendste oorlogsschip van zijn tijd. De *Prince Royal* heeft in maritieme zin nauwelijks historie geschreven en is door het geringe vaarvermogen en een aantal nautische problemen in feite ontworpen en gebouwd om de glorie van het Engelse koningshuis te benadrukken.
- 57 Olde Meierink en Bakker, 1987, 79-85.
- 58 Ibidem, 70-71.
- 59 Tümpel, 1981, 48.
- 60 Eck, Van, 1993/4, 217-234.
- 61 Israel, 1995, 520, en Marshall, 1998.
- 62 Lutterveld, Van, 1947, 226, en Hout, In 't, 1992, 338-343.
- 63 Israel, 1995, 515-521.
- 64 Jong, De, 1986, 204.

- 65 Nelemans, 1999, 51-96. Hierin wordt het bekende religieuze werk uit het atelier van Adam Willaerts uitgebreid beschreven.
- 66 Vente, 1975 29-31.
- 67 Briels, 1997, 404.
- 68 Adam Elsheimer, *Sint Paulus op Malta*, koper, 16,8 x 21,3 cm. National Gallery, Londen inv.nr. NG 3535.
- 69 Keyes, 1990, 209, noot 6.
- 70 Adam Willaerts, *Jonas wordt voor de walvis geworpen*, paneel, ovaal, 45 x 60 cm. Ongeëtigd en ongedateerd. National Maritime Museum, Greenwich.
- 71 Adam Willaerts, *Storm op zee* (1614), paneel, ovaal, 65 x 86,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.
- 72 De figuur links boven zou op grond van een geschilderd portret door Paulus Moreelse uit 1609 kunnen zijn. Rechtsboven Crispijn van der Passe op basis van een zelfportret. De derde figuur onder hen Roeland Savery, op basis van een gravure uit 1764.
- 73 HUA, Archief Anthoniegasthuis, 2005.
- 74 Muller, 1880, 133-4. Bijlage XVI, lijst der schilderijen van het St. Jobs-gasthuis te Utrecht. In 1636 schenkt Cornelis Willaerts *Een landschap* en in 1638 is Abraham Willaerts aan de beurt met *De moeilyke vertroosting van Hiobs Huisvrouw*. Adam schonk in 1628 reeds een *Storm op Zee* aan dit Gasthuis.
- 75 Bok, 1984, 9-19.
- 76 Olde Meierink en Bakker, 1997, 84, en Heurneman, 1996, 27/28 en 64.
- 77 Handelingen 28:8-9. Nu lag de vader van Publius (bestuurder van het eiland) ziek te bed met koorts en buikpijn. Paulus ging bij hem binnen, sprak een gebed uit, legde hem de handen op en genas hem. Door deze gebeurtenis kwamen ook alle ander zieken op het eiland naar hem toe en ze werden genezen.
- 78 Berkhof, 1990, 424.
- 79 Akerlaken, Van, 1954, 47-73, en Struick, 1968, 190.
- 80 HUA, Kapittel St. Pieter, 124: memorie van de secretaris Houwert betreffende uitgaven ten behoeve van de bouw van een nieuw kapittelhuis, met rekeningen, bestekken en tekeningen.
- 81 Muller, 1911, 46 pl. XXXV.
- 82 Akerlaken Van, 1954, 47.
- 83 HUA, Kapittel St. Pieter, 124: Rekeningen, bestek en tekeningen van de bouw in 1650 van het Groot Kapittelhuis van de St. Pieterskerk.
- 84 HUA, Kapittel St. Jan, 1:14, Resoluties, fol. 57^v.
- 85 Nelemans, 1999, 89-96.
- 86 De nederige wijze van voorstellen past uitstekend bij het vervolg op de scène (Johannes 21: 15-19), waarin Christus tot drie maal toe aan Petrus vraagt of deze van hem houdt en Petrus zich verdrietig toont.
- 87 In de tekst bij Johannes 21:1-14 is er sprake van zes leerlingen van Jezus.
- 88 Wilson, 1996, 83-85.
- 89 Bredius, 1894, 167.
- 90 Huys Janssen, 1998, 44.
- 91 Huys Janssen, 1998, 58.
- 92 Blankert, 1975, 9.

De tronie van Gaasbeek

Portretten van
Willem van Abcoude en
Jacob van Gaasbeek

P.C. van der Eerden

In de provincie Utrecht bevindt zich een aantal schilderijen, waarop een bijna eendere kop de beschouwer aanstaart. Deze kop wordt gebruikt om Willem van Abcoude en Jacob van Gaasbeek aan te dui-

Petrus Cornelis van der Eerden (1945) is docent Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert over demonologie, hekserij en diverse idee- en cultuurhistorische onderwerpen.

den, twee edellieden die respectievelijk tot de top van de Stichtse en de Bourgondische adel hebben behoord. De overgeleverde werken zijn alle 17de-eeuws of jonger. In dit artikel wordt gepoogd om aan te tonen dat een 15de-eeuws portret eraan ten grondslag ligt. Bovendien

wordt de sociale context nagegaan, die moet verklaren hoe deze laatmiddeleeuwse kop de eeuwen heeft overleefd en hoe hij verzeild kon raken in de uiteenlopende voorstellingen waarin we hem thans nog kennen.

In de jaren 1642-1645 lieten de regenten van het Bartholomeusgasthuis in de Utrechtse Lange Smeestraat hun vergaderzaal herinrichten. Voornaamste en duurste onderdeel van het nieuwe luxueuze interieur vormden de gobelins die door de Delftse tapijtwever Maximiliaan van der Gucht op bestelling werden vervaardigd. Aan het einde van de 19de eeuw ternauwernood van de ondergang gered mede dankzij de inspanningen van Samuel Muller en in de afgelopen eeuw twee maal grondig gerestaureerd, sieren zij nog steeds in volle glorie alle wanden van de zaal.

Alle wanden, behalve het muurvlak boven de schouw. Voor die plek was waarschijnlijk het enige gobelin bestemd dat Van der Gucht nooit in Utrecht heeft afgeleverd¹. Het zou blijkens een notitie uit 1644 'het tronie van de heere van Gaesbeeck' moeten voorstellen².

Over deze 'tronie van Gaesbeeck' zal het gaan in dit artikel. Van der Gucht mag hem dan niet geweven hebben, op het thans in het gasthuis aanwezige geschilderde schoorsteenstuk, een ruiterportret uit de 17de eeuw, treffen we een geharnaste figuur aan met een eigenaardige kop die stellig de bedoelde edelman moet voorstellen. Precies dezelfde karakteristieke tronie figureert op twee portretten die sinds het eind van de 17de eeuw in het Ewoud- en Elisabethgasthuis te Wijk bij Duurstede hebben gehangen en die zich thans in het Museum Dorestad aldaar bevinden. Voorts is de kop te zien op een portret in Slot Zuylen, op een voorstelling van het Laatste Avondmaal, eveneens uit het Ewoud- en Elisabethgasthuis afkomstig en thans in de Nederlands Hervormde Kerk in Wijk bij Duurstede en op een grote kopie van het Utrechtse ruiterportret in kasteel De Haar.

Ik zal mij in het bijzonder richten op de onderlinge relatie tussen deze schilderijen en op hun eventuele afhankelijkheid van oudere voorgangers. Daarbij tracht ik ook de vraag te beantwoorden of we met een min of meer gelijkend portret uit de 15de eeuw te doen hebben, of dat de 'tronie van Gaasbeeck' een verzinzel uit later tijd is.

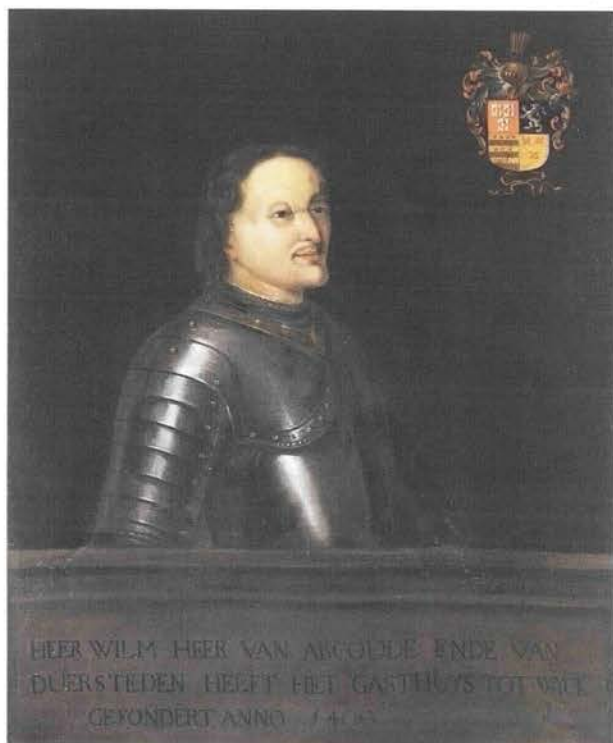
Willem van Abcoude en Jacob van Gaasbeeck

Om te beginnen een eerste complicatie. Achter één tronie gaan twee personen schuil. De edellieden Willem van Abcoude (circa 1345-1407)³ en diens neef Jacob van Gaasbeeck (circa 1390-1459)⁴ worden met bijna eendere trekken afgebeeld. Die overeenkomst heeft er zeker toe bijgedragen, dat al in de 17de eeuw beide heren niet meer gemakkelijk uit elkaar gehouden werden. Toen de regenten van het Bartholomeusgasthuis hun 'fundateur' wilden laten weven, duidden ze hem abusievelijk als de 'heere van Gaesbeeck' aan. Het was echter Willem van Abcoude die het gasthuis had gesticht terwijl zijn neef Jacob nauwelijks een relatie met deze instelling heeft gehad⁵. Dat het wapen van Jacob door Van der Gucht in één van zijn gobelins is aangebracht en dat ditzelfde wapen tot op de huidige dag nog overal rondspookt, waar eigenlijk dat van zijn oom Willem beoogd werd, zal verderop nog blijken.

In hun eigen tijd zal men beide aristocraten niet gauw verward hebben. Daarvoor was elk van de twee van te groot sociaal gewicht. Willem van Abcoude had zijn voornaamste machtsbases in het Sticht, waar hij met meer dan een dozijn versterkte huizen en een uitgestrekt grondbezit de bisschoppen in aanzien naar de kroon kon steken⁶. Toen hij in 1407 stierf, verviel zijn erfenis aan zijn neef Jacob van Gaasbeek, aan wie reeds middels zijn vader, Willems broer Zweder, ook de beschikking over belangrijke territoria in Brabant en Holland was toegefallen. Moet men Willem bijna de gelijke van de Utrechtse landsheer achten, de positie van Jacob overtrof nog die van zijn oom. Zeker in de jaren twintig van de 15de eeuw, toen hij zijn aanvankelijke alliantie met Jacoba van Beieren had verbroken en de winnende Kabeljauws-Bourgondische zaak had omarmd, rees zijn ster tot grote hoogte⁷. Zowel Willem als Jacob combineerden politieke macht met enorme rijkdom waardoor het hun mogelijk was een vorstelijke staat te voeren. Jacob behoorde op het hoogtij van zijn carrière tot de voornaamste geldschieters van de Brabantse en Hollandse landsheren⁸.

Dat zij ondanks hun maatschappelijke status toch allengs in vergetelheid zijn geraakt en derhalve in de 17de eeuw onderling nogal eens verwisseld werden, moet worden verklaard uit het lot dat zo vele aristocratische geslachten heeft getroffen: het ontbreken van wettige mannelijke nazaten. Willem had alleen bastaardzonen verwekt, reden voor de vererving van zijn heerlijkheden op Jacob. En Jacob had, naar een sterk gerucht wil, de enige zoon uit zijn eerste huwelijk eigenhandig de hersens ingeslagen, terwijl

zijn tweede huwelijk kinderloos bleef. Zo ging in één fatale klap een familiefortuin ten onder dat in drie eeuwen was opgebouwd. En de herinnering aan Willem en Jacob werd voortaan, langzaam vervagend, nog slechts in stand gehouden binnen een enkele bastaardtak en in de kerken, kloosters en gasthuizen die van hun vrome schenkingen hadden geprofiteerd. In de tweede helft van de 15de eeuw en in het grootste deel van de 16de eeuw zal die herinnering nog mede geschraagd zijn door de alom aanwezige beeldhouwde en geschilderde gedenkstukken

1. Portret van Willem van Abcoude; kopie, 1691; doek, 91,5 x 73. Museum Dorestad (voorheen Ewoud- en Elisabethgasthuis), Wijk bij Duurstede.

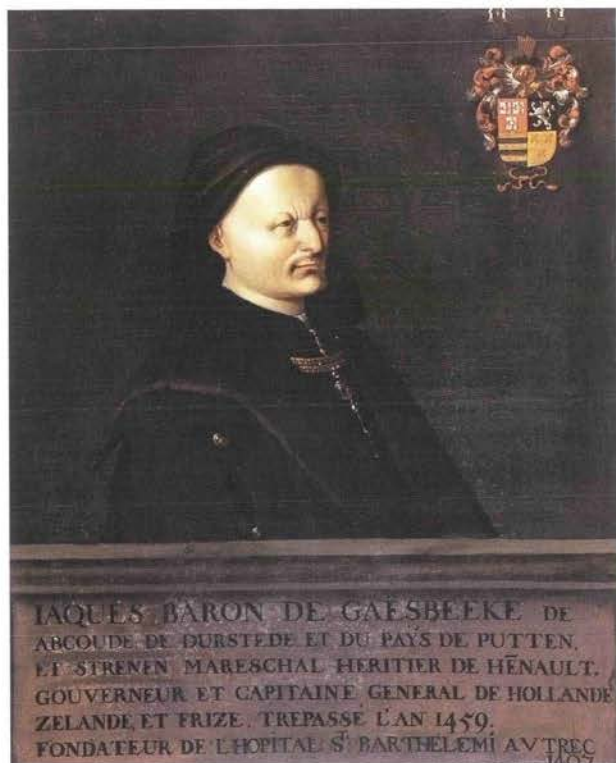
van de familie; na de beeldenstormen, de ontmanteling van de kloosters en met het voortschrijden van de reformatische 'zuiveringen' in de kerken raakten ook veel van die steunpunten van de memorie op drift of gingen geheel verloren. Het zijn de overblijfselen van dat proces van verval, die hier aan de orde zijn.

Twee portretten

We moeten wel aannemen dat men in 1642 in het Utrechtse Bartholomeusgasthuis over een geschilderd portret beschikte, waarvan men meende dat het de 'tronie' van de stichter van het gasthuis voorstelde. Van der Gucht zal dat in Delft niet hebben kunnen vinden en een opdracht tot een fantasieportret zou wel niet zo specifiek zijn geformuleerd.

Deze veronderstelling wint nog aanzienlijk aan waarschijnlijkheid doordat in Wijk bij Duurstede een portret van Willem van Abcoude bewaard is gebleven dat precies beantwoordt aan de omschrijvingen van 1642: '... de figure van de heere van Gaesbeeck als fundateur van desen huys ten halven lijve met silver ende gout in zijn harnas op een viercant...' ⁹ (zie afb. 1). Bovendien is bekend dat dit Wijkse schilderij een kopie is van een portret dat zich in 1690 nog in het Bartholomeusgasthuis bevond. In december van dat jaar namelijk sturen de regenten van het Ewoud- en Elisabethgasthuis één hunner,

de Heer van Natewisch, erop uit '... om tot Utrecht te laten copieren het contereijtsel van den heere van Gaasbeek, fundator van desen huysse, welck te vinden is int Bartholomei Gasthuijs tot Utrecht' ¹⁰. Meteen valt op dat ook in Wijk bij Duurstede in 1690 over de heer van Gaasbeek gesproken wordt, terwijl de heren regenten in hun archief zonder veel moeite hadden kunnen terugvinden dat 'Willem van Apcoude ende Duersteden' de stichter van het gasthuis was en niet diens neef Jacob van Gaasbeek ¹¹. Er is goede reden om aan te nemen dat de Heer van Natewisch dan ook

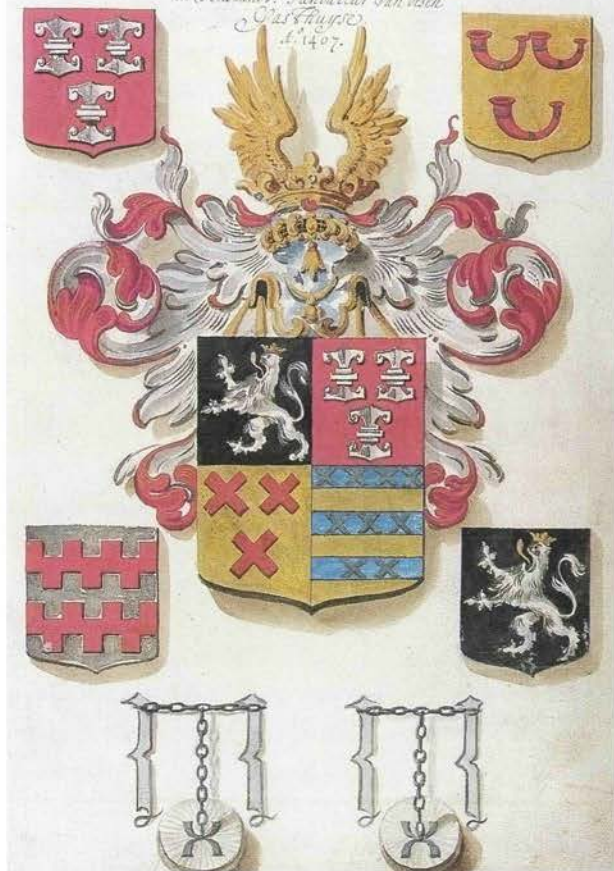
2. Portret van Jacob van Gaasbeek; kopie, 1690; doek, 91 x 73. Museum Dorestad (voorheen Ewoud- en Elisabethgasthuis), Wijk bij Duurstede.

aanvankelijk met een verkeerde kopie is teruggekeerd. In juni 1691 wordt hem namelijk opnieuw verzocht 'omme de pourtrait van de fundateur van desen Gasthuijsen te laten copieren'¹². Nu zou natuurlijk de eerste kopieeropdracht zonder gevolg gebleven kunnen zijn, maar dat wordt al heel wat minder plausibel omdat tot voor kort in het Wijkse gasthuis twee portretten hingen, één van Willem en één van Jacob (zie afb. 1 en 2). Het heeft er alle schijn van dat de regenten in het voorjaar van 1691 hun vergissing hebben bemerkt en toen alsnog het portret van hun stichter Willem in Utrecht hebben laten naschilderen. Aangezien men dat van Jacob toch al in huis had, hebben de heren van de nood een deugd gemaakt en onder het Gaasbeekportret laten vermelden dat hij de stichter van het Bartholomeusgasthuis was, zodat de schijn van twee pendanten gewekt kon worden: oom en neef, nagenoeg met dezelfde gelaatstreken, beiden stichter van een gasthuis. Deze reconstructie wordt ondersteund door een belangrijk gegeven dat tot nu toe aan de aandacht is ontsnapt. De laatste regel van het onderschrift is namelijk overgeschilderd. Oorspronkelijk stond daar eenvoudig 'Fondateur de cest hospital'. De oorsprong van die fout lag vermoedelijk in Utrecht, zoals hierna zal blijken. In elk geval maakt de overschildering duidelijk dat men (ook) in Wijk bij Duurstede de eigen stichter aanvankelijk met Jacob van Gaasbeek had geïdentificeerd en pas naderhand Willem van Abcoude de eer had gegeven die hem toekwam.

Bovendien weten we nu dat het Bartholomeusgasthuis behalve over het portret van Willem dat Van der Gucht had zullen weven en dat in kopie in Wijk beland is, ook over dat van Jacob beschikte. Dat was althans zo in 1690-1691 toen de Heer van Natewisch zich in de war had laten brengen, maar dat was hoogstwaarschijnlijk al veel eerder het geval. Dat blijkt reeds uit de vergissing van 1642 toen men Van der Gucht zijn 'tronie van Gaasbeek' had willen laten maken, maar dat blijkt eveneens uit andere en vroegere stukken uit het Bartholomeusgasthuis. Het oude archief van dit gasthuis is helaas goeddeels verloren gegaan. In 1609 echter maakten enkele regenten een Memorieboek, '... opgerecht ende neerstich bijeenverghadert uijt alle oude rekeningen, brieven ende taeffelen ...'¹³. Dit Memorieboek vermeldt expliciet en nadrukkelijk de rol van 'Wilhelm, heere van Abcoude ende van Duierstede' die een kwijnend, aan S. Apollonia gewijd gasthuisje in 1378 als Bartholomeusgasthuis nieuw leven had ingeblazen '... als het blijkt bij zijn testamente ende fundatiebrieff ...'¹⁴. Men zou zeggen dat de regenten hun kennis over het gasthuisverleden dus redelijk op orde hadden, maar dat blijkt toch ook al in 1609 en volgende jaren niet het geval te zijn geweest¹⁵. Tot tweemaal toe is een complete fraai verluchte bladzijde in het Memorieboek gewijd aan wat als het wapen van de stichter werd beschouwd (zie afb. 3). En wat is het geval? Beide keren beeldde men niet het wapen van Willem, maar dat van Jacob af!¹⁶ Een hand uit de 17de of 18de eeuw voltooide de contaminatie van beide heren door boven één van de wapens het volgende opschrift aan te brengen: 'Den Edelen welgeboren Willem Baron van Gaesbeeke Heere van Abcoude ende Duerstede Erfmaerschalc van Henegouwen, Gouverneur ende Capiteyn Generael van Holland, Zeeland ende Vrieslandt. Fundateur

Den Edele welgeboren Willem Daron van
 Jaesbeke Heere van Abcoude in Duerslode
 Eymaerschalck van Menepouren, Gouverneur ende
 Capiteyn Jnael van Holland, Zeeland
 en Vriesland, Fondateur oren desen
 Gasthuyses
 Anno 1407.

3. Stichterswapen (Jacob van Gaasbeek) in het Memorieboek van het Bartholomeusgasthuis, Utrecht, 17de eeuw. HUA, BA II 5B, 1603, fo. 2r.

van desen Gasthuysen. Anno 1407¹⁷. Kennelijk wist de schrijver dat de stichter 'Willem' had geheten en kende hij het jaartal 1407, waarin Willem de gasthuisbroederschap (niet het gasthuis!) had gesticht en begiftigd¹⁸. De rest van het opschrift is met weglating van Putten en Strijen een letterlijke vertaling van de titulatuur van Jacob die wij thans nog op de Wijkse kopie van 1690-1691 aantreffen (zie afb. 2). De slotwoorden maken het hoogstwaarschijnlijk dat de in het Ewoud- en Elisabethgasthuis overgeschilderde 'Fondateur de cest hospital' inderdaad al op een Utrechtse vergissing berustten, zoals hiervoor gesuggereerd. De wapenafbeeldingen in het Memorieboek versterken nog twee andere zojuist geuite veronderstellingen. Ten eerste natuurlijk

dat de gasthuisstichter Willem van Abcoude en diens neef Jacob ook al in de vroege 17de eeuw door elkaar werden gehaald. En ten tweede dat er twee portretten in het Bartholomeusgasthuis hebben gehangen, ruim voordat de Wijkse kopieeropdrachten in 1690-1691 werden uitgevoerd en ook nog ruim voordat Van der Gucht in 1642 werd benaderd. Tot de 'taeffelen' die in 1609 de verluchters van het Memorieboek tot voorbeeld hebben gediend, behoorden bijna zeker de voorbeelden van de beide Wijkse stukken.

Bezien we thans deze portretten en hun onderlinge relatie wat nader. Hoewel bij de overeenkomsten tussen beide koppen familieverwantschap een rol zou kunnen spelen, is daarnaast en wellicht in hoofdzaak van ontlensing sprake. Het vrijwel ontbreken van wenkbrauwen, de vorm van de neus en van de oogleden, de geprononceerde (ongelukkig weergegeven) kin en de reeks verticale rimpels bij de neuswortel zijn dermate opvallend identiek, dat inderdaad van één tronie kan worden gesproken.

Als deze trekken al aan één van beiden hebben toebehoord, dan moet dat Jacob van Gaasbeek zijn geweest. Omdat we over kopieën en wellicht zelfs over kopieën van kopieën spreken, is het belangrijkste argument daarvoor niet de evident betere kwaliteit van het Gaasbeekportret. Dat argument moet gezocht worden in het simpele feit dat dergelijke karakteristieke portretten in de Nederlanden omstreeks 1400 nog niet, maar een halve eeuw later wel denkbaar zijn ¹⁹.

Vanzelfsprekend mag niet op voorhand de mogelijkheid uitgesloten worden dat beide portretten willekeurige achteraf geconstrueerde verzinsels zijn, vervaardigd ergens tussen de dood van Jacob in 1459 en het opduiken van de eerste verwijzingen naar hun bestaan in het begin van de 17de eeuw. In dat geval zou de onderlinge relatie er weinig toe doen en kan men beide koppen en desnoods nog die van andere verwanten 'in serie' vervaardigd hebben, zoals bijvoorbeeld bij de portretreeksen van vorsten gebruikelijk was ²⁰. Ook fictieve portretten ter verhoging van de status van latere generaties zijn niet bij voorbaat denkbeeldig. Er zijn verscheidene gevallen bekend van geheel of gedeeltelijk vervalste schilderijen waarmee aristocraten uit de 17de eeuw hun afstamming uit oude adellijke geslachten geloofwaardig probeerden te maken ²¹. Even verderop zullen we een voorbeeld tegenkomen waarbij gehechtheid aan adellijke afkomst mede aanleiding was tot het laten vervaardigen van een curieus anachronistisch schilderij.

Voor het Gaasbeekportret ontbreekt echter elke aanwijzing in die richting. Zoals hiervoor gezegd, was hij de laatste telg van zijn geslacht en er is niets bekend van lieden die lang na zijn dood nog hebben geprobeerd zich op hun afstamming van Jacob te beroepen ²². Als er al tot latere fictieve portretten opdracht gegeven zou zijn, dan moet men eerder aan de gasthuizen en kloosters denken die zich met hem verbonden voelden. Ook daarvoor ontbreekt evenwel elke aanwijzing. Er zijn daarentegen talrijke argumenten die pleiten voor de hoge ouderdom van het Gaasbeekportret. Uiteraard betreffen die het origineel, niet de kopie in Wijk bij Duurstede en wellicht evenmin het verdwenen voorbeeld daarvan in het Bartholomeusgasthuis.

Dit laatste was waarschijnlijk niet meer dan één van de vele varianten van het portret die in omloop zijn geweest of dat nog steeds zijn. Alvorens dieper te graven naar de oorsprong van het werk is het zaak de sporen van die varianten te inventariseren.

Het Gaasbeekportret

Een mogelijkere wijze zeer oud exemplaar heeft zich bevonden op kasteel Valckesteyn in Poortugaal. Daar is het gezien door de antiquarisch gerichte historicus Pieter van der Schelling (1691-1750), die goed bekend was met de Zuidhollandse eilanden ²³. Vermoedelijk heeft hij het kasteel bezocht in de jaren 1713-1737 toen het bewoond werd door Maria van der Duyn, laatste telg uit de familie Grijp van Valckesteyn die het huis sinds 1588 in bezit had ²⁴. Na haar dood bleef het kasteel onbewoond tot kort voor de afbraak

in 1826-1827. Poortugaal behoorde tot Putten en Valckesteyn was in de 14de eeuw het centrum van die heerlijkheid geworden. Zowel Jacob van Gaasbeek als zijn vader Zwerder hebben erover beschikt en er wellicht ook af en toe verbleven²⁵. Het is een aanlokkelijke, maar wellicht iets te romantische gedachte, dat een exemplaar van Jacobs portret samen met het huis alle bezitswisselingen zou hebben doorgemaakt om daar in de 18de eeuw nog te verwijzen naar de roemruchte bewoner van drie eeuwen her²⁶. Waarschijnlijker is dat het portret door één van de Grijs van Valckesteyn later is verworven als aandenken aan de grote kasteelheer van vroeger. Dat het hoe dan ook een oude variant kan zijn geweest, blijkt uit Van der Schellings notitie, dat het onderschrift 'in oude letteren' geschilderd was²⁷. In de eerste helft van de 18de eeuw ervoer men gothische cursieven en boekschrift als 'oude letters', maar zeker niet de romeinse kapitalen op de overgeleverde varianten van het portret²⁸.

Rond 1911 duikt opnieuw een exemplaar van het portret op. Dit keer is de waarnemer E.W. Moes, auteur van de *Iconographia Batavia*, een nog steeds gebruikt naslagwerk voor historische portretten. Na de voltooiing van het tweede deel in 1905 bleef hij tot zijn dood in 1912 aantekeningen maken en één daarvan vermeldt het Gaasbeekportret 'bij wijlen de douairière van Reede en ter Aa te Utrecht'²⁹. Het zal wel Susanna Schiff van Reede tot ter Aa betreffen, die in 1911 is overleden. Susanna van Reede was opgegroeid op de bekende buitenplaats Rupelmonde aan de Vecht en wellicht heeft het schilderij daar gehangen³⁰. Het kennersoog van Moes registreerde nog dat het om een 'oude copie' ging, waarmee ook dit exemplaar in de 16de of tenminste 17de eeuw moet worden geplaatst.

Dat geldt ook voor een paneel dat in 1979 bij Mak van Waay uit particulier bezit geveild is en vervolgens niet meer retraceerbaar in andere particuliere handen is overgegaan. In de summieriële veilingbeschrijving wordt het stuk 'ca. 1600' gedateerd. Als schildering op paneel zal het in elk geval niet jonger dan de 17de eeuw zijn geweest³¹. Vergeleken met het Wijkse schilderij heeft het een veel kleinere omvang, maar veel logischer en dus misschien oorspronkelijker proporties (respectievelijk 91x73 en 38x26 cm). Op het Wijkse doek zijn namelijk de ruimten aan weerszijden van de figuur bijzonder breed. Wellicht heeft daarbij de omvang van het onderschrift een rol gespeeld. Op varianten die niet voor de gasthuizen waren bestemd, ontbrak uiteraard de laatste regel, waardoor de tekst wellicht anders gegroepeerd was.

4. Portret van Jacob van Gaasbeek; kopie, 18de eeuw (?); doek, 27,5 x 21,5. Collectie Slot Zuylen (cat.nr. 148).

Dat is ook het geval op een laatste variant, die gelukkig wel voor onderzoek toegankelijk is. Het betreft een nog kleinere, ovale kopie op doek op Slot Zuylen (zie afb. 4)³². Het portrettenbestand op Zuylen valt globaal uiteen in een al in de 17de eeuw door Hendrik Jacob Tuyll van Serooskerke aangelegde verzameling en een in 1899 ingebrachte collectie, toen het slot in bezit kwam van een andere tak van de familie Van Tuyll³³. Het portretje van Jacob van Gaasbeek behoort tot deze laatste groep³⁴. Het bevat behoudens geringe varianten en de weggelaten laatste regel hetzelfde onderschrift als het Wijkse doek. Het tekst dragende muurtje en het wapen zijn door de kopiist sterk vereenvoudigd. Het belangrijkste verschil, naast vorm en omvang, betreft de rode kleur van de kaproen en de mantel, waardoor het portret heel anders oogt dan het Wijkse met zijn zwart-bruine koloriet.

Wellicht gaat het in deze vier gevallen ten dele om hetzelfde exemplaar. Zo is het goed denkbaar dat het in 1911-1912 door Moes geziene werk uit de boedel van Susanna Schiff-van Reede samenvalt met het in 1979 bij Mak van Waay geveilde paneel. In beginsel zou ook het portret op Valckesteyn met beide of één van beide kunnen worden geïdentificeerd, hoewel dat laatste door de lokalisering op Putten toch meer een buitenbeentje lijkt. Het ovalen portretje op Zuylen is in ieder geval een afzonderlijk exemplaar, al kan het wel als kopie in de omgeving van de andere tot stand gekomen zijn: de omvangrijke geslachten Van Tuyll en Van Reede waren in de 17de en 18de eeuw door tenminste vier huwelijken met elkaar verbonden³⁵. En tenslotte is het niet onmogelijk dat één van de niet retraceerbare stukken het na 1691 uit het Bartholomeusgasthuis verdwenen exemplaar is.

Waarop is nu de veronderstelling gebaseerd dat achter al deze al dan niet overgeleverde kopieën een veel ouder origineel schuil gaat? De argumenten vallen uiteen in verschillende groepen. De eerste betreft het onderschrift. Om te beginnen de taal ervan: het feit dat het in het Frans geschreven is en niet in het in de noordelijke Nederlanden gangbare Latijn of Nederlands wijst al enigszins in de richting van het Bourgondische regeringsapparaat en het Bourgondische hofleven, waarin Jacob, zelf een verre verwant van de hertogen, een aanzienlijke plaats innam³⁶. De vormen mareschal, Hen(n)ault, cest en hospital zijn bovendien uit het Frans van de late Middeleeuwen afkomstig en in de 16de eeuw al ouderwets.

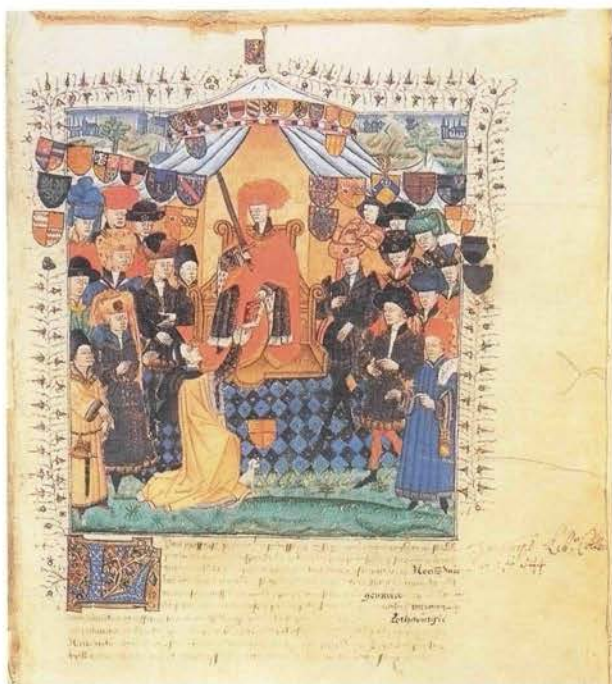
Zwaarder weegt nog de inhoud van de tekst. Niet alleen worden allerlei titels opgesomd die historisch volledig correct zijn, ook de bewoordingen zijn precies uit de tijd van Jacob zelf. Met behulp van wat archiefonderzoek had men in Utrecht en omgeving in de loop van de 16de of 17de eeuw weliswaar een aantal titelelementen uit de oorkonden kunnen lichten (Gaasbeek, Abcoude, Duurstede, Putten en Strijen), maar lang niet alle. Naar het erfmaarschalkschap van Henegouwen, een eretitel, had men al wat langer moeten zoeken, maar wie had in de destijds voorhanden bronnen nog kunnen terugvinden dat Jacob zich inderdaad heel even ruwaard (gouverneur) en kapitein-gene-

raal heeft mogen noemen³⁷? En wie zou als vertaling van 'heer' het pronkende Brabantse 'baron' hebben gebruikt in plaats van het veel meer voor de hand liggende 'seigneur'³⁸? Wie zou deze fraaie, als zodanig nooit in oorkonden gebruikte, verzameling titels hebben kunnen aanleggen, behalve Jacob zelf of door hem geïnstrueerde tijdgenoten? Om de zaak in een juist perspectief te zien, moet eraan herinnerd worden dat we tot nu toe uitsluitend aanwijzingen hebben aangetroffen, dat men in de 17de eeuw Jacob van Gaasbeek als historische figuur überhaupt nauwelijks wist te onderscheiden. Laat staan, derhalve, dat men de finesses van zijn titulatuur had kunnen reconstrueren. Een apart probleem vormen de twee laatste tekstgedeelten. De sterfdatum kan natuurlijk later zijn toegevoegd - dat is op de kopieën niet meer uit te maken. Ook niet uit te sluiten valt echter dat het hele portret, inclusief sterfdatum, kort na Jacobs dood ontstaan is, bijvoorbeeld op instigatie van zijn tweede vrouw die destijds wellicht nog leefde of door de zorgen van zijn bastaardzoon Zweder³⁹. De woorden 'fondateur de cest hospital' zijn zeker een toevoegsel achteraf. Anders zouden ze wel direct op de titulatuur zijn gevolgd en aan de sterfdatum voorafgegaan. Dat wijst erop dat het portret oorspronkelijk niet voor een gasthuis bestemd was, maar andere doelen heeft gediend. Niettemin blijft het een opvallende zaak dat deze formulering, waarvan we zojuist zagen dat zij 15de- of hooguit 16de-eeuws moet zijn, al zo vroeg foutief op het schilderij is aangebracht. Aangenomen moet dan worden dat de regenten van het Bartholomeusgasthuis al veel eerder dan hun opvolgers van rond 1600 Jacob en Willem hebben verward. Een andere mogelijkheid is, dat deze variant van het schilderij met inbegrip van het volledige onderschrift oorspronkelijk voor een nog onbekend gasthuis bestemd was, dat wel door Jacob was gesticht⁴⁰.

Een tweede basis voor de argumentatie ligt in het afgebeelde wapen. Ook daarbij moeten we via de kopieën tot het origineel zien te komen. Het wapen zoals het thans op het Wijkse schilderij staat, is het product van een restauratie uit 1845. Het oude wapen was '... in de wapenenremotie bij de revolutie van den jare 1795 verdonkert' en het werd nu hersteld met behulp van een wapen 'in ton gegaveerd', berustende bij de secretaris van het gasthuisbestuur, 'in wiens handen hetzelfde na die wapenremotie als eigendom was aangekomen'⁴¹. We moeten dit proza uit de notulen van het Ewoud- en Elisabethgasthuis vermoedelijk zo uitleggen dat het oorspronkelijke wapen in 1795 was overschilderd en dat de secretaris over een ingekleurde gravure beschikte die nu als voorbeeld voor de restaurator moest dienen. Geheel zeker is deze uitleg niet: 'verdonkeren' kan ook 'verduisteren' in de zin van 'wegnemen' betekenen en 'gegaveerd' zou eventueel ook op een sculpturale vorm in hout kunnen slaan⁴².

Het voorbeeld van de secretaris bevatte, hoe dan ook, alleen het wapen van Jacob van Gaasbeek, dat sindsdien abusievelijk ook de afbeeldingen van Willem van Abcoude begeleidt. Het is opgebouwd uit vier kwartieren met achtereenvolgens de wapens van Abcoude, Gaasbeek, Putten en Strijen. Daarmee stemde de gravure overeen met de oudste variant waarin het wapenschild van Jacob is overgeleverd. Als zodanig ver-

5. De aanbidding van een register aan Filips de Goede, in aanwezigheid van hoge ambtenaren en aristocraten, waaronder Jacob van Gaasbeek (links met kaproen om de kin gewikkeld); perka- ment, ca. 20 x 18. Miniatuur uit Remissorium Philippi. ARA, Graven van Holland, 2149, fo. 1r.

schijnt het op zijn eigen grootze- gel⁴³, op een in Parijs bewaard wapenboek van omstreeks 1450⁴⁴ en op een miniatuur in het Remis- sorium Philippi, eveneens uit het midden van de 15de eeuw (zie afb. 5)⁴⁵. In hetzelfde Remissorium komt overigens nog een gespiegel- de variant voor⁴⁶, die ook te zien is op Van Buchells weergave van een glas in het Domkoor (zie afb. 6)⁴⁷ en in het Memorieboek van het Bartholomeusgasthuis (zie afb. 3).

In dit laatste geval is bovendien de Gaasbeekse leeuw naar links gewend. Een beslissend bewijs van ouderdom kan echter niet aan dit wapenschild worden ontleend: de afbeel- ding die bij de secretaris berustte is namelijk niet met zekerheid van het Wijkse schilderij (en daarmee indirect van het Utrechtse voorbeeld) afgeleid. Het kan ook een product geweest zijn van heraldiekverzamelaars die toegang tot de goede bronnen hadden.

Dat ligt echter anders wanneer we ons richten op de eigenaardige opgehangen schijf- vormige bijfiguren die boven de wapendekking zijn aangebracht. Dergelijke bijfiguren hebben hun intrede in de late Middeleeuwen gedaan. Ze werden naar willekeur aange- bracht om persoonlijke of collectieve elementen van rang, stand of functie aan te dui- den. Omdat ze niet tot het wapen stricto sensu behoorden, vertoonden ze weinig bestendigheid en zijn ze weer verdwenen onder invloed van het proces van heraldische

systematisering dat in de tweede helft van de 16de eeuw is ingezet⁴⁸. In de wapenboeken, die zich op schild en helmteken concentreren, komen ze dan ook niet voor.

Het toeval heeft evenwel deze

6. Het 'Gaasbeekglas' in de kooromgang van de Utrechtse Dom; deel van een blad- zijde uit A. Buchelius Monumenta passim in templis..., (ca. 1592 - ca. 1630). HUA, Bibliotheek ms. XXVIII L 1, fo. 7v.

7. Zegel van Jacob van Gaasbeek, met twee schijven aan weerszijden van het helmteken; akte 10-12-1436. SAKRUH, Gasthuis I, 163.

'schijven' van Jacob van Gaasbeek voor ons bewaard. Behalve op het Wijkse schilderij figureren ze in het Memorieboek (zie afb. 3) en dus stonden ze ook bijna zeker op het verdwenen portret in het Bartholomeusgasthuis. Bovendien, en dat weegt zwaar, heeft Van Buchell ze eind 16de eeuw gezien op het Gaasbeekglas in de Utrechtse Dom: '... infra vero emblema Gaasbeeckiorum erat, duo lapides molares et literę II coniunctae'⁴⁹. Daarmee zijn ze bijna zeker terug te voeren tot Jacob zelf als de

stichter van dit glas.

De laatste twijfel dienaangaande verdwijnt, wanneer ook de zegels van Jacob bij de beschouwing worden betrokken⁵⁰. Op diverse typen die hij zelf als zegelaar gebruikte, verschijnen vergelijkbare schijven, net als in het wapen paarsgewijze aangebracht (zie afb. 7). Bovendien vormde de schijf als zodanig zowel een tegenzegel met randschrift als een persoonlijk signet zonder randschrift (zie afb. 8). Deze kleine zegels gebruikte hij in de perioden dat hij optrad als 'sigillifer' (zegelbewaarder) van Jan IV van Brabant en van Jan van Beieren als graaf van Holland⁵¹. Dat Jacob veelvuldig dit eigen stempeltje op landsheerlijke stukken liet drukken was vooral in Brabant hoogst ongewoon. Dit gebruik heeft dan ook de aandacht van diverse sigillografen getrokken, overigens zonder dat een verklaring voor het fenomeen is gevonden⁵². Of het om molenstenen ging, zoals Van Buchell al aan het eind van de 16de eeuw meende en ook in de moderne literatuur enigszins aarzelend wordt verondersteld, is

de vraag. Er is geen sprake van een specifieke relatie met maalrechten, noch bij Jacob noch bij enige andere Gaasbeekse heer⁵³. De ophanging aan kettingen op de wapenafbeeldingen pleit eveneens ertegen⁵⁴. Van nog meer gewicht is, dat de schijven op sommige zegels met een vrij ingewikkeld lijnenpatroon zijn ingevuld, dat in het geheel niet lijkt op de waaivormige groeven van molenstenen (zie afb. 7 en 8). Wat de schijven oorspronkelijk ook voor Jacob gesymboliseerd mogen hebben, het is zeker dat ze als zeer persoonlijk zegelontwerp gediend hebben en het is wellicht mede als zegel-

8. Tegenzegel van Jacob van Gaasbeek; schijf met randschrift; akte 7-2-1419. ARA, Graven van Holland, 84.

stempels dat ze terugkeren bij diens wapens. Dat zou ook een plausibele verklaring voor de kettingen bieden. Voor ons betoog is uiteraard het grootste belang van hun aanwezigheid op het portretschilderij, dat daarmee eens te meer een verwijzing voorkomt naar een authentiek kenmerk uit de 15de eeuw. De mogelijkheid dat het raam in de Dom de bron voor het schilderij of voor het Memorieboek zou zijn geweest, kan worden uitgesloten, omdat de wapenschilden zelf en de kwartieren afwijken van de vormen die Van Buchell heeft vastgelegd.

Een derde reeks argumenten heeft betrekking op de voorstelling zelf. Omdat het om een kopie gaat is daarbij terughoudendheid geboden, vooral in stilistisch opzicht. Nochtans kan worden vastgesteld dat de luxueuze tabberd en de kaproen een aristocraat uit het midden van de 15de eeuw goed passen en in elk geval geen evidente anachronismen vormen⁵⁵. Op een overgeleverde contemporaine afbeelding van Jacob, een miniatuur uit het hiervoor genoemde Remissorium Philippi (circa 1450), staat hij trouwens eveneens met kaproen en tabberd afgebeeld (zie afb. 5)⁵⁶. De gelaatstrekken zijn misschien te zeer bedorven door de kopiisten om er conclusies aan te verbinden. Voor één onderdeel zou ik echter een uitzondering willen maken: de sterk beklemtoonde verticale huidplooien bij de neuswortel, die zoals we al zagen een hoofdkenmerk van de tronie vormen, ongeacht of Willem of Jacob wordt afgebeeld. Het gaat te ver om dergelijke bijna sculpturale rimpels als een typisch 15de-eeuws kenmerk aan te duiden, ze zijn niettemin bij schilders uit die eeuw heel wat gemakkelijker terug te vinden dan bij hun opvolgers uit de 17de eeuw. Ik verwijs slechts als voorbeelden naar enkele koppen bij Dirc Bouts en Jacques Daret en talrijke bij Robert Campin en Rogier van der Weyden, om aan te tonen dat dit ook voor kunstenaars uit de omgeving van Jacob van Gaasbeek geldt⁵⁷.

Tenslotte een laatste argument dat meteen een brug slaat naar één van de andere schilderijen die het onderwerp vormen. De tronie van Gaasbeek, maar nu zeker bedoeld om Willem van Abcoude af te beelden, is ook terug te vinden op een schilderij dat zich thans in de N.H. kerk te Wijk bij Duurstede bevindt. Zo dadelijk zullen we zien dat er dwingende argumenten zijn om dit doek na 1615 te dateren. Wel bijna even dwingend is de op de voorstelling verdwaalde figuur van Willem van Abcoude terug te voeren op een gebedsportret. En als Willem daarop met de specifieke Gaasbeektronie stond afgebeeld, terwijl de vervaardiging van een memoriestuk voor de in 1407 gestorven Willem bezwaarlijk later geplaatst kan worden dan tijdens het leven van zijn neef Jacob, dan moet de conclusie wel zijn dat het Gaasbeekportret nog vóór diens dood in 1459 bestaan zal hebben⁵⁸.

Het is mogelijk dat dit portret al in een vroeg stadium in meerdere varianten heeft bestaan, wellicht verspreid over de voornaamste kastelen waar Jacob placht te resideren en over de geestelijke instellingen onder zijn patronage. Aan het Bartholomeusgasthuis moet men daarbij niet in eerste instantie denken. Anders dan bij zijn oom is van persoonlijke contacten tussen Jacob en dit gasthuis weinig bekend. Een veel meer

voor de hand liggende verblijfplaats voor een Gaasbeekportret was het karthuizer klooster Nieuwlicht vlak buiten Utrecht. Dit was een echt familie klooster van de Gaasbeeks. Jacobs vader Zweder had het gesticht en was er in 1400 begraven⁵⁹. Jacob zelf heeft er een groot familiegraf laten inrichten waarnaar in 1443 de resten van zijn vader werden overgebracht om er samen met die van zijn zuster Jole(n)ta te rusten. In 1447 liet hij vervolgens het gebeente van zijn moeder uit Rhenen naar dit graf overbrengen en toen hij zelf in 1459 in Brussel stierf werd ook zijn eigen stoffelijk overschot dadelijk naar Utrecht vervoerd om in dit graf te worden bijgezet⁶⁰. Dat Nieuwlicht een cultureel centrum van belang was, is genoegzaam bekend. In het kader van dit onderzoek is het niet van belang ontbloot, dat circa 1450 een drieluik van Jan van Eyck in dit Gaasbeek-klooster was opgesteld, dat ondermeer een gelijkend schenkersportret bevatte⁶¹. De mogelijkheden van de moderne schilderkunst kunnen Jacob van Gaasbeek nauwelijks zijn ontgaan.

Het Laatste Avondmaal

Het is thans de hiervoor genoemde hybride voorstelling in de Nederlands Hervormde kerk die nader onderzoek vergt (zie afb. 9). Dit doek duidt op in de bronnen in het jaar 1790, als blijkt dat het door Leendert van Schaik, de rentmeester van het Ewoud- en

9. Het Laatste Avondmaal met gebedsportret van Willem van Abcoude (naar L. da Vinci, P.P. Rubens en P. Soutman); ca. 1615-1618 (?); doek 121 x 173. Wijk bij Duurstede, N.H. kerk (voorheen Ewoud- en Elisabethgasthuis).

Elisabethgasthuis op een publieke verkoping voor f 12-3-6 is aangekocht. Als 'monument der oudheid en nog al van eenig aanbelang' nemen de regenten van het gasthuis het schilderij van de rentmeester over 'met dankzegginge voor zijne attentie'⁶³. Tot voor kort heeft het doek vervolgens in verschillende vertrekken van het gasthuis gehangen, waarna het in bruikleen aan de kerk is gegeven⁶³.

Vóór 1790 is het spoor helaas slechts enkele jaren met zekerheid terug te volgen. De veiling waarop de rentmeester het schilderij verwierf, betrof de boedel van de in 1785 kinderloos overleden Henrina Cunera de Wijs, die gewoond had in een groot patriciërs-huis op de Markt in Wijk bij Duurstede⁶⁴. Rentmeester Van Schaik woonde trouwens zelf ook op de Markt en we mogen wel aannemen dat hij het doek al enige tijd kende voor hij op de boedelveiling toesloeg⁶⁵. Hoe de in 1722 in Wijk geboren Henrina de Wijs het schilderij in bezit heeft gekregen, door vererving, aankoop of anderszins, is onbekend. Van enig belang is dat zij uit een katholieke familie stamde⁶⁶. Op grond van de aard van de voorstelling is het namelijk aannemelijk dat het doek sinds de vervaardiging ervan in katholieke kringen heeft gecirculeerd.

De grondslag voor het tafereel vormt vanzelfsprekend het Laatste Avondmaal, door Leonardo da Vinci op de achtermuur van de refter van Santa Maria delle Grazie in Milaan geschilderd in de jaren 1494-1498. In één oogopslag blijkt ook dat het Wijkse schilderij tot de sterk verbasterde nazaten van dit alom gekopieerde meesterwerk behoort. Het is gelukkig goed mogelijk de afstammingslijn te reconstrueren. De eerste schakel na Leonardo vormt een tekening die zich thans in Dijon bevindt⁶⁷ en die nu eens aan Rubens zelf, dan weer aan een hand uit zijn atelier wordt toegeschreven⁶⁸. Het is hoe dan ook een evident contrareformatorische bewerking van het thema. Stond bij Leonardo het verraad van Judas centraal, de tekening van Rubens accentueert het sacramentele moment van de handeling. In evangelische termen wordt niet langer Mattheus 26:21 en de parallellen daarvan verbeeld, maar Mattheus 26:26, waar de omstreden woorden 'hoc est corpus meum' vallen. De volle tafel bij Leonardo is door Rubens schoongeveegd - alleen het brood is overgebleven⁶⁹.

Deze schets van Rubens of diens leerling diende vervolgens als voorbeeld voor een ets van de Haarlemmer Pieter Soutman, die van circa 1615 tot 1624 in het Antwerpse atelier van Rubens werkzaam was⁷⁰. Hadden bij Rubens de figuren van Leonardo al aan

10. Pieter Soutman: Laatste Avondmaal (naar een tekening van P.P. Rubens naar L. da Vinci), ca. 1615-1618 (?); ets, 29,7 x 98,4. Rijksprentenkabinet Amsterdam, RP-P-H-H-1248.

expressiviteit gewonnen, Soutman neigt bij sommige koppen tot het karikaturale (zie afb. 10). Zowel de fysionomische overdrijvingen van Soutman als de door de grafische techniek veroorzaakte spiegelbeeldigheid van de voorstelling vallen in het Wijkse stuk dadelijk op. Een echte kopie is het laatstse evenwel niet. Soutmans ets had een extreem langwerpige vorm ⁷¹, die zich slecht leende voor het traditionele schilderij dat de opdrachtgever kennelijk voor ogen heeft gestaan. Dat heeft de schilder verleid tot het 'omklappen' van het rechterdeel van het beeld. Op die manier is het compositorisch evenwicht volledig teloor gegaan, wat naast allerlei mislukte details de zwakte van het stuk bepaalt.

Esthetische overwegingen zullen bij de aanschaf door het Wijkse gasthuis in 1790 echter geen rol hebben gespeeld. Het ging de kopers uiteraard om de prominente gestalte links op de voorgrond. Of ze het Abcoudewapen op de rok beter hebben kunnen thuis brengen dan hun voorgangers in de 17de eeuw en hun opvolgers in de 19de eeuw is twijfelachtig. De tronie evenwel, die hen bij alle vergaderingen vanaf de schouw aanstaarde, die kenden ze maar al te goed! Uiteraard maakte dit gebedsportret het schilderij nog katholieker dan het al was, maar het gaf er vooral een aristocratische wending aan. De opdrachtgever moet niet alleen een religieuze gezindheid hebben willen uitdrukken, maar eveneens een specifieke relatie met de al meer dan twee eeuwen voordien gestorven Heer van Abcoude. Dat heeft geleid tot een curieus mengproduct dat zich nauwelijks in een genre laat onderbrengen. Door de combinatie van gebedsportret en religieuze voorstelling benadert het nog het meest de memorietafel. Nochtans valt het niet gemakkelijk te rangschikken in de functionele categorieën die Van Bueren onderscheidt ⁷². Een tekst die voor de 17de-eeuwers dit vrijwel vergeten personage in herinnering had kunnen terugroepen, ontbreekt bovendien. Het opschrift rechts boven is pas in de 19de eeuw door het gasthuis aangebracht. Familieverwantschap was, zoals dadelijk zal blijken, vermoedelijk wel in het geding, maar dan weer niet in de op memorietafels gebruikelijke zin, dat enkele opeenvolgende generaties doden en levenden elkaar middels de afbeelding de hand reiken. Hier wordt een rechtstreekse verbinding gelegd die vele generaties en enkele eeuwen overbrugt. Stilistisch gaat het werk in tegen de tendens die Van Bueren heeft vastgesteld bij een aantal postreformatorische memorietafels, namelijk om een scheiding aan te brengen tussen de herdachte figuren en het sacrale gedeelte van de voorstelling ⁷³. Op dit schilderij is de gestalte van Willem juist in de voorstelling opgenomen, al blijft hij qua uitvoering en vormgeving een Fremdkörper.

Een aantal kenmerken stemt met de traditie van de memorietafels overeen: de gebedshouding en de uitdossing ⁷⁴, de situering rechts vanuit Christus gezien ⁷⁵ en het schuin uit het schilderij wegstijgen ⁷⁶. De schilder moet of een gebedsportret bewust en deskundig hebben gefingeerd, of naast de ets van Soutman een dergelijk portret van Willem van Abcoude als voorbeeld tot zijn beschikking hebben gehad. Voor die tweede mogelijkheid pleit vooral de wapenrok. Het is de enige heraldisch correcte weergave

met betrekking tot Willem in de periode van de 17de tot de 19de eeuw. Die authenticiteit frappeert te meer, wanneer men het Gaasbeekwapen linksboven erbij betreft: het is ongetwijfeld bij de opknappbeurt van 1845 aangebracht en het bewijst het hardnekkig onbegrip. Inmiddels kon men Willem als persoon wel enigszins van Jacob onderscheiden, maar zijn wapen kende men nog altijd niet. Een andere aanwijzing vormt de ondergrond waarop de knielende figuur is afgebeeld. Er lijkt een soort 'heuveltje' te zijn gesuggereerd, dat een volkomen vreemd element in de Avondmaalsscène vormt, maar goed zou passen in een schilderij waarop de centrale voorstelling, een kruisiging bijvoorbeeld, in een landschap is gesitueerd.

Met wat minder zekerheid wijst ook de tronie op het bestaan van een ouder voorbeeld. In beginsel zou de kop ook van het gasthuisportret kunnen zijn afgeleid, maar dat zou het gebedsportret van na 1690 dateren, wat wel extreem laat is voor een dergelijke voorstelling. Dan is nog minder onwaarschijnlijk dat het verloren portret in het Bartholomeusgasthuis model heeft gestaan en dat een Utrechtse schilder de tronie daarvan gecombineerd heeft met een correcte reconstructie van Willems wapenrok. Veruit het meest voor de hand ligt echter een verklaring binnen de beperkte Wijkse context. Men moet zich dan natuurlijk afvragen van wie de opdracht tot een dergelijk eigenaardig katholiek en aristocratisch schilderij kan zijn uitgegaan en wie kon beschikken over een oude memorietafel met de figuur van Willem van Abcoude erop. Bij die zoektocht komen vele sporen samen in het dominicanessenklooster Maria Magdalena⁷⁷. Om te beginnen was dit klooster door Willem van Abcoude gesticht en rijkelijk begiftigd⁷⁸. Wat misschien nog meer zegt, hij lag er samen met zijn vrouw en kinderen begraven⁷⁹. Zoals Nieuwlicht het klooster van de Gaasbeeks was, zo was Maria Magdalena het 'Abcoude-klooster' bij uitstek. Van 1580, toen in Wijk bij Duurstede de protestanten de macht overnamen, tot 1618 is het klooster blijven voortbestaan, in allerlei opzichten gekortwiekt, maar toch gedoogd door het stadsbestuur dat geduldig op de dood van de laatste zusters wachtte. Wel verre echter van te berusten in de nieuwe godsdienstige verhoudingen, maakten de dominicanessen van hun klooster een bolwerk van het virulent katholicisme dat zich binnen en buiten de muren van de stad 'ondergronds' wist te handhaven⁸⁰. In de jaren 1594-1604 zat er de priester Bernard van Goes ondergedoken, die optrad als biechtvader voor de nonnen, maar tevens in het grootste geheim voor katholieke diehards uit de omgeving de mis opdroeg⁸¹. Dat men in deze kringen de katholieke versie van het Avondmaal koesterde, lijdt geen twijfel. Leiding aan deze gemeenschap van taaie roomse dames gaf sinds lange jaren de priorin Wilhelmina van Abcoude van Meerten⁸², telg uit een bastaardgeslacht waarvan de oorsprong op Willem van Abcoude terugging. Hoewel veel geringer in aanzien en welstand dan de uitgestorven hoofdlinie, waren de Abcoudes van Meerten de enigen die nog naam en wapen van hun roemruchte voorvader voerden. Als ergens buitens diens vrome stichtingen de gedachte aan Willem gekoesterd zal zijn, dan in deze familie die overigens in de loop van de 17de eeuw ternauwernood haar adellijke stand kon ophou-

den. Wilhelmina's naaste verwanten waren bijna allen ruim vóór haar gestorven, slechts twee achterneven droegen nog de familienaam⁸³. In het uitstervend klooster had zij evenwel gezelschap gekregen van haar al lang verweduwdde en kinderloze zuster Geertrui. Van deze Geertrui weten we dat zij haar oude dag heeft gevuld met het schrijven van vrome werkjes en ... een complete familiegenealogie⁸⁴.

Hier vinden we dus alle ingrediënten bij elkaar, waaruit het Wijkse Laatste Avondmaal is opgebouwd: een omgeving waarop Willem van Abcoude zijn stempel had gedrukt, geprononceerd katholicisme, familiebetrokkenheid en genealogische kennis.

Uiteraard ontbreekt aan deze bewijsvoering de aantoonbare aanwezigheid van beide voorbeelden. De sporen van afzonderlijke afdrucken van grafisch werk zijn zelden nauwkeurig te volgen. Daarvoor was het aantal exemplaren te groot en hun vervoerbaarheid te gemakkelijk. De vraag die men zich bij de ets van Soutman vooral moet stellen, is of deze in de jaren 1615-1618 überhaupt kan hebben bestaan. Het eerste jaar wordt daarbij bepaald door de aankomst van de Haarlemse schilder-graveur in Rubens' atelier, het laatste door de dood van beide dames Van Abcoude van Meerten⁸⁵.

In de recente kunsthistorische literatuur heerst geen eenstemmigheid over de periode waarin Soutman zijn grafisch werk naar Rubens' tekeningen en schilderijen vervaardigd heeft. Behalve de stijlkwesitie speelt daarbij een rol, dat op geen van Soutmans prenten de octrooien vermeld worden die Rubens in de jaren 1619-1620 voor zijn grafisch werk verwierf⁸⁶. Dat zou zowel op zeer late bewerkingen door Soutman kunnen wijzen, zelfs na Rubens' dood, als op heel vroege vóór 1619. De zaak wordt nog gecompliceerd doordat niet vaststaat, of alle prenten door Soutman in dezelfde periode zijn gemaakt en doordat van sommige prenten diverse staten bestaan met uiteenlopende vermeldingen van de betrokken kunstenaars en uitgevers. Dat is ook het geval met de ets van het Laatste Avondmaal. De oudste staat geeft: 'Lionardo da Vinci Pinxit, P. Soutman effigiavit et Excud(it)'. Op een latere staat is de verwijzing naar de graveur Soutman vervangen door die naar de tekenaar Rubens: 'P.P. Rub. delineavit'⁸⁷. Het is niet uit te sluiten dat de eerste staat een vroeg product van Soutman als etser en uitgever is geweest, dat dan al van vóór 1619 zou kunnen dateren⁸⁸.

Enigszins anders ligt het met de veronderstelde memorietafel. Dat de zusters de nagedachtenis van de in het klooster begraven stichter met behulp van memorietekens in ere hebben gehouden, is op zichzelf al nagenoeg zeker. Men deed dat nu eenmaal altijd en overal in zulke situaties. Dat daarbij geschilderde afbeeldingen een rol hebben gespeeld, is zeer waarschijnlijk. Bovendien is er een expliciete verwijzing naar een memorietafel van de familie. De onvolprezen Van Buchell spreekt in zijn *Inscriptiones* over een 'tabella' met een passie-voorstelling waarop een geknielde, geharnaste figuur in wapenrok en met het Abcoudewapen stond afgebeeld. Het onderschrift verwees naar Willems zoon Gijsbert, kort voor zijn vader in 1407 overleden⁸⁹. Het paneeltje werd door Van Buchell aangetroffen bij Gerrit Ketel, die van 1626 tot 1634 rentmeester van het inmiddels ontmantelde klooster was⁹⁰. Het is bijna ondenkbaar dat de dominica-

nessen wel een dergelijk gedenkstuk voor de vroegtijdig gestorven jonker van Abcoude zouden hebben bezeten en bewaard en geen voor diens zo veel belangrijker vader. En zoals Willem waarschijnlijk nog juist voor zijn dood een epitaaf had laten schilderen voor zijn zoon, was Jacob van Gaasbeek als erfgenaam de meest aangewezen figuur om voor zijn oom een memorietafel op te richten. Het Maria Magdalenaklooster was ook voor hem vertrouwd terrein. Hij heeft de zusters verscheidene schenkingen gedaan en zich meermalen aanwijsbaar met hun zaken bemoeid⁹¹.

In deze constructie zou hij dan zijn eigen kop model hebben laten staan bij het afbeelden van zijn allicht al enkele decennia eerder gestorven voorganger, een niet ongebruikelijke gang van zaken⁹². Er doet zich echter een complicatie voor: het afgebeelde harnas strookt niet volledig met de wapenrok. Op basis van de renaissancistisch ogende arm- en kniestukken zou het in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd moeten worden⁹³. Wellicht moest de 17de-eeuwse schilder werken met een voorbeeld in slechte staat en heeft hij het harnas anachronistisch opgesierd. De mogelijkheid mag echter niet worden uitgesloten dat het oorspronkelijke gebedsportret uit het begin van de 16de eeuw stamde. In dat geval kan het initiatief niet van Jacob van Gaasbeek zijn uitgegaan, maar moet men aan de kloostergemeenschap zelf denken, bijvoorbeeld onder het bewind van de priorin Hadewijch van Abcoude van Meerten (circa 1521-1531)⁹⁴. Voor de verdere gang van zaken maakt dat niet veel uit, want ook in dat geval moet een bestaande 'tronie van Gaasbeek' de schilder van het verloren memoriestuk tot uitgangspunt hebben gediend bij het afbeelden van Willem van Abcoude.

Het is in elk geval pas na 1615 dat memoriestuk en Laatste Avondmaal bij elkaar zijn gekomen in het huidige Wijkse doek⁹⁵. Dat het de bejaarde gezusters Van Abcoude van Meerten zijn geweest die daartoe het initiatief hebben genomen, wordt nog waarschijnlijker wanneer men in aanmerking neemt dat deze specifieke combinatie van familietrots en katholicisme na hun dood veel minder goed denkbaar is. Gebedsportretten waren in 1618 al een archaïsme. In de volgende decennia maken ze definitief plaats voor andere vormen om de doden te herdenken⁹⁶, tenzij als instrument om een adellijke afkomst bewust te fingeren⁹⁷. De hier gekozen vorm geeft geen aanleiding om een dergelijke bedoeling te vermoeden. Het schilderij tracht geen hoge ouderdom te suggereren en beklemtoont evenmin de relatie tussen Willem van Abcoude en zijn verre nazaten. Belangrijker echter is, dat het katholicisme van de oude dominicanessen door hun erfgenamen al lang was ingeruild voor het nieuwe geloof, zodat ook dat aspect na 1618 niet meer te verklaren valt⁹⁸. Wie het doek geschilderd heeft, valt vooralsnog niet te achterhalen. De matige kwaliteit van het werk, die vooral aan de dag treedt in de gedeelten die niet naar Soutman zijn gekopieerd, doet een lokale kunstenaar vermoeden⁹⁹.

Het Abcoudeportret

Middelmatigheid kon echter ook in de 'grote stad' worden geproduceerd. Dat blijkt wanneer we ons nu weer tot het portret van Willem van Abcoude uit het Ewoud- en Elisabethgasthuis richten (zie afb. 1). Eerder werd al besproken dat het doek in 1691 in Utrecht is gemaakt als kopie van een schilderij in het Bartholomeusgasthuis. Ook hier is het wapen in 1845 aangebracht ter vervanging van het in 1795 verwijderde, dat bijna zeker net als het huidige het verkeerde was. Betwijfeld moet worden of aan Willem is gewerkt door dezelfde kopiist die kort daarvoor Jacob van Gaasbeek had nageschilderd. Misschien moet de geringere kwaliteit van het portret van Willem mede aan het Utrechtse voorbeeld worden toegeschreven, de kopiist heeft het in dit geval toch ook wel laten afweten, ondermeer bij de proportionering van het werk: de rechterarm is te groot in verhouding tot de romp en de complete figuur is veel te iel uitgevoerd in relatie tot de grootte van het doek. Het is geen toeval dat bij de kopie in waterverf die J.F. Croockewit in 1884 maakte juist op deze punten correcties zijn aangebracht¹⁰⁰. Los van kwalitatieve overwegingen wijst ook het verschil in de belettering van het onderschrift op een andere hand¹⁰¹. In zijn huidige vorm moet dit onderschrift het werk van de kopiist zijn geweest: de vermelding van de stichting van het Wijkse gasthuis zal niet op het Utrechtse voorbeeld hebben gestaan. Er zijn echter wel aanwijzingen dat een oudere tekst gebruikt is. De eigenaardig gesitueerde afkorting 'Wilm' heeft het bijbehorende liggende streepje verloren, door slordigheid van de kopiist of omdat het niet goed meer leesbaar was. Ook de andere afkorting 'gefondert' is in de half vol geschreven laatste regel bepaald misplaatst en zal wel overgenomen zijn uit een andere tekst. Het ligt voor de hand dat 'Wilm' daarin genoemd werd als de stichter van het Bartholomeusgasthuis.

We zagen al dat het Utrechtse portret in de jaren veertig van de 17de eeuw bestaan heeft, omdat het Van der Gucht tot voorbeeld voor een gobelin moest dienen. Veel ouder dan de laatste decennia van de 16de eeuw kan het echter niet geweest zijn. Het harnas dateert namelijk uit de periode circa 1575-circa 1625. Enkele fouten, met name het te grote aantal stroken van het armstuk en de verkeerde positie van de ringkraag wijzen erop dat de schilder niet naar een concreet 'model' heeft gewerkt, maar vermoedelijk naar een andere afbeelding¹⁰².

De vraag is uiteraard waarom Willem van Abcoude zo lang na zijn dood in een 'modern' harnas is gehesen. Het antwoord op die vraag ligt mijns inziens in het gebedsportret dat als één van de twee bronnen voor het Wijkse Laatste Avondmaal heeft gediend. Een vergelijking tussen beide schilderijen laat duidelijk zien dat de tronie, zelfs inclusief de verkeerd geplaatste kraag van het harnas rechtstreeks van het gebedsportret is overgenomen. Wat men echter rond 1600 niet meer kon gebruiken was de rest van de gestalte in zijn kenmerkende devotiehouding. Derhalve werd Willem gemoderniseerd en van zijn katholieke habitus ontdaan. Precies datgene wat door de Wijkse kloosterzusters werd gekoesterd moest wijken voor de reformatische opvattingen van de Utrechtse

gasthuisregenten. De onbeholpen vormgeving van het portret wordt zo ook beter begrijpelijk. De romp heeft nog de oude stand behouden, maar de oorspronkelijk in gebed half geheven armen hangen nu noodgedwongen eigenaardig naar achteren en naar beneden. De uiteenlopende aankleding van Willem en Jacob sluit mijns inziens ook de mogelijkheid uit dat beide portretten van oudsher deel hebben uitgemaakt van een 'Ahnengalerie', een reeks van voorouderportretten. Nog afgezien van het probleem dat geen geschikte kandidaat voor de aanleg van een dergelijke verzameling kan worden aangewezen, kan de discrepantie tussen Jacobs authentieke kledij en Willems anachronistische harnas binnen één reeks niet goed worden verklaard.

Het is niet waarschijnlijk dat dit Utrechtse portret naar de Wijkse memorietafel is geschilderd. Veel meer voor de hand ligt, dat zich ook in de grote kapel van het Bartholomeusgasthuis een dergelijk stuk heeft bevonden. Willem zal immers in dit gasthuis nog wel enkele generaties als stichter vereerd en herdacht zijn. Dit temeer omdat hij ook de gasthuisbroederschap had opgericht, die memoriediensten voor de gestorven leden en zeker voor de voornaamste onder hen tot haar taken zal hebben gerekend ¹⁰³.

11. Herman van Lin (?): ruitersportret van Willem van Abcoude als zegevierend veldheer bij het verlaten van een slagveld, ca. 1650-1675; doek, 171 x 206. Bartholomeusgasthuis, Utrecht.

Evenals in Wijk bij Duurstede laat zich hierin de hand van Jacob van Gaasbeek vermoeden, van wie bekend is dat hij zich niet alleen in zijn eigen domeinen, maar ook binnen de stad Utrecht als een grand seigneur gedroeg ¹⁰⁴. Juist als in het Wijkse Maria Magdalenaklooster zou echter ook in het Bartholomeusgasthuis het initiatief tot een memorietafel ook van de gemeenschap, in dit geval de leden van de broederschap, kunnen zijn uitgegaan.

De tronie te paard

De laatste ingrijpende manipulatie met de tronie van Gaasbeek heeft enige tijd na 1645 plaatsgehad. Het zal namelijk wel even geduurd hebben voordat de regenten van het Bartholomeusgasthuis zich erbij neerlegden dat Maximiliaan van der Gucht zijn toezegging om het gobelin met het stichtersportret na te leveren niet nakwam. Uiteindelijk hebben de heren besloten om het schoorsteenstuk te laten schilderen dat thans nog in de regentenzaal hangt (zie afb. 11) ¹⁰⁵.

Zo gemakkelijk als Willem van Abcoude op dit ruiterportet te herkennen valt, zo lastig is de encensering thuis te brengen. Het gaat kennelijk om een veldheer die triomferend het slagveld verlaat. Op de achtergrond, waar zich nog een groot deel van het leger ophoudt, liggen enkele slachtoffers en in de stoet die de veldheer volgt, worden gevangenen meegevoerd. Het tafereel speelt zich af in een heuvelandschap bij ondergaande zon. Het schilderij is meermalen gerestaureerd en vooral aan de onderzijde stevig bijgewerkt, maar bij de kop van de hoofdpersoon zijn weinig retouches aangebracht en er is geen reden om aan te nemen dat de kop een overschildering van een oudere figuur is ¹⁰⁶. De huidige voorstelling moet derhalve de bedoelingen van de schilder en van zijn opdrachtgevers min of meer getrouw weergeven. Noch uit het leven van Willem van Abcoude, noch uit dat van Jacob van Gaasbeek zijn echter specifieke gebeurtenissen bekend die de scène zouden kunnen verklaren, ook als men abstraheert van de 17de-eeuwse inkleding ervan. Beiden hebben legio militaire avonturen meegemaakt, maar als zegevierend veldheer zijn ze niet de geschiedenis ingegaan.

Het is dan ook waarschijnlijk, dat het om een fantasievoorstelling gaat, bedoeld om de tronie in een heroïsche context te plaatsen. Ruitergevechten en slagveldscènes zonder concrete historische verwijzingen worden trouwens in de tweede helft van de 17de eeuw steeds meer gangbaar ¹⁰⁷. Het archief van het Bartholomeusgasthuis bevat bovendien nog een aardige aanwijzing in dezelfde richting. De stukken die betrekking hebben op de leveranties door Van der Gucht bevatten behalve de door Van IJsselstein in 1936 uitgegeven teksten ook een conceptversie van het contract van 16 februari 1644 ¹⁰⁸. Vermeldt het officiële contract alleen ‘... den heere van Gaesbeeck als fundateur van dese huuse...’, in het concept was daar nog aan toegevoegd: ‘... geweest sijnde een tref-felijck krijchsmā...’ ¹⁰⁹. Deze zinssnede is achteraf doorgestreept, waarschijnlijk om de contracttekst niet met overbodige details te belasten. Op de denkwereld van de regen-

ten werpt de toevoeging echter een verhelderend licht: de precieze identiteit van de fundateur, zijn wapen, zelfs zijn naam stonden hun niet meer zo scherp voor ogen. Dat het een voortreffelijk krijgsman moest zijn geweest had zich echter in hun besef vastgezet, wellicht geholpen door het anachronistische harnasportret dat hun voorgangers ongeveer een halve eeuw eerder hadden laten vervaardigen. Een fraai voorbeeld van hetzelfde soort legendevorming, dat hun Wijkse collegae nog in de 19de eeuw verleide om van 'fundateurs' in meervoud te spreken omdat men nu eenmaal sinds mensengeugenis tegen de tronie van Gaasbeek in duplo had aangekeken¹¹⁰.

Hoe dan ook, de schilder heeft zich goed van zijn taak gekwet. Behoudens de voorgescreven kop die een wat klassieker ogende coiffure kreeg aangemeten, is het een aantrekkelijk schilderij geworden, niet zonder vakmanschap vervaardigd. Over de identiteit van de kunstenaar bestaat verwarring. Bij een restauratie kort na de Tweede Wereldoorlog is links onder de signatuur 'Van Hillegaert' aangebracht, waarschijnlijk op basis van veronderstelde resten¹¹¹. Deze signatuur is thans niet meer zichtbaar. Vermoedelijk is zij verwijderd bij een latere restauratie in 1986-1987¹¹².

De naam Van Hillegaert is met het doek verbonden gebleven, ondanks dat deze schilder al in 1640 is gestorven, terwijl het Utrechtse schoorsteenstuk pas gemaakt kan zijn, nadat Van der Gucht het liet afweten, dus na 1645. Door een volgend misverstand is het doek verward met een bekend werk van Pauwels van Hillegaert, waarop het afdanken van de waardgelders door prins Maurits in 1619 wordt afgebeeld. Zo kon het tenslotte als 'Pauwels I van Hillegaert, Het wegvoeren van de waardgelders door Willem van Gaesbeek' worden geregistreerd¹¹³. Om uit de chronologische nood te komen, werd het schilderij daarnaast ook toegeschreven aan Pauwels II van Hillegaert (1631-1658), een zoon van Pauwels I¹¹⁴. Aangezien weinig stilistische verwantschap valt vast te stellen met de talrijke werken die aan Van Hillegaert senior worden toegeschreven en aangezien van zijn zoon en naamgenoot geen enkel werk voorhanden is¹¹⁵, lijkt het beter de toeschrijving aan enige Van Hillegaert te schrappen als een vergissing van de restaurateur uit de jaren veertig van de vorige eeuw.

Liever volg ik een recente suggestie dat de schilder Herman van Lin (fl. 1650-1675) is geweest¹¹⁶. Deze nieuwe toeschrijving heeft een aantal voordelen. Anders dan de Amsterdamse Van Hillegaerts, behoorde Van Lin tot het Utrechtse schildersmilieu¹¹⁷. Voorts is het chronologische probleem opgelost dat bestond ten aanzien van de oudste en bekendste Van Hillegaert. En tenslotte past het Utrechtse ruitersportret goed in het oeuvre van Van Lin, dat niet alleen verscheidene 'slagvelden' omvat, maar ook gekenmerkt wordt door hetzelfde chiaroscuro en door het plaatsen van de voorstelling tegen weidse wolkenluchten en in italianiserende heuvellandschappen¹¹⁸.

Het nieuwe schoorsteenstuk moet de regenten zo tevreden hebben gestemd, dat zij hun belangstelling voor de beide zoveel minder spectaculaire portretten hebben verloren. Zo zal men tenminste wel moeten verklaren, dat deze op enig moment nadat de Wijkse kopieën in 1690-1691 werden vervaardigd uit het gasthuisbezit zijn verdwenen.

De glorieus uit de fantasievoorstelling galopperende Willem van Abcoude heeft in de zoste eeuw nog een laatste, curieuze sprong gemaakt. Zijn aristocratische gestalte sprak kennelijk tot de verbeelding van baron Etienne van Zuylen van Nyevelt die zijn zeer verre voorvader (de Abcoudes vormden een 13de-eeuwse zijtak van het geslacht Zuylen) in 1928 door Johannes Karstens liet kopiëren¹¹⁹. En zo kijkt thans de tronie van Gaasbeek ook uit over de tienduizenden bezoekers die zich jaarlijks komen vergapen aan dat bizarre pronkstuk van de Nederlandse neogotiek, de door Cuypers tot hal verbouwde binnenplaats van kasteel De Haar.

Samenvatting

Vatten we tenslotte de resultaten van onze speurtocht kort samen. Ten eerste hoop ik aannemelijk gemaakt te hebben dat de kop van Jacob van Gaasbeek aan het bescheiden bestand Nederlandse portretten uit het midden van de 15de eeuw toegevoegd dient te worden. Het gaat weliswaar alleen om 17de-eeuwse en latere kopieën, maar het verlies van het origineel wordt enigszins gecompenseerd door de onverwisselbaarheid van de gelaatstreken.

Ten tweede, dat de afbeeldingen van Willem van Abcoude, hoewel ze geen aanspraak kunnen maken op gelijkenis, teruggaan op een gebedsportret uit de 15de eeuw, waarop Willem met de fysionomie van zijn neef Jacob werd weergegeven.

Ten derde hoop ik een bescheiden bijdrage te hebben geleverd aan het onderzoek naar de context van de besproken kunstwerken. De tronie van Gaasbeek, uitgeleend aan Willem of gebruikt voor Jacob zelf, is door haar herkenbaarheid het ijkmerk van alle portretten, de wisselende gedaanten echter, waarin zij ons verschijnt, zijn alleen te begrijpen uit de maatschappelijke kaders, waarbinnen zij van de 15de tot in de zoste eeuw telkens opnieuw werd herschapen.

Herkomst foto's:

Foto's 1, 2, 7, 9 en 11: Topografische Atlas van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug; Hans Dirksen Fotografie, respectievelijk 1994, 1993, 2001, 1993 en 2001.

Foto's 3 en 6: Het Utrechts Archief, 2001

Foto 4: Iconografisch Bureau, 1996, nr. 35470

Foto's 5 en 8: Algemeen Rijksarchief Den Haag, 2001

Foto 10: Rijksprentenkabinet Amsterdam, 2001

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
BA II SB	Bewaarde Archieven II Sint Bartholomeusgasthuis
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
DTB	Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters
Gasthuis I	Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede, (1367) 1400-1930
HUA	Het Utrechts Archief
IB	Iconografisch Bureau
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie

SAKRUH	Streekarchivariaat Kromme-Rijnged - Utrechtse Heuvelrug
Stadsgerecht WbD	Stadsgerecht Wijk bij Duurstede, 1546-1811
TA	Topografische Atlas
UBU	Universiteits Bibliotheek Utrecht

Literatuur

- Anrooy, Van, 1997 ▶ W. van Anrooy (red.), *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld*, Hilversum, 1997.
- Bok, 1993 ▶ M.J. Bok, 'Schilderkunst in Utrechts Overkwartier in de zeventiende eeuw', *Tussen Rijn en Lek*, 27 (1993-2) 1-24.
- Bok, 1996 ▶ M.J. Bok, 'Laying claims to nobility in the Dutch Republic: epitaph, true and false', *Simiolus*, 24 (1996) 209-226.
- Bos-Rops, 1993 ▶ J.A. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, Hilversum, 1993.
- Bott, 1977 ▶ G. Bott (ed.), *Peter Paul Rubens, 1577-1640. Maler mit dem Grabstichel; Rubens und die Druckgraphik (Katalog II)*, Keulen, 1977.
- Brakel, Van, 1984 ▶ J.W. van Brakel, 'Wijk bij Duurstede in de periode van de hervorming', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1984, 9-31.
- Bueren, Van, 1999 ▶ T. van Bueren (met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld), *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout-Utrecht, 1999.
- Campbell, 1990 ▶ L. Campbell, *Renaissance Portraits-European Portrait-Painting in the 14th, 15th and 16th Centuries*, New Haven-Londen, 1990.
- Châtelet, 1988 ▶ A. Châtelet, *Early Dutch Painting. Painting in the northern Netherlands in the fifteenth century*, Lausanne, 1988.
- Châtelet, 1996 ▶ A. Châtelet, *Robert Campin. De Meester van Flémalle*, Antwerpen, 1996.
- Damen, 2000 ▶ M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Amsterdam, 2000.
- Delenda, 1996 ▶ O. Delenda, *Rogier van der Weyden. Das Gesamtwerk*, Stuttgart-Zürich, 1996.
- Dumas, 1979 ▶ Ch. Dumas, *In het zadel. Het Nederlands ruiterportret van 1550 tot 1900*, z. pl., 1979.
- Dynter, De, 1857 ▶ E. de Dynter, *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae*, dl. III (ed. P.F.X de Rom), Brussel, 1857.
- Eerden, Van der, 1998 ▶ P.C. van der Eerden, 'Willem van Abcoude (ca 1345?-1407): edelman en weldoener', in: *Utrechtse biografieën 5. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, Utrecht, 1998, 11-16.
- Ekkart, e.a., 1996 ▶ R. Ekkart e.a., 'De portretgalerij van slot Zuylen. Het karakter van een particuliere portretgalerij', in: A. van der Goes en J. de Meyere (ed.), *Op stand aan de wand. Vijf eeuwen familieportretten in Slot Zuylen*, Zuylen, 1996, 11-18.
- Gaasbeek, 2000 ▶ F.L. Gaasbeek, 'Het dominicanessenklooster Maria Magdalena', in: M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum, 2000, 247-270.
- Gantner, 1964 ▶ J. Gantner, *Rembrandt und die Verwandlung klassischer Formen*, Bern-München, 1964.
- Geer, De, ed., 1857 ▶ B.J.L. de Geer (ed.), *Fundatiebrief van het Ewouds-gasthuis te Wijk bij Duurstede*, Kronijk van het Historisch Genootschap, 13 (1857), 116-129.
- Goes, Van der en De Meyere, 1996 ▶ A. van der Goes en J. de Meyere (red.), *Op stand aan de wand. Vijf eeuwen familieportretten in Slot Zuylen*, Zuylen, 1996.
- Gouw, Van der, 1980 ▶ J.L. van der Gouw, *Oud schrift in Nederland*, Alphen a.d. Rijn, 1980⁴.
- Groot, De, 1959 ▶ A.G. de Groot, 'Zweder en Jacob van Gaasbeek in Zuid-Holland', in: *Zuid-Hollandse Studiën*, dl. VIII, 1959, 39-99.
- Hairs, 1977 ▶ M.-L. Hairs, *Dans le sillage de Rubens. Les peintres d'histoire Anversois au XVIIe siècle*, Luik, 1977.
- Haitsma Mulier en Van der Lem, 1990 ▶ E.O. Haitsma Mulier en G.A. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland*, Den Haag, 1990.
- Harrison, 1960 ▶ M. Harrison, *The History of the Hal*, Londen, 1960.
- Hasselt, Van, 1886 ▶ L. van Hasselt, 'Het Necrologium van het Karthuizer-klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 9 (1886) 126-392.
- Hollstein, 1983 ▶ F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, dl. XXVII (ed. K.G. Boon), Amsterdam, 1983.
- Hoogland, 1886 ▶ A.J.J. Hoogland, 'Het klooster van de H. Maria Magdalena te Wijk bij Duurstede', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 14 (1886), 52-119.
- Hoop Scheffer, De, en Keys, 1983 ▶ D. de Hoop Scheffer en G.S. Keys, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, dl. XXVII, Amsterdam, 1983.
- Houweling en Tom, z.j. ▶ K. Houweling en A. Tom, *Bouwgeschiedenis van het Bartholomeus Gasthuis te Utrecht*, Utrecht, z.j. [ca. 1985].
- Huvene, 1993 ▶ P. Huvene, 'Die Antwerpener Malerschule - Rubensgraphik', in: E. Mal en H. Vlieghe (ed.), *Van Bruegel bis Rubens. Das goldene Jahrhundert der flämischen Malerei*, Keulen, 1993.
- Jaffé, 1966 ▶ M. Jaffé, *Van Dyck's Antwerp Sketchbook*, Londen, 1966.
- Jaffé, 1977 ▶ M. Jaffé, *Rubens and Italy*, Oxford, 1977.
- Jonge, De, 1938 ▶ C.H. de Jonge, 'De regentenzaal in het Bartholomeus-gasthuis te Utrecht', *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, 15 (1938) 299-311.
- Kinderen-Besier, Der, 1933 ▶ J.H. der Kinderen-Besier, *Mode-Metamorphosen. De kledij onzer voorouders in de zestiende eeuw*, Amsterdam, 1933.

- Langemeyer en Schleier, 1976 ▶ G. Langemeyer en R. Schleier, *Bilder nach Bildern*, Münster, 1976.
- Langereis, 2001 ▶ S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, Hilversum, 2001.
- Larsen, 1988 ▶ E. Larsen, *The paintings of Anthony van Dyck*, II, Freren, 1988.
- Maarseveen, Van, 1998 ▶ M.P. van Maarseveen, 'Ruitergevechten en slagveldscènes uit de eerste helft van de zeventiende eeuw', in: M.P. van Maarseveen e.a. (ed.), *Beelden van een strijd. Oorlog en kunst vóór de Vrede van Munster*, Zwolle-Delft, 1998, 107-133.
- Martindale, 1988 ▶ J. Martindale, *Heroes, ancestors, relatives and the birth of the portrait*, Maarssen-Den Haag, 1988.
- Mieris, Van, 1753-1756 ▶ F. van Mieris, *Groot Charterboek der graven van Holland, Zeeland en heeren van Friesland*, 4 dln, Leiden, 1753-1756.
- Muller, 1900 ▶ S. Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen te Utrecht*, Utrecht, 1900.
- Muller, 1904 ▶ S. Muller Fz., *Oud-Utrechtsche Vertellingen*, Utrecht, 1904.
- Musée de Dijon, 1883 ▶ Musée de Dijon. *Catalogue historique et descriptif*, Dijon, 1883.
- Nederland's Adelsboek, 1957 ▶ *Nederland's Adelsboek*, 50 (1957) 429-430.
- Obreen, 1933 ▶ H. Obreen, *La Maison de Zuylen dans l'histoire des Pays-Bas. Dl. I Les Van Zuylen*, Tongerlo, 1933.
- Pastoureau, 1979 ▶ M. Pastoureau, *Traité d'Héraldique*, Parijs, 1979.
- Poest Clement, v.d., 1938 ▶ A. v.d. Poest Clement, 'Valckesteyn', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 4de reeks, 6de jaargang (1938) 70-90.
- Raadt, De, 1898 ▶ J.Th. de Raadt, *Sceaux armoriés. Pays-Bas et des pays avoisinantes*, dl. I, Brussel, 1898.
- Raissius, 1632 ▶ A. Raissius, *Origines Cartusiarum Belgi*, Dowai, 1632.
- Riemsdijk, Van, 1908 ▶ Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyerse Huis*, Den Haag, 1908.
- Ruitenbergh, 1979 ▶ G.M.W. Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht, 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1979, 8-53.
- Saane, Van, z.j. ▶ W. van Saane, *Ruiterportret in de Hal* (interne publicatie Kasteel De Haar), z.pl., z.j.
- Sander, 1995 ▶ J. Sander, 'Die Entdeckung der Kunst'. *Niederländische Kunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Frankfurt*, Mainz, 1995.
- Scholtens, 1953 ▶ H.J.J. Scholtens, 'Iets over de bouwgeschiedenis en het kunstbezit van de Chartreuse te Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1953, 47-57.
- Smeyers, 1998 ▶ M. Smeyers, *Dirk Bouts, schilder van de stilte*, Leuven, 1998.
- Thieme en Becker, 1907-1950 ▶ U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexicon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, 1907-1950.
- Thomassen à Thuessink v.d. Hoop, 1921 ▶ E.J. Thomassen à Thuessink v.d. Hoop, 'Pieter van Beoostenzweene's Remissorium Philippi', *De Nederlandsche Leeuw*, 39 (1921) kol. 186-215, 251-270, 298-317, 346-360.
- Tourneur-Nicodème, 1936 ▶ M. Tourneur-Nicodème, 'Les sceaux des ducs de Brabant de la maison Bourgogne-Valois', *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, 88 (1936) 51-77 (+ Plates).
- Uijtdebrouck, 1959 ▶ A. Uijtdebrouck, 'Deux sceaux inédits du duc de Brabant Jean IV', *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, Tome CV (1959) 189-203.
- Uijtdebrouck, 1975 ▶ A. Uijtdebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au Bas Moyen Age (1355-1430)*, 2 dln, Brussel, 1975.
- Vennekens, 1935 ▶ F. Vennekens, *La Seigneurie de Gaesbeek (1236-1795)*, Affligem-Hekelgem, 1935.
- Vercruysse, 1963 ▶ J. Vercruysse, 'Een eerherstel: Sweder van Abcoude', *Eigen Schoon & de Brabander*, 46 (1963) 382-401.
- Vlaamse meesters, 1975 ▶ *Vlaamse meesters uit de zeventiende eeuw*, Brussel, 1975.
- Wolfs, 1988 ▶ S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanessenkloosters in Nederland*, Assen-Maastricht, 1988.
- Wurzbach, Von, 1906 ▶ A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, 2 dln, Wenen-Leipzig, 1906.
- Ysselsteyn, Van, 193 ▶ G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der Tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden*, 2 dln, Leiden, 1936.

Noten

- * Dank ben ik verschuldigd aan: M.J. Bok, C.A. van Burik, M. Damen, Ch. Dumas, F.L. Gaasbeek, H. Kools, S. Langereis, G. Luyten, J.J.J. van Meerwijk, J.P. Puype en C. van Schaik, die mij waardevolle hulp en nuttige adviezen hebben gegeven; voorts aan D. Meuwissen en B. Schoonhoven die belangeloos hun kennis ter beschikking hebben gesteld bij het technisch onderzoek van de behandelde schilderijen. Mijn bijzondere erkentelijkheid gaat uit naar T. van Bueren die mij met haar deskundigheid en geestdrift tot grote steun is geweest.
- 1 Ysselsteyn, Van, 1936; Muller, 1904, 162-166; De Jonge, 1938, 310. De gang van zaken rond deze ontbrekende leverantie is door Van Ysselsteyn en De Jonge niet goed begrepen. Van der Gucht zou het portret op zijn kosten leveren, omdat het tapijt aan de westwand kleiner was uitgevallen dan bij de aanbesteding begroot, maar toch volgens de contractuele maten betaald (Cf. HUA, BA II SB, 1646).
- 2 Ysselsteyn, Van, 1936.
- 3 Eerden, Van der, 1998.
- 4 Groot, De, 1959, 61-97.
- 5 Ruitenbergh, 1979, 20-24. Eigenlijk is sprake van een herstelling van een reeds bestaand gasthuisje, cf. p. 62.
- 6 Eerden, Van der, 1998.
- 7 Damen, 2000, 460-461 voor een overzicht van zijn functies en bevoegdheden.
- 8 Bos-Rops, 1993, 158, 160, 171 en 182.
- 9 Ysselsteyn, Van, 1936.

- 10 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1674-1709, 266.
- 11 SAKRUH, Gasthuis I, 2.
- 12 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1674-1709, 278.
- 13 Verscheidene expliciete verwijzingen naar Willem van Abcoude zonder vermelding van de naam Gaasbeek op fo. 18-18^v (HUA, BA II SB, 1603, fo. 18).
- 14 Ruitenbergh, 1979, 18.
- 15 Hoe weinig de regenten van de geschiedenis kenden, blijkt ook uit het feit dat ze niet wisten dat de vader van Willem van Abcoude Gijsbert heette, niettegenstaande het sociale en politieke belang van deze vooraanstaande Stichtse edelman uit de 14de eeuw, cf. HUA, BA II SB, 1603, fo. 18^v waar de naam van Gijsbert is opengelaten.
- 16 HUA, BA II SB, 1603, fo. 2 en 17.
- 17 Cf. afbeelding 3.
- 18 De Stichtingsbrief uit 1407 berustte in het Gasthuisarchief. Cf. Muller, 1900, 17-22.
- 19 Cf. e.g. Sander, 1995, 40-45.
- 20 Cf. Martindale, 1988, passim; Campbell, 1990, 41-44.
- 21 Bok, 1996, 209 en verder.
- 22 De overbrenging van de Gaasbeekgebeenten in 1579 na de verwoesting van Nieuwlicht naar de Janskerk door de deken Jan van Renesse werd door hem toegelicht in een inscriptie waarin hij zijn afstamming van de Gaasbeeks via moederszijde memoreert, cf. Hasselt, Van, 1886, 140-141 noot 2. Meer dan familiale piëteit en vaag aristocratisch afstammingsbewustzijn is vermoedelijk niet in het geding. Ook Jan van Renesse haalde Gaasbeek en Abcoude door de war: hij was een verre nazaat van de laatste.
- 23 Haitsma Mulier en Van der Lem, 1990, 366 (nr. 455).
- 24 Poest Clement, Van der, 1938, 76-89.
- 25 Poest Clement, Van der, 1938, 70-72.
- 26 Uitgesloten is deze hypothese niet: schilderijen werden soms met het onroerend goed te zamen verkocht en vererfd, cf. Ekkart e.a., 1996, 11.
- 27 IB, fiche 90295. Helaas maakt de ontoereikende bronvermelding op dit fiche het onmogelijk de plaats in de omvangrijke handschriftencollectie van Van der Schelling terug te vinden.
- 28 Gouw, Van der, 1980, 42.
- 29 IB, fiche 9453.
- 30 *Nederland's Adelsboek*, 50 (1957) 429-430.
- 31 Mak van Waay, *Veilingcatalogus* 27, 2 (1979), 11, nr. 20. Gegevens over de drager ontbreken helaas bij Van der Schelling en bij Moes.
- 32 Goes, Van der, en De Meyere, 1996, 152 (nr. 148).
- 33 Ekkart e.a., 1996, 11-18.
- 34 HUA, Huis Zullen 1385-1951, 271 en 959. Het schilderij wordt niet genoemd in de boedelinventaris van 1692 die de 'oude' collectie beschrijft, maar wel in de inventaris van 1899 die zowel de restanten van de oude verzameling als de nieuw ingebrachte stukken bevat.
- 35 Goes, Van der, en De Meyere, 1996, 162 en 166.
- 36 Damen, 2000, 460-461.
- 37 Mieris, Van, 1753-1756, IV, 753 en 848; Riemsdijk, Van, 1908, 307-308 en 440.
- 38 De term 'baro/baroen/baron' wordt in de Noordelijke Nederlanden vooral gebruikt om ongespecificeerd hoge edellieden aan te duiden. De combinatie met eigennamen en titels is veel ongebruikelijker dan 'dominus/heren'. De Gaasbeeks en Abcoudes hanteerden hem echter wel, cf. Hasselt, Van, 1886, 140 en Raissius, 1632, 103.
- 39 De sterfdatum van Jacobs tweede vrouw, Margaretha van Schoonvorst is nog niet opgehelderd, cf. Obreen, 1933, 36. Zweder van Gaasbeek, 'filius naturalis', huwde een Utrechtse patriciërsdochter en werd later ook in Nieuwlicht begraven, cf. Hasselt, Van, 1886, 370.
- 40 De biografie van Jacob van Gaasbeek moet nog bijna volledig worden geschreven; de auteur van dit artikel hoopt te zijner tijd in die lacune te kunnen voorzien.
- 41 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1839-1855, 1-11-1845.
- 42 *Woordenboek der Nederlandse Taal*, s.v. verdonkeren en g(r)averen. In plaats van een ingekleurde gravure zou ook een ongekleurde bedoeld kunnen zijn, waarbij de heraldische kleuren 'gecodeerd' zijn weergegeven door middel van verschillende lopende lijntjes (vriendelijke mededeling T. van Bueren).
- 43 Obreen, 1933, 36 (1438).
- 44 Obreen, 1933, tableau IV.
- 45 Thomassen à Thuessink v.d. Hoop, 1921, plaat III.
- 46 Idem plaat I.
- 47 HUA, Bibliotheek ms. XXVIII L 1 (Monumenta), fo. 7^v.
- 48 Pastoureau, 1979, 214-219.
- 49 HUA, Bibliotheek ms. XXVIII L 1 (Monumenta), fo. 7^v. In iets andere bewoordingen in de 'Commentarius rerum quotidianarum' van dezelfde auteur. Cf. Muller, 1906, 182. De Commentarius is geschreven in de jaren 1588-1592, de Monumenta in het laatste decennium van de 16de eeuw, met latere aanvullingen, cf. Langereis, 75 en 81 noot 69.
- 50 Voorbeelden van het eerste type 'helmtken met twee schijven en randschrift' zijn te vinden in: HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, 151 (3-5-1411) en 256 (2-2-1413), ARA, Graven van Holland, 108 (29-4-1418) en SAKRUH, Gasthuis I, 156 (27-10-1425) en

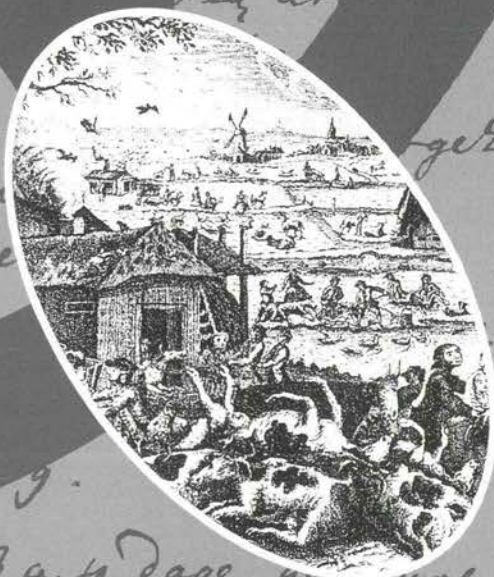
- 163 (10-12-1436) (zie afb. 7). Voorbeelden van het tweede type 'tegenzegel: schijf met randschrift' in: Tourneur-Nicodème, 1936, 58-59 en plaat VI nr. 2 (13-6-1418), ARA, Graven van Holland, 84 (7-2-1419) (zie afb. 8; vermeld bij Riemsdijk, Van, 1908, 292) en Rijksarchief Gelderland, Graven van Culemborg, 71-9 (4-6-1421); vermeld bij Riemsdijk, Van, 1908, 292 en noot 6). Een voorbeeld van het derde type 'signet: schijf' is te vinden in: Tourneur-Nicodème, 1936, 56 en plaat VI nr. 1 (8-3-1418).
- 51 Riemsdijk, Van, 1908, 247 en 292.
- 52 Raadt, De, 1898, 159; Tourneur-Nicodème, 1936, 58-61; Uijtdebrouck, 1959, 197-198. In Holland gebruikten ook Philips van Wassenaar en Willem van Brederode enige tijd een dergelijk signet, cf. Riemsdijk, Van, 1908, 246-247 en 255. Men is geneigd er een symbool in te zien van de invloed die deze hoge edellieden op het landsbestuur trachtten uit te oefenen in de woelige jaren voorafgaand aan de vestiging van het Bourgondisch gezag.
- 53 Vennekens, 1935, 166-167.
- 54 Mogelijkerwijze zijn deze kettingen het product van niet begrijpende kopiisten, evenals de 'staanders' waaraan ze bevestigd zijn. Van Buchell vatte die nog op als hoofdletters 'I'.
- 55 Kinderen-Besier, Der, 1933, 76 en 87.
- 56 Thomassen à Thuessink v.d. Hoop, 1921, 203-204.
- 57 Smeyers, 1998, 44-60. Châtelet, 1996, 284, 288, 291, 297 en 298 (nrs. 2, 3, 5, 6, 7 en D3). Delenda, 1997, 40, 45, 65 en 80 (nrs. 8, 10, 12, 13 en 22). Het Henegouwse milieu van Campin en Daret was Jacob goed bekend. Zijn eerste vrouw, Jeanne de Ligne, behoorde tot de hoogste Henegouwse adel.
- 58 Eventueel zou deze termijn enige jaren kunnen opschuiven, wanneer Jacobs tweede echtgenote, Margaretha van Schoonvorst, hem zou hebben overleefd en de opdracht tot het portret door haar zou zijn gegeven. Haar sterfdatum is echter niet bekend, cf. Groot, De, 1959, 41.
- 59 Hasselt, Van, 1886, 140-141.
- 60 Hasselt, Van, 1886, 368-369.
- 61 Scholtens, 1953, 53-54.
- 62 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1781-1803, 5-6-1790.
- 63 SAKRUH, Gasthuis I, 33 (1849), 33C (1865 en 1877) en overzichten van de Stichting Zorgcentra Krommerijnstreek uit 1994 en 1997.
- 64 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 60, 12-1-1789.
- 65 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 60, 12-10-1789.
- 66 SAKRUH, DTB, 607, 45.
- 67 Musée de Dijon (1883), 252 (nr. 847).
- 68 Jaffé, 1977, 24 en 29; Larsen, 1988, 115; Gantner, 1964, 35.
- 69 Bott, 1977, 81; Langemeyer en Schleier, 1976, 160-164.
- 70 Hollstein, 1983, XXVII, 225; Huvenne, 1993, 252.
- 71 Hollstein, 1983, XXVII, 225; lengte x breedte = 98,4 x 29,7 cm.
- 72 Bueren, Van, 1999, 66-88.
- 73 Bueren, Van, 1999, 101-103.
- 74 Idem, 92.
- 75 Idem, 89.
- 76 Idem, 118.
- 77 Over dit klooster: Wolfs, 1988, 94-109 en Gaasbeek, 2000, 247-270.
- 78 Wolfs, 1988, 97.
- 79 Wolfs, 1988, 99 en Gaasbeek, 2000, 249.
- 80 Brakel, Van, 1984, 26-27.
- 81 Hoogland, 1886, 60-65.
- 82 Onbekend is wanneer zij haar ambt heeft aanvaard; vermoedelijk was ze al voor de protestantse machtsverovering van 1580 in functie, cf. Wolfs, 1988, 100-101.
- 83 HUA, Familie Zoudenbalch, 28, 131 en 143-146; CBG, Hs. in 'Dossier Abcoude', 68-69 en 85-88. Mijn dank gaat uit naar J.J.J. van Meerwijk die de genealogie van de familie heeft gereconstrueerd.
- 84 HUA, Familie Zoudenbalch, 28, 123; CBG, Hs. in 'Dossier Abcoude', 59.
- 85 Geertrui van Abcoude van Meerten, de 'genealoge', stierf op 11-4-1618, haar zuster, de priorin Wilhelmina, op 28-12-1618, cf. HUA, Familie Zoudenbalch, 28, 121 en 123, en CBG, Hs. in 'Dossier Abcoude', 59 en 61.
- 86 Huvenne, 1993, 252-253.
- 87 Hollstein, 1983, XXVII, 225 nr. 4. Het Rijksprentenkabinet in Amsterdam bezit beide versies (RP-P OB 73082-73083 en RP-P-H-H-1247-1248). De oudste met Soutman in het onderschrift heeft een kwadratuur in potlood, wat erop wijst dat dit exemplaar als grondslag voor een groter schilderij heeft gediend. Wellicht komt ook nog een staat voor waarin zowel Soutman als Rubens worden vermeld, cf. Langemeyer en Schleier, 1976, 160.
- 88 Soutman stond onafhankelijker ten opzichte van Rubens, dan soms in de literatuur wordt aangenomen, cf. Hairs, 1977, 56.
- 89 Van Buchell, *Inscriptiones monumentaque* (UBU ms. 1648, fol. 9). 'In tabella quadam in qua picta Christi (ut vocant) passio, quem possidet Gerardus Ketel questor monasterii Marie Magdalene Batavodurensis spectatur vir armatus sago militari insignibusque familiae Aboudanae ornatus geniculans, cui adscripta sequentia verba: Anno Domini millesimo quadringentesimo septimo ipso die Circumcisionis Domini obiit Domicellus Giselbertus de Abcoude et de Duerstede qui fuit secundus sepultus in hoc claustrum, cuius mater Maria de Waelcoert Domina de Abcoude & Duerstede fuit prima sepulta in eodem claustrum. Quorum animae requiescant in pace. Amen'.

- 90 Concept-inventaris M.M. van Kalveen, *Archief van het S. Maria Magdalenaklooster van Dominicanessen te Wijk bij Duurstede, 1407-1798*, bijlage II Lijst van rentmeesters.
- 91 Wolfs, 1988, 99; HUA, S. Maria Magdalenaklooster Wijk bij Duurstede, 121 en 218.
- 92 Cf. Anrooy, Van, 1997, 55-56.
- 93 Mededeling J.P. Puype.
- 94 HUA, Familie Zoudenbalch, 28, 54; CBG, Hs. in 'Dossier Abcoude', 14.
- 95 Er zijn op het doek geen aanwijzingen te vinden, dat de figuur van Willem van Abcoude later zou zijn toegevoegd (mededeling D. Meuwissen en B. Schoonhoven).
- 96 Bueren, Van, 1999, 70, 123 en 273-279.
- 97 Bok, 1996, passim.
- 98 Pieter van Abcoude van Meerten († 1599), de neef van de Wijkse gezusters vocht al als kapitein in het Staatse leger, de achterneven Johan († 1632) en Ernst († 1657) vervulden eveneens militaire functies binnen de Republiek en de jongste van de twee maakte deel uit van de protestantse hofhoudingen van Louise de Coligny en de heren van Brederode (HUA, Familie Zoudenbalch, 28, 129 en 143-146; CBG, Hs. in 'Dossier Abcoude', 67-69 en 85-88).
- 99 Bok, 1993 vermeldt geen geschikte kandidaat, of het zou de dan nog zeer jonge Johan Frederik van IJsendoorn (circa 1600-1684) moeten zijn.
- 100 Houweling en Tom, 1985, 13.
- 101 Hoewel bij dit soort staande kapitalen de persoonlijke elementen moeilijk te onderscheiden zijn, frappeert het verschil in schachtdiktevariatie. Misschien nog signifikanter zijn 'onbewuste' verschillen, zoals bij de letter 'S'. Het type op het schilderij van Willem heeft een kleine 'onderbuik', heel anders dan de royale curve van de 'S' op het andere doek. Opvallend genoeg is het eerste type wel aanwezig in de later aangebrachte correctie. Verleidelijk is de gedachte dat de tweede kopiist de correctie heeft aangebracht in het werk van zijn voorganger.
- 102 Mededelingen J.P. Puype.
- 103 Ruitenbergh, 1979, 24-29.
- 104 Groot, De, 1959, 88-90.
- 105 Zie noot 1.
- 106 Mededeling D. Meuwissen en B. Schoonhoven.
- 107 Maarseveen, Van, 1998, 131-132.
- 108 Cf. Ysselsteyn, Van, 1936, II, 252-253 en Jonge, De, 1938, 308 over de relatie tussen de verschillende stukken.
- 109 HUA, 8A II SB, 1646.
- 110 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1839-1855, 1-11-1845.
- 111 Op het RKD in Den Haag worden in de 'Voorordening' op 'Van Hillegaert' foto's van vlak vóór en na de restauratie bewaard. Sporen van een signatuur zijn op de vroegste foto niet te herkennen. Zij stemt niet overeen met de door Von Wurzbach afgebeelde signatuur (Wurzbach, Von, 1906, dl. 1, 688).
- 112 Het Centraal Museum te Utrecht (Foto-archief) beschikt over foto's van vóór en na deze restauratie. Daaruit blijkt dat de signatuur na de restauratie is verdwenen.
- 113 Dumas, 1979, 109 (nr. 127). Via deze catalogus met register van ruiterportretten is het als zodanig ook geregistreerd op het Iconografisch Bureau in Den Haag (IB 84571).
- 114 Houweling en Tom, 1985, 25 (overigens met inconsequente datering).
- 115 Over Pauwels II van Hillegaert geeft alleen Houbraken enige informatie, maar ook hij kende het eventuele oeuvre niet, cf. Thieme en Becker, 1907-1950, XVII, 93-94.
- 116 Deze toeschrijving dank ik aan de heer Ch. Dumas van het RKD.
- 117 Thieme en Becker, 1907-1950, 23, 232.
- 118 Cf. Collectie RKD, Voorordening.
- 119 Saane, Van, z.j., 1.

del. Mogen Heer

'Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeijen'

Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw

Ronald Rommes

In de achttiende eeuw is de provincie Utrecht driemaal getroffen door epidemieën van runderpest. Deze begonnen telkens met een grote epidemische uitbraak waarbij 70 à 80 procent van het vee kon sterven. Na een jaar namen de omvang en intensiteit af, maar de ziekte bleef nog jarenlang heersen. De uitbraken betekenden een grote ramp voor de getroffen boeren, voor wie de sterk gestegen prijzen van zuivel en vlees onvoldoende compensatie boden. Door de hoge prijzen en het uitblij-

Ronald Rommes studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht met als specialisatie sociaal-economische geschiedenis. Later was hij verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1998 promoveerde op een onderzoek naar migratie en migranten in de stad Utrecht (16de-19de eeuw). Hij publiceerde diverse artikelen over de bevolking en de bestaansmiddelen in (delen van) Midden-Nederland.

Daaronder zijn bijdragen aan de *Geschiedenis van de Provincie* (1997) en de recente Utrechtse stadsgeschiedenis *Een paradijs vol weelde* (2000). Momenteel werkt hij als freelance historicus.

ven van de betaling van pacht, belastingen en waterschapslasten door de meeste veehouders, werd de crisis uiteindelijk door de hele samenleving gevoeld. Door belastingverlaging, pachtverlaging en het kwijtschelden van schulden konden de meeste veehouders hun bedrijf voortzetten. Sommige boeren waren

extreem zwaar getroffen en voor hen mocht de hulp niet meer baten. Zij gingen failliet. Er was echter ook een andere kleine groep boeren die relatief gespaard bleef tijdens de crisis en kon profiteren van de omstandigheden. De aanpak van de ziekte bleef in de achttiende eeuw beperkt tot huismiddeltjes, hoewel er ook veelbelovende experimenten met inenting waren. Van een doeltreffende aanpak was echter pas in de negentiende eeuw sprake.

De laatste jaren hebben veeziekten volop in de belangstelling gestaan¹. Varkenspest, BSE-runderen en de recente uitbraak van mond- en klauwzeer hebben de kwetsbaarheid van de hedendaagse veehouderij aangetoond. Vroeger was dit niet anders, want veeziekten zijn er uiteraard altijd al geweest. Ook in Utrechtse bronnen zijn daarvan sporen te vinden. Zo was in 1565 in de provincie sprake van 'siecke en ongansche beesten', die 'besmet zijnde mitten vuure en andere quade sieckte'². De stadhouder bepaalde dat tot Kerstmis van dat jaar slechts beesten verhandeld mochten worden die gekeurd waren door de schout en twee andere personen uit een gerecht³. Epidemieën van mond- en klauwzeer heersten in 1682 en 1732. Duitsland en Frankrijk waren in die jaren de besmettingshaarden waarvandaan de ziekte ons land bereikte⁴.

Veel ingrijpender was echter de veepest die in 1713, 1744, 1768 en latere jaren losbarstte. Het ging om *pestis bovina* oftewel runderpest. Onderzoek in de gewesten Friesland en Holland heeft laten zien, dat de ziekte daar enorme slachtingen onder het rundvee veroorzaakte. Binnen een jaar tijd kon gemakkelijk 70 à 80 procent van de veestapel sterven. 'Geen vrolyk geloei der melkzwaare Koeijen hoort men byna de stilte van het Landeven meer verlevendigen ... de Landman ziet zyne weeldrige beemden ... in eenzame en verlaatene oorden veranderd', was te lezen in het achttiende-eeuwse tijdschrift *De Mensch*⁵. Voor de getroffen boeren was dit natuurlijk een ramp, maar zij waren niet de enige slachtoffers. Er ontstond een schaarste aan zuivelproducten, die de prijzen van boter, kaas, melk en vlees enorm opdreef en de consumenten zwaar in de buidel raakte. Instellingen en particuliere grondverpachters zagen hun inkomsten grotendeels wegvallen, omdat de pachters de huur niet meer konden opbrengen. Ook de fiscus kreeg te maken met scherp dalende inkomsten. Tegelijkertijd liepen de overheidsuitgaven op, omdat er kosten werden gemaakt om de crisis te bestrijden. Aldus liepen de epidemieën van runderpest telkens uit op grote maatschappelijke crises waar iedereen mee te maken kreeg⁶.

Over de runderpest in de provincie Utrecht is weinig bekend. In lokaalhistorische studies is er soms aandacht aan besteed, maar een algemeen overzicht ontbreekt. In deze lacune wordt hier voorzien. De onderstaande bijdrage beoogt een overzicht op hoofdlijnen te geven. De beantwoording van de meest basale vragen staat daarbij centraal, zoals waar en wanneer sloeg de ziekte toe en wat waren de reacties erop, wat deed men ertegen? Voor een goede plaatsbepaling is het nodig de problematiek in te kaderen in de agrarische structuur van het toenmalige gewest Utrecht: hoe belangrijk was de veehouderij binnen het boerenbedrijf, welke regionale verschillen waren er, hoe groot waren de bedrijven en wie waren de eigenaren ervan? Tenslotte is er aandacht voor de gevolgen van de ziekte: ging alles weer op de oude voet verder of leidden de runderpestepidemieën tot (ingrijpende) veranderingen, met name in de agrarische sector?

Het aantal bronnen waarin informatie over de ziekte en haar gevolgen te vinden is, is schier oneindig. De resoluties en plakkaatboeken van de overheid, met name de Staten

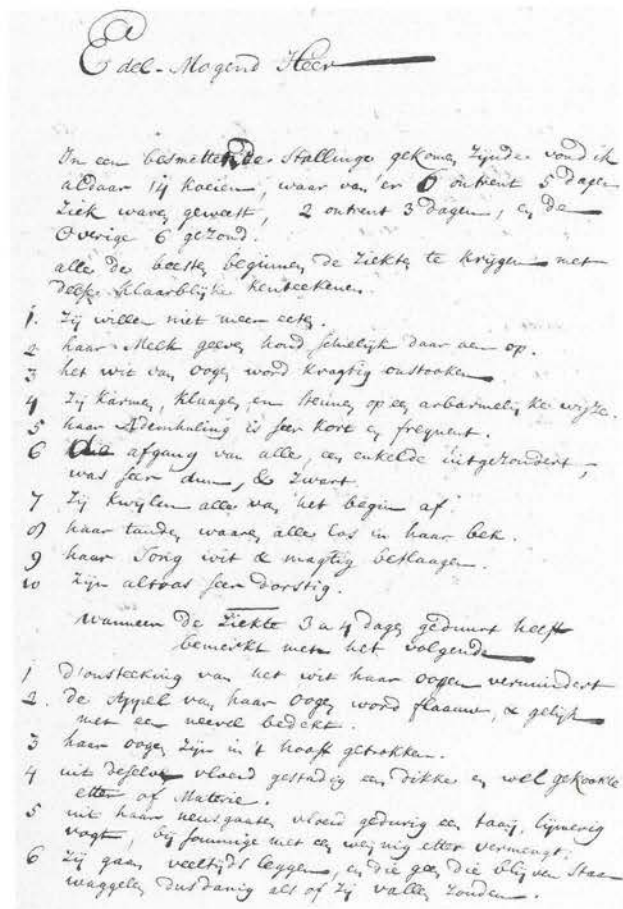
en Gedeputeerde Staten van Utrecht, zijn een uitstekende leidraad om het verloop van de epidemieën te volgen. Niet alleen vormen ze de weerslag van het overheidsoptreden tegen de ziekte, maar ze bevatten tevens een schat aan inhoudelijke informatie. Ook andere overheidsarchieven en gerechtelijke, notariële, kerkelijke en familie- en huisarchieven bevatten materiaal dat licht op de gebeurtenissen werpt. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de financiële administratie van rijke families en van gasthuizen, kloosters en kapittels die landbouwgrond verpachtten. In enkele gelukkige gevallen zijn er nagelaten archiefstukken van veehouders. Egodocumenten als brieven en dagboeken vormen een andere rijke bron. We mogen ons daarom gelukkig prijzen met het dagboek van de Loosdrechtse boer Jacob Pos (1703-1779), omdat dit ons in staat stelt de gebeurtenissen tijdens de jaren veertig van de achttiende eeuw nader te bezien⁷.

Pestis bovina

Runderpest, of *pestis bovina*, is een virusziekte die op verschillende manieren verspreid

kan worden en daardoor uiterst besmettelijk is. Deze 'vreesselijkste van alle bekende ziekten der dieren'⁸ wordt gekenmerkt door hoge koorts en veroorzaakt zweeren op de slijmvliezen van de bek en verschillende ingewanden van de dieren. Van de aangetaste runderen stierf in het verleden vrijwel altijd meer dan de helft en soms wel 70 à 80 procent. De meeste dieren stierven binnen een week nadat de eerste ziekteverschijnselen zich voordeden. Volgens boer Buijs Janssen uit Westbroek waren 'de eerste teekens van de siekte ... rode en branderige ogen, en een strak en gespannen kop'. Vanaf de tweede dag begonnen de beesten een 'sterke afganck ... te krijgen welk zeer stinkt en geheel groen is'. De branderigheid van de ogen

Aan beschrijvingen van het verloop van de ziekte bij getroffen runderen ontbreekt het niet. Effectieve bestrijdingsmethoden bleven echter echter uit. HUA, Huis Zuilen, 145.

was dan inmiddels verminderd maar nu begonnen de ogen te lopen 'als meede rondom met materie te besetten ... de beesten leven nadat de afgank heeft begonne 1, 2, en sommige drie daagen, dezelve hoesten gedurende de siekte somtijd wel eens een drooge kug', terwijl andere 'sterk uijt de neus hebben gesnot'. De dieren dronken veel, maar aten weinig⁹. Overigens waren volgens hem de beesten al 'uijt de melk eer men eenige tekens van siekte aan dezelve bespeurd zelfs eer die in het eten of drinken eenigsints verminderen ... de wijnige melk die dezelve nog geven is zeer dik en klonte-rig'.

De runderpest kwam endemisch voor in de steppen van Rusland en Centraal-Azië. Door de omvangrijke veehandel binnen Europa en de verplaatsing van legers tijdens de talrijke oorlogen van de achttiende eeuw drong de ziekte geregeld door tot in Midden-Europa en de Balkan, en bereikte vandaar de Noordzeekusten. De eerste keer gebeurde dit in de jaren vanaf 1709. Vanuit Rusland werd toen Polen getroffen, waarna de besmetting in 1711 ook Italië aandeed. Vervolgens verspreidde het leed zich over heel Italië en werd via Frankrijk en de Elzas ook Noordwest-Europa bereikt. In 1713 begon de eerste van de achttiende-eeuwse epidemieën in Nederland.

De Utrechtse veehouderij in de achttiende eeuw

Een ziekte die het rundvee trof, veroorzaakte grote ellende onder de rundveehouders. Over de Utrechtse veehouderij en over de landbouw in het algemeen is nog weinig bekend. De provincie Utrecht vormt een van de laatste witte vlekken op de kaart van de Nederlandse landbouwgeschiedenis. Om toch een beeld te krijgen, zijn hier gegevens

Spakenburg bij Bunschoten in 1732. Sinds de late middeleeuwen werd in het Eemland veel rundvee vetgeweid ten behoeve van de stedelijke afzetmarkten. Tekening in Oost-Indische inkt naar C. Pronk door L.P. Serrurier. HUA, Top. Atlas 965.

uit uiteenlopende bronnen bijeengebracht¹⁰. Meestal stammen ze uit de Bataafs-Franse tijd (1795-1813) of van kort daarna, toen van overheidswege een groot aantal vragenlijsten aan lokale bestuurders is rondgestuurd. Hoewel de antwoorden daarop niet altijd betrouwbaar lijken, bieden ze wel de mogelijkheid een algemeen kader te schetsen. Centraal daarin staat de rundveehouderij.

Gras vormde het hoofdvoedsel van het rundvee. In de lente en zomer voedden de dieren zich in de weiden, terwijl ze in het late najaar en de winter in de stal met hooi werden gevoerd. In twee regio's van Midden-Nederland besloeg grasland (hooi- en weiland) omstreeks 1800 meer dan de helft van de oppervlakte en moet de rundveehouderij dus van grote betekenis zijn geweest¹¹. Allereerst was dat het geval in de hele westelijke helft van de provincie, met de oostgrens ongeveer aan de oostkant van Oostveen (Maartensdijk), Jutphaas en Vreeswijk. De tweede regio betrof de plaatsen ten noorden van Amersfoort langs de Eem: Bunschoten, Eemnes, Duist, Hoogland en Eembrugge¹². Binnen deze beide regio's waren weer verschillen tussen dorpen waar vrijwel de hele oppervlakte uit wei- en hooiland bestond, zoals Benschop, en dorpen waar nog veel akkerland, veenland en soms bos of heide voorkwam, zoals in Oostveen. Een verschil tussen beide gebieden was dat de boeren in het westen zich hoofdzakelijk richtten op de zuivelbereiding, terwijl ze zich in het noordoosten veel meer met de vetweideij bezighielden. Zeker kaas werd in Eemland niet veel gemaakt.

Hooi- en weiland kwamen uiteraard ook voor in het oosten en zuidoosten van de provincie, zij het op geringere schaal. Een onderscheid bestond tussen enerzijds de zandgronden van de Utrechtse Heuvelrug en de Vallei, waar veel bos- en heideland was dat slechts op beperkte wijze agrarisch werd gebruikt, en anderzijds het Kromme-Rijng gebied, waar de akkerbouw en fruitteelt een zeer groot beslag op de grond legden. In deze oost-zuidoostelijke regio overheerste de akkerbouw en lokaal soms de tabaksteelt. In tegenstelling tot het westen en noordoosten van de provincie werd het rundvee hier dikwijls slechts gehouden voor de mest. De zuivel die de dieren voortbrachten, diende vooral voor eigen gebruik. Pas in de loop van de negentiende en twintigste eeuw zou ook hier het veebedrijf de graanbouw gaan verdringen.

Het rundveebezit

De verschillen in het grondgebruik en in de betekenis van de rundveehouderij betekenden echter niet dat er in het oosten en zuidoosten van de provincie vrijwel geen rundveehouders waren. Cijfers uit 1808 wijzen zelfs eerder op het tegendeel. In tabel 1 zijn de gegevens van een enquête uit dat jaar samengebracht¹³. Helaas hebben ze niet betrekking op de provincie Utrecht, maar op het district van de toenmalige Landdrost van Utrecht. Plaatsen als Abcoude, Loenen en Vinkeveen vielen daarbuiten, terwijl onder meer Schoonhoven en Scherpenzeel toen wel tot Utrecht werden gerekend. In de tabel zijn de Gelderse uitbreidingen (Hoevelaken, Scherpenzeel en Gelders Veenendaal) niet

Tabel 1. Omvang van het rundveebezit in de regio Utrecht, 1808

Regio	Aantal Gezinnen	Waarvan rundveehouders	1-5 stuks (%)	5-10 stuks (%)	10-20 stuks (%)	20-30 stuks (%)	30-50 stuks (%)	>50 stuks (%)
Zandgronden	2892	1167 (40%)	56	20	21	3	0.3	-
Kromme- Rijngebied ^a	1071	506 (47%)	42	15	26	14	2	-
West- en Middenregio	6122	1941 (32%)	18	13	30	30	8	0.3
Eemkant (excl Eemnes)	449	169 (38%)	20	22	39	17	1	-
Steden (excl Utrecht)	5792	614 (11%)	56	20	13	7	4	-
Totaal	16326	4397 (27%)						

Bron: archief Landdrost van Utrecht.

meegeteld, maar de Zuid-Hollandse daarentegen wel, als compensatie voor de ontbrekende dorpen in Noordwest-Utrecht.

De gegevens laten zien, dat juist in de regio's waar relatief weinig hooi- en weiland was, veel huishoudens over runderen beschikten. Op de zandgronden en in het Kromme-Rijngebied tezamen ging het om 42 procent van de gezinnen. Daarentegen hield juist in het weidegebied van West-Utrecht slechts minder dan een derde van de huishoudens rundvee. Dit verschil kan verklaard worden, doordat er in het westen sprake was van een veel verder gevorderde arbeidsdeling op het platteland, met een veel striktere scheiding tussen boeren-veehouders enerzijds en ambachtslieden, handelaren en arbeiders zonder vee anderzijds. Deze arbeidsdeling manifesteerde zich zeer sterk in bijvoorbeeld Maarssen, Nieuw-Maarsseveen en Mijdrecht, waar nauwelijks 10 procent van de huishoudens runderen had.

De grote betekenis van de gespecialiseerde rundveehouderij in het westen komt vooral goed tot uiting in een analyse van de gemiddelde omvang van de veestapels. Waar op de zandgronden meer dan de helft van de veehouders niet meer dan vijf runderen had, beschikte 69 procent van de veehouders in het weidegebied over meer dan tien dieren. In de westelijke regio waren veestapels met een omvang van 10 tot 30 stuks de norm, terwijl bovendien bijna 1 van iedere 11 veehouders meer dan 30 dieren had. Ook de enige kuddes die groter waren dan 50 dieren waren in het westen te vinden. Deze getallen maken het geografische verschil in de betekenis van de veehouderij nog eens duidelijk. In Oost- en Zuidoost-Utrecht werd het vee overwegend slechts ter aanvulling op de akkerbouw gehouden. De dieren leverden de noodzakelijke mest en enige zuivel voor eigen gebruik. Hier en daar werden waarschijnlijk ook wel dieren geweid voor de

verkoop. Zo voerden plaatsen als Doorn, Maarn en Amerongen in het begin van de negentiende eeuw flink wat slachtbeesten uit¹⁵.

Van alle plattelandshuishoudens tezamen hield in 1808 circa 36 procent rundvee. Van de huishoudens in Amersfoort en de kleine(re) steden (gegevens over Utrecht ontbreken) beschikte circa 10 procent over rundvee. Deze veebezitters waren niet slechts boeren. De gedetailleerde overzichten die van enkele plaatsen zijn bewaard, maken duidelijk dat ook daghuurders, dagloners, arbeiders, schippers, molenaars en ambachtslieden soms één of enkele runderen hielden. Hetzelfde geldt voor de herbergiers en renteniers, die beiden niet zelden over grote kuddes beschikten. De grootste kuddes waren echter bij de boeren te vinden. Daarbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen 'volle' boeren en boeren met een nevenberoep, zoals tapper, koopman of schipper. De eerste groep had grotere bedrijven en beschikte duidelijk over meer vee.

In het kleine gerecht Papendorp woonden in 1808 vier 'volle' boeren, dat wil zeggen zonder een nevenberoep. Tezamen hadden ze 122 runderen oftewel een gemiddelde van 30,5 runderen per boer¹⁶. De gemiddelde kudde van de volle boeren in het nabijgelegen district Ouderij-Heykop bestond toen uit 25 dieren en in het Sint-Pietersgerecht van Breukelen waren dat er 24¹⁷. Deze getallen suggereren dat een volle boer in westelijk Utrecht in het begin van de negentiende eeuw gemiddeld over 24 à 31 stuks vee beschikte. Dit was beduidend meer dan de boeren elders in de provincie hadden. Voor een zevental gerechten in het zuidoosten van de provincie komt het gemiddelde uit op 9 à 14 runderen¹⁸.

In veel West-Utrechtse plaatsen overtrof het aantal runderen het aantal mensen dat er woonde. Kleine gerechten als Breukelerwaard, Galekop, Gerverskop, Heeswijk en Reierskop telden zelfs drie- tot viermaal zoveel runderen als mensen¹⁹. De grootste aantallen runderen waren te vinden in Benschop, IJsselstein, Kamerik, Lopik en Hoogland²⁰. Ook in de stadsvrijheid van Utrecht werd zeer veel rundvee gehouden, vermoedelijk mede door vleeshouwers en handelaren.

Het aantal runderen dat gehouden kon worden, bleef lange tijd beperkt door de geringe grasopbrengsten en door wateroverlast, waardoor het vee lange tijd op stal moest blijven. In pachtcontracten bepaalde de grondeigenaar meestal dat het vee vóór 15 april en na 1 oktober of 1 november niet in de wei mocht zijn²¹. Uiteraard hadden de eigenende boeren van dergelijke bepalingen geen last. Zij konden profiteren van het goede weer, zoals in 1741 toen velen hun dieren tot kort voor Kerstmis in de wei hielden²². Tijdens de stalperiode moesten vooral hooi en oliekoeken als voedsel dienen. Deze koeken werden gemaakt van de restanten van de uitgeperste zaden waaruit olie was gewonnen (koolzaad, hennepzaad). Met het oog op de lange stalperiode hielden de meeste boeren hun laagliggende gronden aan als hooiland. De verhouding tussen het areaal hooiland en weiland verschilde per plaats. In het begin van de negentiende eeuw was er in Benschop, Breukelen en Hoogland ongeveer evenveel hooiland als grasland. Meestal echter overtrof het areaal weiland dat van het hooiland. Alleen in Bunschoten

en Eemnes was dit precies omgekeerd en was er tweemaal zoveel hooiland als weiland²³. Utrechtse grondeigenaren verboden hun pachters vaak om weiland in hooiland om te zetten. Slechts zelden werd een uitzondering gemaakt en mocht de boer extra hooiland aanhouden mits hij de grond in het laatste pachtjaar extra zwaar zou bemesten om later weer als weiland te kunnen dienen. Een ontwikkeling zoals die in Friesland plaatsvond, waar de boeren hun bedrijfsvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw zodanig aanpasten dat ze hooiexporteurs werden, zal in Utrecht daarom niet goed mogelijk zijn geweest²⁴.

Bedrijfsomvang

De grootte van de bedrijven is moeilijk vast te stellen. Uit notariële akten blijkt dat boeren vaak een hofstede pachtten, bestaande uit een boerderij met bijgebouwen en een zekere oppervlakte land, en soms nog losse percelen erbij pachtten. Onduidelijk blijft dan of er daarnaast nog sprake was van eigen grond. Meer duidelijkheid leveren de cijfers die van enkele gerechten zijn bewaard. In zowel 1748 als 1783 werd de lokale bestuurders gevraagd een overzicht van de plaatselijke huishoudens op te stellen met opgave van de totale hoeveelheid grond die ze in gebruik hadden binnen én buiten hun dorp. In enkele archieven zijn daarover gegevens bewaard, die in tabel 2 zijn samengevat²⁵. Er is daarbij uitgegaan van de informatie over de volle boeren en over enkele 'melkerijen' in de Hoge en Lage Weide. Deze laatste bedrijven waren met een oppervlakte van 7, 24 en 32 morgen (1 morgen was circa 0,85 hectare) gemiddeld kleiner dan de vier boerderijen aldaar (21 tegenover 32 morgen)²⁶.

De summiere informatie wijst erop dat een doorsnee boerenbedrijf in het westen van de provincie tussen 20 en 40 morgen groot was. Het gemiddelde bedroeg circa 26 morgen (22 ha). Er waren echter aanmerkelijke verschillen. Vooral het sterk uiteenlopen van de cijfers van de naburige gerechten Galekop, Hoge en Lage Weide, Papendorp en Reierskop is opmerkelijk. De boeren in Papendorp hadden uitzonderlijk grote oppervlakten in gebruik: in 1748 95, 63, 59 en 57 morgen; in 1783 63, 63½, 77½ en 106 morgen (of op z'n Utrechts: *mergen*). Vrijwel geen enkele boer in de omliggende plaatsen had zo'n groot bedrijf. Cijfers uit het begin van de negentiende eeuw geven aan dat Galekop en Reierskop gemiddeld tweemaal zoveel runderen per morgen telden als Papendorp²⁷. Dit wijst op een betrekkelijk extensieve exploitatie door de Papendorpse boeren. Opvallend is bovendien de relatief geringe omvang van de bedrijven in Maarsseveen en Vreeland. In Maarsseveen zal zeker de lokale vervening een rol hebben gespeeld, waaruit veel boeren neveninkomsten hadden. Daardoor konden ze van relatief kleine bedrijven bestaan. De situatie in Vreeland is minder duidelijk.

Onderaan de tabel zijn ter vergelijking de gegevens van enkele plaatsen in het Kromme-Rijengebied geplaatst. Deze wijzen erop dat de boeren daar doorgaans grotere bedrijven hadden dan in het westelijk weidegebied. De combinatie van grotere bedrij-

Tabel 2. Gemiddelde oppervlakte grondgebruik van volle boeren

Jaar	Plaats	Regio	Aantal volle boeren	Gem. oppervlakte in morgen van 0,85 ha
1748	Galekop	West	6	38
1748	Hoge en Lage Weide	West	7	28
1748	Loenersloot	West	30	30
1748	Maarsseveen	West	34	16½
1748	Papendorp	West	4	68½
1748	Reierskop-St.Pieters	West	5	23½
1748	Vreeland	West	8	16
1783	Breukelen-Nijenrode	West	21	21
1783	Haarzuilens	West	9	36
1783	Lopik	West	67	25
1783	Papendorp	West	4	77½
1783	Polanen	West	2	25
1783	Schagen en Den Eng	West	5	43
1783	Vlooswijk	West	3	31
1724	Sterkenburg	Kromme Rijn	7	67
1783	Bunnik	Kromme Rijn	20	63
1783	Honswijk	Kromme Rijn	7	37
1783	Schonauwen	Kromme Rijn	15	44

Bron: zie noot 25.

ven en kleinere veestapels dan in het westen bevestigt het geringere belang van de veehouderij in de agrarische bedrijfsvoering in het zuidoosten van de provincie.

Omvang van de Utrechtse veestapel

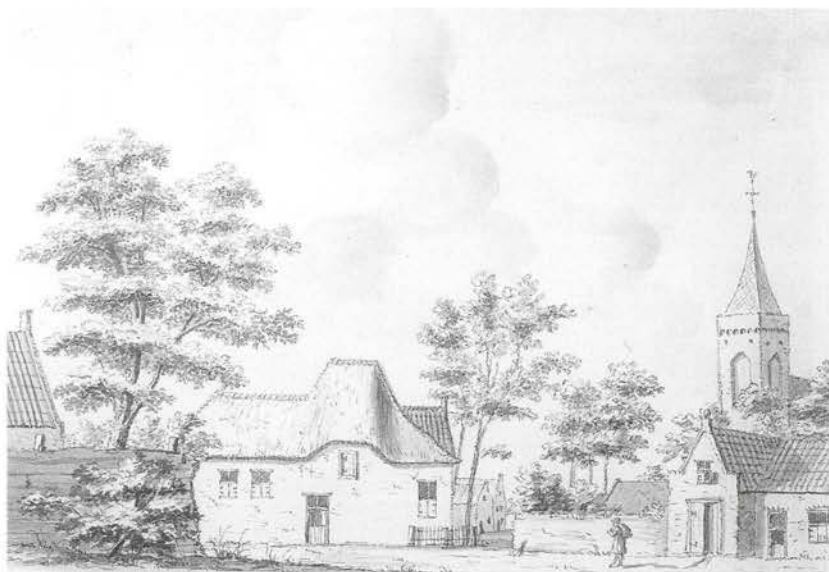
Omstreeks 1800 telden de provincie Utrecht en de districten Culemborg, Buren en Leerdam tezamen 60.246 runderen; 43.349 dieren waren ouder dan twee jaar²⁸. De totale veestapel van de provincie Utrecht in 1809 en 1810 kan op 65.000 worden geschat, terwijl voor 1814 een getal van 64.530 runderen wordt gegeven²⁹. Gelden deze getallen ook voor de achttiende eeuw, de periode die hier centraal staat? Cijfers daarover ontbreken volledig. Een aantal manualen van het hoorngeld in de provincie, de belasting op het rundvee van twee jaar en ouder, is merkwaardig genoeg verdwenen³⁰. Wat resteert zijn losse gegevens, die elkaar bovendien tegenspreken. Zo blijkt uit cijfers over Lopik dat de veestapel daar tussen het einde van 1768 en 1811 is gegroeid van 1732 tot 2046 stuks. Een tegenovergesteld beeld bieden echter de getallen van een aantal dorpen net over de grens met Holland³¹. De informatie over het aantal volwassen run-

deren per 1 oktober over de periode 1768-1805 laat zien dat het aantal van 1768, aan de vooravond van de derde veepestepidemie, in de hele daaropvolgende periode nooit meer gehaald is. Het is dus niet goed mogelijk een uitspraak te doen over de ontwikkeling van de Utrechtse veestapel. Vermoedelijk verschilde de omvang in het begin van de negentiende eeuw niet veel van die in 1768. Dat zou betekenen dat er 40 à 45.000 volwassen runderen waren op een totale veestapel van 60 à 65.000 stuks. Over de jaren daarvoor blijven we vooralsnog in het duister tasten.

Melk, boter, kaas, vlees en jongvee

De veehouderij kende verschillende specialisaties. Er waren regio's waar de veehouderij zich vrijwel uitsluitend op de levering van zuivel en vlees aan de steden richtte en gebieden waar de fokkerij een belangrijk deel van de bedrijfsvoering uitmaakte³². In de eerstgenoemde gebieden (het grootste deel van Holland en Zeeland, en delen van Friesland, Groningen en Twente) vormde jongvee een relatief gering deel van de veestapel, omdat deze dieren immers geen melk en nauwelijks vlees opleverden. Daarentegen maakte in de fokregio's (vooral het Midden-Nederlandse rivierengebied en de Gelderse IJsselstreek) jongvee een veel groter deel van de veestapel uit. Volgens een overzichtskaart van het begin van de negentiende eeuw zou de provincie Utrecht als geheel geen duidelijke specialisatie hebben gekend. Dit betekende echter niet dat er in Midden-Nederland geen lokale specialisaties waren. Gegevens uit 1811 laten zien dat er

Gezicht op Zegveld anno 1656. Zegveld had zwaar te lijden gehad in de jaren 1672-1673 en was daarvan nog niet helemaal hersteld toen de runderpest toesloeg. Alsof dat nog niet voldoende was, bracht een storm tijdens de eerste veepestjaren zware schade toe aan de kerktoeren. De plaatselijke bevolking draaide op voor de herstelkosten. Tekening in Oost-Indische inkt door L.P. Serrurier. HUA, Top. Atlas 1069.

wel degelijk gefokt werd, zoals in Jaarsveld waar 56 procent van de veestapel uit jongvee bestond³³. Ook elders in Zuidwest-Utrecht (Willige Langerak, IJsselstein, Lopik) was er meer dan 38 procent jongvee, de grenswaarde die wordt aanhouden om fokgebieden te onderscheiden. IJsselstein exporteerde veel slachtvee³⁴. Boter en melk uit Abcoude en Baambrugge hadden volgens de achttiende-eeuwse *Geheymsschrijver* 'altijd goede aftrek', maar kaas werd er niet veel gemaakt³⁵. Het maken van kaas 'en derhalven wat minder Boter' stond centraal op de veebedrijven in dorpen als Kamerik, Kockengen en Zegveld. Er werd daar vooral zoetemelkse of Goudse kaas gemaakt.

Omdat melk een bederfelijk product is, vond de levering van consumptiemelk aan Utrecht, met circa 33.000 inwoners in 1795 de enige grote stad in Midden-Nederland, hoofdzakelijk plaats vanuit de gebieden vlak buiten de stadsmuren. Zo kwamen we eerder in dit artikel al enkele 'melkerijen' tegen in de Hoge en Lage Weide. Ook in het Nedereind van Jutphaas waren in 1786 enkele melkerijen te vinden³⁶. Van het net ten noorden van de stad gelegen Westbroek werd beweerd dat een kwart van de karneemelk en de boter, en een deel van de 'versche zoete melk' in Utrecht er vandaan kwam. Ook voor de vleesvoorziening van de stad werden runderen (vaak vetgemeste ossen) in de landerijen rondom de stadsmuren en in de Westbroekse polder Buitenweg gehouden³⁷.

Merendeels pachtboeren

De meeste boeren in Utrecht waren pachtboeren. In de gegevens die in tabel 3 zijn samengebracht, gaat het om 79 van de 92 boeren: 86 procent. Van de grond die ze gebruikten was 79 procent gepacht. Toch beschikte nog bijna de helft van de boeren over eigen grond. Het gaat dan om boeren met meestal kleine eigen bedrijven of om agrariërs die naast hun eigen grond nog land pachtten. Het grote verschil tussen Maarsseveen en de andere plaatsen doet echter enige afbreuk aan de waarde van deze cijfers.

Tabel 3. Boerenpachters en grondbezitters in West-Utrecht in 1748⁴⁰

Plaats	Volle boeren	waarvan pachters	boeren met eigen grond	aandeel eigen grond (%)
Breukelen-Nijenrode	23	21	4	12
Galekop	6	6	2	2
Hoge en Lage Weide	7	7	2	13
Loenersloot	16	15	6	21
Maarsseveen	31	21	28	54
Papendorp	4	4	0	-
Reierskop	5	1	1	7
Totaal	92	79	43	21

Bron: zie noot 40.

In Maarsseveen hadden bijna alle boeren eigen grond en tezamen bezaten deze eigen-erfde boeren meer dan de helft van de grond die ze gebruikten. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de inkomsten uit de turfwinning die het de boeren in slechte tijden mogelijk maakten het hoofd boven water te houden zonder gedwongen te zijn land te verkopen.

De grote verschillen tussen de plaatsen doet de vraag rijzen naar de betekenis van de plaatsen in de tabel. Ogenschijnlijk was de situatie in Maarsseveen uitzonderlijk, maar zeker is dit uiteraard niet. Daarom is getracht deze fragmentarische gegevens aan te vullen met behulp van de registers van het oudschildgeld, de Utrechtse onroerend goedbelasting op het platteland. Van de vele lokale blafferds die daarvan bewaard zijn gebleven, heb ik er enkele geraadpleegd. Uit het register van Lopik uit 1716 blijkt dat 61 procent van de grond verpacht werd, terwijl degenen die als grondgebruiker zijn geregistreerd 39 procent in handen hadden³⁸. In Kockengen-Spengen werd in 1725 79 procent van de landbouwgrond verpacht³⁹. Deze cijfers lijken niet erg af te wijken van het algemene beeld in de tabel. Helaas geven de blafferds geen nadere informatie over de grondgebruikers, zodat geen onderscheid gemaakt kan worden tussen boeren, daghuurders en anderen. Wel is zonneklaar dat ook in Lopik en Kockengen-Spengen het grootste deel van de landbouwgrond niet in handen was van de boeren.

Wie waren de grondeigenaren van wie de boeren pachtten? In het achttiende-eeuwse Papendorp waren dat bijvoorbeeld de Utrechtse burgemeester Cornelis van Lith de Jeude, Justus Ormea (vroedschap en Heer van Papendorp), Justus Godin (vroedschap, schepen en later ook Heer van Papendorp) en leden van de families Van Cleeff, Van Harskamp, Van Westrenen en later Pesters. Deze families hadden de grond door vererving of aankoop in handen gekregen. Vóór 1600 behoorde alle grond in Papendorp toe aan de Utrechtse Sint Paulusabdij. In de zeventiende eeuw hadden de Staten van Utrecht de landerijen in de verkoop gedaan. Ook elders zijn grote delen van het bezit van de voormalige kloosters verkocht. Daarentegen zijn de vijf grote Utrechtse kapittels er beter in geslaagd hun grondbezit te consolideren. Deze instellingen transformeerden zich tot een soort genootschappen van leden van de elite, die onderling de rijke opbrengsten van de kapittelgoederen verdeelden. In plaatsen als Lopik, Zegveld en Kockengen was in de achttiende eeuw nog circa tien procent van de landbouwgrond in handen van de Utrechtse kapittels.

Uiteraard vormen deze gegevens niet meer dan een momentopname. In Papendorp woonden in 1748 alleen pachters, maar na 1770 waren er twee boeren die over enorme stukken eigen grond beschikten. In 1773 kochten Arien van Rossum en zijn vrouw Pieter-nella van Heteren voor een bedrag van 29.190 gulden *De Oude Hofstede* met liefst 93 morgen en 518 roeden boomgaard, bouw-, wei- en hooiland. Verkoper was David ten Hove, heer van Rijnauwen en lid van de vroedschap van Amsterdam. Voor deze transactie had het echtpaar een lening van 20.000 gulden afgesloten bij de Utrechtse hout-

koopman Willem van Vianen. Een andere boer, Barend Koot(h), kocht in of kort na 1777 een hofstede van 48 morgen boomgaard, bouw- en weiland aan de Galekopperdijk (geschatte waarde in 1777: 6500 gulden) van de erfgenamen van Jan Trant, een rentenier⁴¹. Op grond van deze gegevens zou men kunnen concluderen dat het in de tweede helft van de achttiende eeuw niet slecht ging met de boeren. De literatuur bevestigt dit beeld. Na 1760 begonnen de landbouwprijzen, na een eeuw van relatief lage prijzen, structureel te stijgen. De boeren profiteerden daarvan en zetten hun winsten om in onroerend goed. Het gevolg was een forse groei van het boerengrondbezit in delen van Holland, de Over-Betuwe, Friesland en Overijssel⁴². Vermoedelijk gebeurde dus hetzelfde in de provincie Utrecht.

Niet alleen de eigendomsverhoudingen veranderden in de loop van de tijd. Vermoedelijk zijn ook de omvang van de bedrijven, de grootte van de veestapel en de aard van het grondgebruik niet gelijk gebleven. De ontwikkeling van het algemeen prijsniveau oefende een belangrijke invloed uit. Zo leidde een algehele stagnatie van de bevolkingsontwikkeling bij een stijgende agrarische productie na 1665 tot een neerwaartse druk op het prijsniveau van landbouwproducten in Europa. Er brak een periode aan met relatief lage prijzen van zuivel en graan, die wel omschreven is als de 'agrarische depressie'. Deze duurde tot het midden van de achttiende eeuw. Tegelijkertijd liep de belastingdruk op door de vrijwel onafgebroken periode van oorlog met Frankrijk (1672-1713). Juist Utrecht werd in deze periode zwaar getroffen. Het gewest had immers te kampen met de zware Franse bezetting van 1672/1673 en de vele schermutselingen langs de Hollandse Waterlinie in het westen van de provincie. Veel afgebrande boerderijen waren tientallen jaren later nog steeds niet hersteld. De tornado van 1674 was een andere ramp die juist ook in Midden-Nederland zwaar huishield, met grote schade aan kerken, molens en andere gebouwen tot gevolg. Het herstel van deze crisis ging langzaam, maar het jaar 1713 leek verbetering te gaan brengen. In de stad werd feest gevierd vanwege de ondertekening van de Vrede van Utrecht die een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog. Op het platteland brak de veepest uit.

'De bedroefde en allesverslindende sterfte van het runtvee'

Op 13 juli 1713 vaardigden de Staten van Utrecht het eerste plakkaat over de runderpest uit⁴³. De inhoud ervan suggereert dat de ziekte reeds in de aangrenzende gewesten heerste maar hier nog niet doorgedrongen was. Het scheen dus nog mogelijk de Utrechtse veestapel voor het onheil te behoeden en door een verbod op de invoer en verkoop van (het vlees van) zieke beesten trachtte men dat te bereiken. Bij een geconstateerde overtreding zouden de betrapte koper en verkoper 600 gulden boete moeten betalen, ruim het dubbele van een modaal jaarloon. Een derde van dat bedrag ging naar de aanbrengrer van de overtreding.

PUBLICATIE

Tegens het Inbrengen van SIEKE-BEESTEN,

En Verkopen van Ondeugend VLEES.

Gearresteert binnen Utrecht den 10. en
Gepubliceert den 12. July 1713.

TOT UTRECHT.

Godrukt by JACOB VAN POOLSUM, Stads Drukker, tegen
over 't Stadhuis, 1713.
MET PRIVILEGIE

In juli 1713 werden de eerste maatregelen afgekondigd tegen de handel in (het vlees van) ziek vee. Later volgde een algeheel handelsverbod. HUA, verz. Vermeulen, 123.

Nieuwe verordeningen volgden op 25 juli en op 8 augustus, toen op verzoek van inwoners van Ankeveen, Breukelerveen, Tienhoven en Maarsseveen verboden werd om daar runderen ('hoornvee') in de wei te brengen die afkomstig waren uit polders waar de ziekte heerste. Vermoedelijk waren deze dorpen toen nog pestvrij en vreesde men voor de komst van de besmetting.

Een maand na de eerste maatregelen verscheen op 12 augustus een nieuw plakkaat ter aanvulling

en verduidelijking van de eerdere plakaten: *Pointen tot voorkooming van de besmettende siekte onder het Rundvee*. De Staten constateerden dat, ondanks de plakaten, 'veele quade practycken bij baatsoeckende menschen worden aangewend'. Er kwam nu een totaal verbod op de import van runderen, rundvlees en runderhuiden. Door middel van certificaten, een soort gezondheidsverklaring over het rund en zijn herkomst, diende het vervoer van runderen binnen het gewest gecontroleerd te worden. Zieke beesten moesten van gezonde worden gescheiden. Keurmeesters dienden te worden aangesteld om ziek vee en slachtvee te keuren. Op verzoek van Abcoude kwam er een algemeen verbod om zieke en gestorven beesten in de sloten te gooien (boete 25 gulden). De bewoners van dat dorp hadden geklaagd over de grote stank die was ontstaan, doordat 'veele beesten aen ziekte gestorven en andere kregen in de vaerten en sloot-en worden geworpen'. Gezien de grote sterfte onder het vee deed dit 'voor meerder quaat ... vreesen'. Degene voor wiens land de kregen werden aangetroffen, moest ze opvissen en begraven (5 gulden boete bij nalatigheid plus een vergoeding als een ander het voor hem moest doen). Voortaan moesten de dode dieren worden begraven en het werd verboden om de kadavers van aan veepest gestorven dieren te villen of te openen. Alle kadavers moesten met 'huid en hair' begraven worden onder minstens drie voet aarde (boete 200 gulden, of ieder de helft voor eigenaar en vilder). Hoewel al snel overtredingen geconstateerd werden door mensen die de kadavers opgroeven, dreigde een tekort aan huiden. De Utrechtse leerlooiers klaagden in februari 1714 dat hun een gebrek aan leer te wachten stond. Zij wezen daarbij op de situatie in Amsterdam waar

de gevilde huiden gewoon te koop waren en vreesden dat iedereen zijn huiden nu daarheen zou brengen⁴⁴. De befaamde Utrechtse leermarkten zouden daardoor 'considerabel ... komen te lijden, in een tijd daar soo veel lasten te dragen, en soo weijnig winsten te bekomen zijn'.

De ziekte lijkt al vroeg en bijzonder zwaar te hebben toegeslagen in Abcoude en Baambrugge. De klachten over aan de ziekte gestorven dieren in de sloten dateren al uit juli 1713. In februari 1714 stuurde men de schout met twee schepenen naar Utrecht om daar met een advocaat een rekest op te stellen en in te dienen bij de Staten van Utrecht, 'ende daerinne te demonstreren den Elendigen Staet waerinne die Huysluyden [boeren] als andere inwoonders ... sijn gekomen door de sterfte vant vee'⁴⁵. Andere plaatsen waren echter nog geruime tijd pestvrij gebleven. Dit was in de stad en vrijheid van Utrecht op 16 oktober 1713 nog steeds het geval. Met een aantal veemarkten in het vooruitzicht vreesde men echter voor het ergste. Bepaald werd dat het vee alleen nog maar via de Catharijnepoort en de Wittevrouwenpoort de stad in mocht komen, waar streng gecontroleerd zou worden op de certificaten die de handelaren bij zich hadden⁴⁶. Dat de ziekte zich slechts langzaam verspreidde, blijkt ook al uit het feit dat er in Vreeswijk op 14 januari 1714, dus een half jaar na de uitbraak in de provincie, nog steeds geen runderpest geconstateerd was⁴⁷.

Na deze eerste zomer van kennismaking met *pestis bovina* werd in oktober 1713 de handel toegestaan van gezonde beesten uit ziektevrige streken. Welke dat waren, blijft onvermeld. Omdat de ziekte wijdverbreid was, zal het moeilijk zijn geweest de getroffen veestapel door import weer op sterkte te krijgen. Het fokken van zoveel mogelijk jongvee was het alternatief. Daarom werd in januari 1714 bepaald dat er geen volwassen stieren mochten worden geslacht, alleen stierkalveren.

Het vrijgeven van de veehandel gebeurde 'om te praevenieren, dat ... de Beesten-marckten in deze Provincie daar door niet worden benadeelt ofte schade toegebracht'. Om fraude te voorkomen, diende ieder rund in een certificaat beschreven te worden. Daarmee werd dus een enorme papierwinkel in het leven geroepen, die om een scherp toezicht vroeg. Op het platteland ontbrak dit echter nagenoeg. De heer van de meeste plattelandsgerichten woonde in de stad en daar verbleef meestal ook de schout die er de hoogste toezichthoudend functionaris was. De Staten verplichtten daarom de schouten van de plattelandsgerichten om minstens een maand in hun district te gaan wonen. Dit zal een flinke tegenvaller zijn geweest voor veel van deze heren. Het waren vaak stedelingen die hun ambt gekocht of gepacht hadden van de gerechtsheer en het gebruikten als bron van neveninkomsten (uit boeten etc.) en van prestige. Of de schouten aan de oproep gehoor hebben gegeven, is niet bekend. In ieder geval is de verplichting in mei en september 1714 herhaald, en werd er informatie ingewonnen over de naleving ervan.

Uit een verordening van de Staten van 6 september 1714 valt af te leiden, dat de ziekte hier en daar in de provincie weer de kop begon op te steken. Het suggereert dat de situatie in de voorafgaande zomermaanden redelijk gunstig moet zijn geweest. In de daar-

opvolgende jaren blijft dit patroon bestaan: de besmetting verdween nagenoeg om vervolgens weer terug te komen. Zo scheen de ziekte zich in september 1718 weer sterk te verspreiden 'in de nabuurschappen deser Provincie'. In een verordening van juli 1719 werd geconstateerd 'dat, door Gods goedheid, de besmettelijke sieckte in deze Provincie merkelijk is vermindert, en als nu eenige tijd herwaarts genoegzaam opgehouden heeft'. Uit de rekesten van getroffen pachtboeren van het Utrechtse kapittel van Sint Marie blijkt echter dat de ziekte nog zeker niet was verdwenen⁴⁸. Cornelis de Ruijter uit Lopik verloor in 1719/1720 17 runderen aan de ziekte. Jan Elias van Hoevelaken uit Oud Aa verloor in 1720 13 dieren. Jan Cornelisz van Rijn uit Werkhoven raakte in 1719 8 melk-koeien kwijt. Van Sijmon Gerritsz Zaal uit Kamerik stierven 16 koeien in twee jaar, waarvan de laatste in maart 1721. Hij raakte daardoor 'in onvermogen'. Zo maar enkele gevallen die hun sporen in de archieven hebben nagelaten en aantonen dat van een verdwijning van de ziekte in 1719 (nog) geen sprake was. Doorgaans wordt 1720 aangegeven als eindjaar voor deze eerste achttiende-eeuwse epidemie. Voor Utrecht is dit echter minstens een jaar te vroeg.

De getroffen pachtboeren van Sint Marie richtten smeekbeden aan het kapittel om 'afschrijvinge van pacht te verleenen'. De eerder genoemde Jan Elias van Hoevelaken verklaarde 'in soodanigen staat' te zijn geraakt 'dat hij ten hoogsten van nooden hadden, eenigsints gesubleveert te worden'. Ook Cornelis de Ruijter was niet in staat 'sijn huyrcedulle gestant te doen'. Behalve van Sint Marie pachtte hij ook land van ene Cornelis van Heycop. Deze particulier ontsloeg hem van zijn pachtverbintenis 'maer in consideratie van zijn gelede desastre' verpachtte hij hem het land opnieuw, nu slechts in ruil voor de betaling van ongelden 'agtende sulcks Christens-pligt ter hulpe van een neergebogene en door Gods handt gedruckte'.

Ook in andere archieven komen we de verhalen tegen van getroffen boeren. De weduwe Maria van Riet in Papendorp had haar pachtschuld in 1717 zien oplopen tot meer dan 3500 gulden en moest het bedrijf opgeven⁴⁹. Ter delging van haar schuld moest zij al haar bezittingen met een waarde van 900 gulden overdragen: 17 runderen, 5 paarden, 4 veulens, 1 varken, 2 wagens, 1 ploeg en ander boerengereedschap, het koorngewas te velde en de complete inboedel van de boerderij. Hoe het Maria verder verging, weten we niet. Ze had familie in de buurt, want ook haar zoon Willem was pachtboer (ook al met een grote pachtschuld) in Papendorp. Of zij gehecht was aan de dieren die ze moest afstaan, weten we niet. Wel de namen van een aantal van hen. Zo heette een koe 'slipje', en andere 'de schup', 'velthuijsen' en 'de Rooij'. Paardennamen waren: 'de Block', 'de jonge Block', 'de ras' en 'de kol'.

Voor een enkele failliete pachtboer kon een oplossing verzonnen worden. Cornelis Claasz Boelhouwer in Ter Aa pachtte zeker sinds 1708 een hofstede van 42 morgen (circa 36 ha) van Cornelia van Wijkersloot te Utrecht⁵⁰. 'Vermits het sterven van zijn vee' raakte hij echter in de problemen en hij kon zijn pacht niet meer voldoen. In april 1716 was zijn schuld opgelopen tot 2020 gulden plus de pacht van het lopende jaar en de personele belastingen.

gen die juffrouw Van Wijkersloot voor hem had voorgesloten. Boelhouwer moest afstand doen van de pacht en al zijn overgebleven vee, gereedschap, meubelen en huisraad ter waarde van 1656 gulden overdragen aan zijn schuldeiseres ter vermindering van de schuld. De rest zou later worden afbetaald. De bedrijfsvoering van de hofstede werd nu overgenomen door de advocaat Cornelis van Gessel, een neef van de verhuurster, die daartoe 20 koeien kocht. De nieuwe bedrijfsleider (of curator?) nam vervolgens per 1 mei 1716 Boelhouwer en zijn vrouw Swaantje Harmsens in dienst als knecht en dienstmeid op het bedrijf, tegen 180 gulden per jaar plus vrije kost en drank⁵¹.

De fiscus

Juffrouw Boelhouwer had voor haar pachter ook diens personele belastingen voorgesloten. Dat de veesterfte tot grote achterstanden bij de betaling van belastingen zou leiden, was te verwachten. In april 1714 kregen de schouten en gadermeesters (belastinginners) de opdracht de achterstallige belastingen toch gewoon te innen 'op poene van gijzeling'. Enige clementie mocht echter worden betracht bij mensen die door runderpest veel schade hadden geleden. Om die lieden van de anderen te kunnen onderscheiden, moesten voortaan wekelijks lijsten van de gestorven beesten en hun eigenaren worden opgesteld. Helaas heb ik daarvan in de archieven niets kunnen terugvinden. In januari 1715 werd per gestorven rund een korting toegestaan met daarbovenop extra kortingen voor degenen die meer dan de helft van hun veestapel hadden verloren. Voor veel boeren zal dit weinig soelaas hebben gebracht. Ze zaten te diep in de problemen en konden hun belastingen niet opbrengen. Dit leidde weer tot problemen voor de plaatselijke belastinginners die een voorgeschreven som aan de Staten van Utrecht moesten afdragen en daar persoonlijk borg voor stonden. Uit stukken in het archief van Zegveld blijkt, dat de lokale schout door de provinciale belastinginners met gijzeling werd bedreigd, omdat hij in gebreke bleef⁵². De schout kon daarop weinig anders doen dan de bevolking onder druk te zetten en te dreigen met executaire verkoop van hun bezittingen. Een jaar later, in 1717, bleek een viertal Zegveldse hofsteden te zijn vervalten aan de provinciale domeinen, waarschijnlijk omdat de eigenaren hun belasting niet hadden kunnen betalen. Nu was Zegveld mogelijk zwaarder getroffen dan andere dorpen. Zo hadden 'zware stormwinden' schade veroorzaakt aan de kerktoren en aan een van de molens, en moest de plaatselijke bevolking opdraaien voor de kosten van het herstel. Maar ook in andere plaatsen kunnen de lokale problemen de malaise van de veepest verergerd hebben en tot problemen bij de belastinginning hebben geleid.

Crisis en herstel

In Friesland stierven in de periode december 1713-februari 1715 66.000 runderen⁵³. Over de omvang van de veesterfte in Utrecht is niets bekend. Een indruk van de ontwikkeling

van de Utrechtse rundveestapel kan echter op indirecte wijze worden verkregen. Bron daarvoor zijn de opbrengsten van de verpachting van het 'hoorngeld', de belasting op het rundvee van drie jaar en ouder. Het recht om deze belasting te innen, werd tot 1748 door de Staten van Utrecht bij opbod per district verpacht. De pachtsom kwam tot stand op grond van een raming van de bruto opbrengst van het hoorngeld verminderd met de inningskosten en de winstmarge van de belastingpachter. De onbekendheid met de kosten en winst van de pachter, en het vermoedelijk wisselende karakter ervan, maakt het echter moeilijk deze gegevens te interpreteren.

De pachters van het hoorngeld boden na het uitbreken van de ziekte in de West-Utrechtse districten gemiddeld 35 à 40 procent minder dan in de voorgaande jaren ⁵⁴. Dit zou kunnen betekenen dat zij hun opbrengsten ook op 35 à 40 procent minder raamden en dat we hierin een orde van grootte mogen zien van de sterfte onder het volwassen rundvee. Het zou niet veel verschillen met het percentage van de veestapel dat in Friesland is gestorven. Na het eerste jaar herstelde de situatie zich geleidelijk tot een nieuwe terugval bij de verpachting in 1719. Daarna trad een nieuw herstel in en gemeten aan de pachtsommen zal de veestapel in 1722 of 1723 weer de omvang hebben bereikt van vóór de epidemie.

Op de Utrechtse zandgronden was de terugval in pachtsommen veel minder, wat op een veel geringere omvang van de veesterfte duidt. Door een lagere veedichtheid en een vermoedelijk veel beperktere handel in rundvee was de kans op ziekteverspreiding daar veel kleiner. Een dergelijk verschil tussen zwaar getroffen veeteeltgebieden en veel minder getroffen akkerbouwstreken kwam ook elders voor, bijvoorbeeld in

Tabel 4. Opbrengst van de verpachting van het hoorngeld in West-Utrecht en op de zandgronden (bedragen in guldens)

Jaren	West-Utrecht (30 districten)	Zandgronden (8 districten)
1711-1713	55.962	4.868
1714	35.135	4.120
1715	40.110	4.715
1716	41.455	4.545
1717	46.380	4.450
1718	49.719	4.635
1719	46.285	4.205
1720	47.505	4.320
1721	51.310	4.420
1722	53.900	4.460
1723	57.890	4.395

Bron: Stadsbestuur Utrecht 2, 1155.

Friesland⁵⁵. Ook het uitblijven van een volledig herstel in het oosten van de provincie past in een algemeen patroon. Daar waar de mensen voor hun broodwinning niet (volledig) afhankelijk waren van de veehouderij hadden ze ook minder haast met het herstellen van de omvang van de veestapel.

‘Een aan een Schakeling van oordeelen Godts’

‘Ontrent september openbaarde sig in Vlaanderen een besmettelyke siekte onder het Rundvee, waardoor een groote meenigte stierven’ schreef Godefridus Ram van Schalkwijk, de pastoor van Montfoort in 1744. Volgens zijn notities zou de ziekte rondom Kerstmis ook Montfoort hebben bereikt⁵⁶. Dit was aan de late kant. Het stadsbestuur van Amersfoort gaf al op 30 november 1744 aan dat de besmettelijke ziekte onder het rundvee ‘hier omtrend, ja zelfs in dese stad is genadert’⁵⁷. Bij de Westbroekse boer Buijs Janssen waren op 28 november al elf runderen gestorven, terwijl zeven andere ziek waren. Omstreeks deze tijd deden zich ook in het aangrenzende Achttienhoven de eerste gevallen voor⁵⁸. Over de katholieke statie van Abcoude schreef de plaatselijke pastoor dat de ziekte ‘omtrent de maend van November’ was aangekomen. Dirk Gerritse Sloothaek was de eerste parochiaan die in december met de ziekte geconfronteerd werd. Hij verloor al snel 23 van zijn 25 dieren. Binnen drie maanden zouden er bij alle katholieken in de statie van Abcoude tezamen 1121 dieren gestorven zijn, terwijl 239 dieren de ziekte hadden overleefd⁵⁹.

Op grond van bovenstaande aanwijzingen kan vastgesteld worden dat de ziekte in november 1744 in Utrecht is aangekomen. Dit was ongeveer tegelijk met de uitbraak in

‘Gods slaande hand over Nederland, door de pest-siekte onder het rund vee’ (1745). Een voorstelling van de rampspoed als straf van God. Gravure door J. Eussen. Rotterdam, Atlas van Stolk, inv.nr 3646.

Friesland, maar later dan in Noord-Holland, waar het eerste geval zich midden oktober zou hebben voorgedaan in Hauwert, bij Medemblik⁶⁰. Vervolgens heeft de ziekte zich heel langzaam verspreid. Zo deden de eerste sterfgevallen in Reierskop (Harmelen) zich pas in de tweede helft van januari 1745 voor⁶¹. Helaas is het niet mogelijk precies te reconstrueren hoe de ziekte zich verspreid heeft. Waarschijnlijk is de ziekte vanuit Vlaanderen naar Holland gekomen en vandaar naar Utrecht. Jacob Pos schrijft in zijn dagboek dat de ziekte zich aan het einde van 1744 voor het eerst geopenbaard heeft in Nieuw-Loosdrecht en pas in januari naar Oud-Loosdrecht is gekomen⁶². Hij geeft bovendien aan hoe de ziekte volgens hem in Nieuw-Loosdrecht terecht kwam. De baljuw was met een aantal boeren naar de beestenmarkt van Hoorn geweest om dieren te kopen 'en na dat zij een dag of 2 met de beesten waren thuis geweest hadt de baljeu al zieken'. Deze baljuw zou uiteindelijk meer dan 60 dieren hebben verloren 'en hij was nog niet van de ongelukkigste want daar waren heel veel menschen die geen eene beesten in 't leven behielden'. Het lijkt echter niet erg waarschijnlijk dat de Hoornse beestenmarkt de bron is geweest van waaruit de provincie Utrecht besmet is geraakt. De ziekte heerste hier immers al eerder. Een antwoord op de vraag naar het precieze besmettingstraject zal wel nooit gevonden worden.

De runderpest van 1744 had eigenlijk nauwelijks op een ongunstiger moment kunnen komen. Niet voor niets noemde Jacob Pos de periode 1740-1748 'een aan een Schakeling van oordeelen Godts'⁶³. De ellende voor de boeren begon met hevige regens in september 1739, gevolgd door zware vorst in het begin van november en een aantal zeer koude maanden in het begin van 1740. De Loosdrechtse schipper Dirk Stam kon vanwege de vorst ruim twaalf weken lang niet op Amsterdam varen. Maar het kon nog erger: 'het was zoo koud dat verscheidene menschen op de wegen dood voren waarvan wij in Oud-Loosdrecht twee exsmpelen hadden'. Het wintergraan vror kapot, zodat voedselschaarste volgde. Bovendien was er geen hooi te krijgen in het voorjaar. Degenen die nog enig hooi hadden, vroegen daar enorme prijzen voor. De situatie werd verder gecompliceerd doordat de handel getroffen werd door de exportverboden voor hooi die de Staten van Utrecht en van Holland uitvaardigden. Pos ging 'ruicht' (laag struikgewas en onkruid) voor zijn vee zoeken op de oude turfakkers en dit leverde hem voor een aantal dagen voer op. 'De schaarsheid was zoo groot dat sommigen het stro onder haar bedden vandaan de beesten hebben gegeven. Ja anderen hebben de strooie daken van haar huizen gebroken en de beesten gegeven' en 'daar zijn ook veel beesten van hongers en koude gestorven'. De hoge voedselprijzen leidden later in het jaar tot voedselrellen in onder andere Utrecht en Amersfoort⁶⁴.

In januari 1741 brak de Lekdijk op verschillende plaatsen door en ontstonden overstromingen. Het noordoosten van de provincie werd in dezelfde maand getroffen door een noordwesterstorm, waardoor het water over de Zuiderzeedijk kwam en plaatsen als Baarn, Bunschoten en Soest onder water kwamen te staan⁶⁵. Tot in Loosdrecht waren de gevolgen te merken. Het binnenwater kwam er zo hoog te staan dat het over de

*Stteere, en Verklaaren ick onderget. Schottus
 Des vrije Heerlychheit Heeren alder Edele Antooni
 Van Oostrum, Sal Drijven naar Houten of
 Edoen, met twee Zwarte Blaauwe Melkkoeyen
 en een Roije Blaauwe Melkkoey, de welken
 alle drie alhier de Besmettelijcke Siekten hebben
 in de maanet van Julius in Het Jaar 1743
 Uytgeslaan, maar nie herkoomende Uyt geboude
 Stallen, daer Sedert dien tijt, geen Besmettelijcke
 Siekten wederom geswaer gevonden en is:
 Of voer in de Heele Heerlychheit in geen
 Vier Maanden van geen Besmettelijcke Siekten
 Bekent te sijn.*

*Actum Hernen Den 30 Novemb. 1746
 Hendr. Huybonch Schottus Des vrije Heer-
 lychheit Hernen*

Rundvee mocht in de vele besmettingsjaren alleen getransporteerd worden als de transporteur over een certificaat beschikte. In dit document geeft de schout van Hernen in 1746 een 'pestvrijverklaring' voor drie melkkoeyen die Antoni van Oostrum naar Houten zal drijven. HUA, Archief Martens van Sevenhoven, 271.

wegen liep en de turf van de akkers spoelde.

Het gebrek aan voer leidde onder-
 tussen tot veesterfte⁶⁶. In het mid-
 den van de zomer van 1742 volgde
 'een bijzonder oordeel Gods en dat
 was dat den Heeren zooveel muize
 zondt die omtrent het ganschen
 land bedekten'. Ram van
 Schalkwijk meldde dat er zo veel
 muizen in het land voorkwamen

'als bij geen menschen geheugenis, nog in geen chronijken bekend sijn'⁶⁷. Tot aan Keulen toe zouden de muizen hebben huisgehouden, maar de Ronde Venen en de omgeving van Weesp en van Montfoort behoorden tot de zwaarst getroffen gebieden. Het land werd zodanig omgewoeld dat er bijna niets op wilde groeien en een nieuwe duurte van het hooi en stro volgde. Het voorjaar van 1743 was ook nog 'seer kout en schraal'. Omdat ook het gras niet goed groeide, zijn 'veele beesten' toen gestorven. Gerrit Boelhouwer in Gerverskop zou in 1743 20 runderen verloren hebben. Veel vee zou ook gestorven zijn in de Ronde Venen, waarvandaan de boeren naar Loosdrecht trokken om te proberen hooi te kopen. Van de schaarste aan veevoer profiteerden de Loosdrechtse turfboeren, doordat ze het ruicht van de turfakkers voor goed geld konden verkopen als alternatief veevoer.

Ook tijdens de langdurige epidemie van 1744-1765 bleven andere rampspoeden de boeren treffen. Zo volgden nieuwe doorbraken van de Lekdijk in 1747, 1751 en 1760. Normaal brachten de boeren in zulke gevallen hun vee naar veiliger gebieden. Vanwege het heersen van de runderpest gaf dit echter problemen. Door het transporteren van vee kon de besmetting zich immers verspreiden. Alleen als de boeren certificaten konden overleggen dat de dieren buiten verdenking stonden, mochten ze met speciale toestemming van de Staten van Utrecht hun gang gaan. In de archieven zijn daarvan nog sporen te vinden. Zo kreeg Teunis Boere uit Benschop in 1751 toestemming voor het vervoer van zijn dieren naar Oud Kamerik, waar hij ze 'besteed' had bij Cornelis Spruyt, een plaatselijke boer. Andere Benschopse boeren mochten hun vee in de wei brengen bij boeren in Breukelen en omgeving⁶⁸.

Het overheidsbeleid tijdens deze tweede epidemie greep grotendeels terug op dat tij-

dens de eerste uitbraak⁶⁹. Zo gauw het tot de Staten was doorgedrongen dat het ernst was, werd de verordening van 12 augustus 1713, met enige aanvullingen, opnieuw van kracht verklaard. Dit gebeurde op 15 december 1744, dus pas een aantal weken nadat de ziekte het gewest was binnengedrongen. Drie dagen later werden de schouten en secretarissen weer naar hun plattelandsdistricten gestuurd met de opdracht daar voorlopig een maand te blijven om toe te zien op de naleving van de voorschriften en om 'zonder eenige verschoning te procederen' tegen overtreders⁷⁰. Er waren echter wat moeilijkheden bij de uitvoering van alle bepalingen. Zo moest men op 1 januari 1745 de onmogelijkheid erkennen om de dieren in de winter diep onder de grond te begraven. De beesten mochten nu gevild worden mits ze aan stukken gehakt in de grond werden gestopt en de huid minstens zes weken in de kalk werd gelegd. Voor het vervoer en de verkoop van de huiden na die periode was toestemming nodig. Twee weken later echter werden de handelsbeperkingen ten aanzien van de rundervellen aanmerkelijk versoepeld⁷¹.

Tabel 5. Sterfte volwassen rundvee in 1745⁷²

Plaats	Aantal veehouders	Aanwezig vee	Gestorven vee	Over
Breukelerveen	30	> 224	183 (82%)	> 41
Hoge en Lage Weide	10	134	131 (98%)	3
Lopik en Zevenhoven	68	1132	905 (80%)	227
Oudwulven en Waayen	2	22	12 (59%)	10
Reierskop	18	239	213 (89%)	26
Tienhoven	20	294	210 (71%)	84
Utrecht	11	77	58 (75%)	19
Vlooswijk	4	50	47 (94%)	3
Vreeswijk	16	115	74 (64%)	260
Zegveld	68	1026	766 (75%)	41
Totaal	247	> 3313	2599 (78%)	> 714

Bron: zie noot 74.

Intussen had de ziekte zich over de hele provincie verspreid. In mei 1745 stelde het Utrechtse kapittel van Sint Marie een memorie op van 'Landpachters die ongelukkig geworden zijn door de sterfte onder haar Rundvee'⁷³. Een kleine 70 pachters werd hun pacht som over een heel of een half jaar kwijtgescholden. De getroffen pachters woonden verspreid over de hele westelijke helft van de provincie en een deel van het Kromme-Rijngebied, een aanwijzing dat de ziekte daar toen overal heerste. Ook in het noordoosten van het gewest was de ziekte doorgedrongen, zoals blijkt uit de maatregelen die het stadsbestuur van Amersfoort op 11 januari trof voor het begraven van kadavers buiten de Slijkpoort⁷⁴.

Een indruk van de sterfte tijdens de epidemie bieden de lokale lijsten die de Staten van Utrecht in januari 1747 lieten opmaken⁷⁵. Volgens de instructie moesten ze opgesteld

Tabel 6. Sterfte volwassen rundvee 1746

Plaats	Aantal veehouders	Aanwezig vee	Gestorven vee	Over
Breukelerveen	29	197	105 (53%)	92
Hoge en Lage Weide	7	53	47 (89%)	6
Lopik en Zevenhoven	44	359	186 (52%)	173
Oudwulven en Waayen	2	11	8 (73%)	3
Reierskop	16	124	96 (77%)	28
Tienhoven	22	137	76 (55%)	61
Utrecht	8	36	23 (64%)	13
Vlooswijk	3	28	22 (79%)	6
Vreeswijk	15	95	20 (21%)	75
Zegveld	61	374	234 (63%)	140
Totaal	207	1414	817 (58%)	597

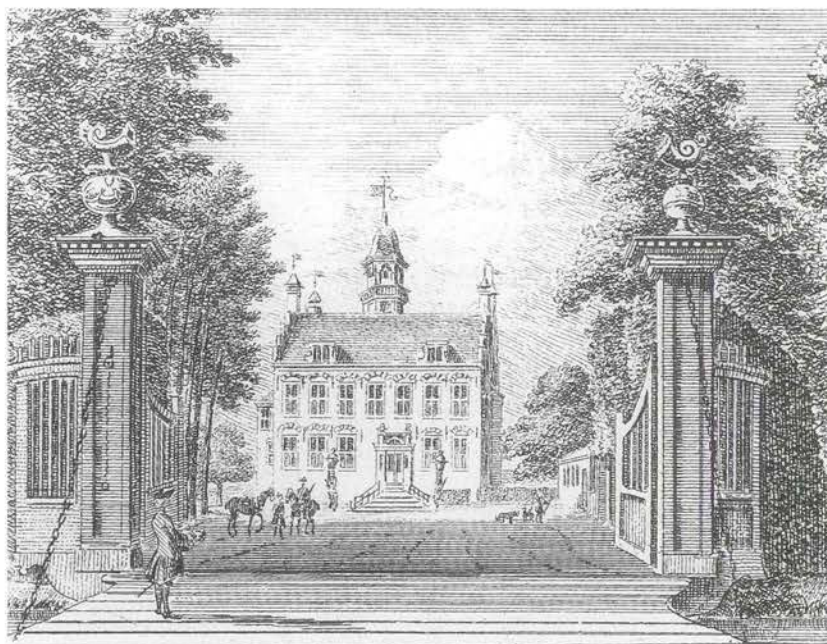
Bron: zie tabel 5

worden door het lokale gerecht 'zonder enig faveur, haat of andere passien', en men waarschuwde 'met geen het allerminste bedrog of ter quaden trouwe te handelen' bij de opgave van het aantal dode dieren. Van deze lijsten zijn enkele exemplaren bewaard gebleven. Tabel 5 en 6 bieden een overzicht van de gegevens over 1745 en 1746.

Op grond van deze lijsten konden de Staten van Utrecht bekendmaken dat er in de jaren 1744-1746 33.664 volwassen runderen waren gestorven⁷⁶. Als we ervan uitgaan dat het jongvee net als in het begin van de negentiende eeuw ongeveer een derde van de totale rundveestapel uitmaakte en dat de sterfte onder het jongvee gelijk was aan die onder de oudere dieren, dan moet de totale veesterfte circa 50.000 zijn geweest. Circa driekwart van alle veesterfte in deze jaren vond plaats in 1745. Daarop wijzen de cijfers van een aantal dorpen. Toegepast op het totaalcijfer van 50.000 zouden dat in totaal 35 à 40.000 dieren zijn geweest in één jaar. Het zijn grote aantallen, al blijven ze in de schaduw van het getal dat voor Friesland is genoemd: 135.000 in de periode november 1744-augustus 1745⁷⁷. Relevanter dan de vergelijking met Friesland is de constatering dat in de getroffen plaatsen in tabel 5 liefst 78 procent van het volwassen vee stierf⁷⁸. De boeren hielden nauwelijks dieren over om te melken. Door de geboorte van jonge dieren en door import trachtte men de veestapel zo snel mogelijk weer aan te vullen. Zo kochten de veehouders in Breukelerveen in 1745 152 volwassen runderen ter vervanging van de 183 gestorven dieren. Van deze import stierf overigens datzelfde jaar nog 20 procent. Veel pech had Pieter van Oostveen, die meteen al 18 van zijn 22 nieuw aangekochte dieren verloor. Van zijn oorspronkelijke (volwassen) veestapel van 25 runderen waren er ook al 23 dood gegaan⁷⁹. Begin 1746 had hij nog negen dieren, waarvan er opnieuw drie stierven. Van alle vee in tabel 6 stierf 58 procent in 1746. Pieter van

Oostveen hield enige dieren over en kon vermoedelijk nog een kleine hoeveelheid zuivel op de markt brengen. Anderen ging het nog slechter. In Reierskop bijvoorbeeld verloor de weduwe van Gijsbert Knijf al haar 30 runderen in twee jaar. Van haar dorpsgeenoot Jacob Nijssen Breeborst stierven 25 van zijn 26 dieren. De weinige cijfers die we hebben, geven aan dat 20 tot 30 procent van de veehouders al hun dieren kwijtraakten in deze jaren. Onder hen waren veel dagloners en andere lieden die slechts een of twee dieren bezaten.

De nood werd zeer hoog. Bij de Staten van Utrecht kwamen dan ook vele verzoeken binnen om de getroffen boeren tegemoet te komen met 'eene gratieuse en geproportioneerde remissie van 's Lands lasten'⁸⁰. De Staten besloten in augustus 1748 daaraan tegemoet te komen met een afgewogen regeling, waarbij het verlies van velen werd 'gebalanceerd jegens de geaugmenteerde prys en meerder gelding van het Product en Suyvel van het overgebleeve Vee'. Met andere woorden: de veehouders waren niet alleen maar slachtoffers, maar konden ook profiteren van de sterk gestegen zuivelprijzen en van de waardeestijging van het overgebleven vee⁸¹. Zeker als de runderen de ziekte hadden overleefd, waren ze als 'gebeterde' dieren veel geld waard. Tegenover prijzen van 20 tot 40 gulden in pestvrije tijden stonden nu bedragen die opliepen tot 90 of 100 gulden (en soms nog meer) voor een gebeterde koe⁸².

De ridderhofstad De Vliet te Lopik. In 1755 loofde Jan Hendrik van Panhuys, heer van Vliet, een beloning van 100 gulden uit voor de tip die zou leiden tot de aanhouding van degene(n) die in nacht van 28 februari op 1 maart op het voorplein dichtbij de brug van zijn ridderhofstad over de bevroren grachten de achterbout van een aan runderpest gestorven beest had gebracht. De naam van de aangever zou geheim blijven. Kopergravure naar J. de Beijer door H. Spilman (1744). HUA, Top. Atlas, 1893.

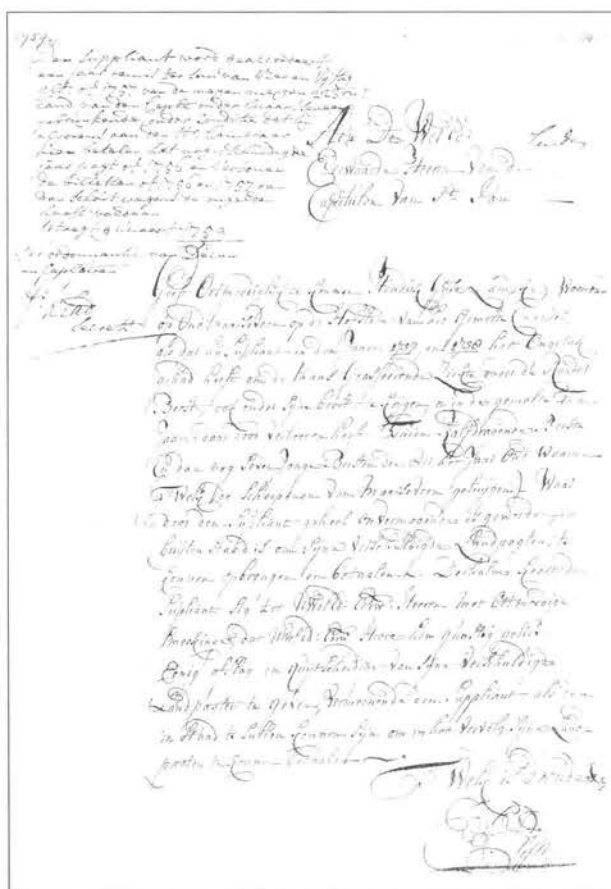

Net als tijdens de eerste epidemie verleenden de Staten daarom geen 'soulagement of douceur' aan iemand die minder dan de helft van zijn runderen had verloren. Zij werden klaarblijkelijk geacht voldoende gecompenseerd te zijn door de extra inkomsten uit de hoge zuivel- en vee prijzen. Pas bij een verlies van de helft van de veestapel werd vijf gulden per stuk gerekend, en bij een verlies van twee derden of meer zes gulden per stuk. De bedragen werden verrekend met de te betalen belastingen over die jaren. Het verlies zou steeds op jaarbasis worden bekeken aan de hand van de lijsten over 1744-1746. In alle dorpen waarvan we gegevens hebben, betrof dit de grote meerderheid van de boeren. Zo hadden 60 van de 68 veehouders in Zegveld in 1745 meer dan de helft van hun dieren verloren, in Lopik betrof het 63 van de 65 veehouders en in Reierskop 16 van de 18 veehouders in 1745 en 13 van de 16 het jaar daarop.

Na de grote sterfte van de jaren 1744-1746 lijkt de epidemie geleidelijk in betekenis te zijn afgenomen. Verdwijnen deed de ziekte echter allesbehalve. In juli 1750 was sprake van de 'nog aanhoudende Sterfte onder het Rundvee, die in sommige Districten dezer provincie dikwils voor een tyd gecesseert of afgenomen heeft, naderhand weer ontsteekt of aanwakkert'. De Staten meenden 'met redenen ... dat de aanvoer van vreemd

Vee uit Landen en Gewesten, die alsnog aan deze besmetting ... onderhevig zijn' de oorzaak was en kwam met een verbod op de handel in rundvee van buiten. Vrijgesteld waren 'inlandsche beesten': dieren die in het gewest geboren waren of waarvan per attestatie bleek dat ze al minstens zes weken binnen de provincie verbleven⁸³. Dit gezonde Utrechtse vee was echter ook in trek buiten het gewest en werd volop uitgevoerd. Daardoor dreigde een veetekort te ontstaan, zodat de Staten in 1751 een voorlopig exportverbod op rundvee moesten afkondigen om

Hendrik Gijse Lampke verloor in 1757-1758 17 runderen aan de veepest en richtte een smeekbrief aan het Utrechtse kapittel van Sint Jan, waarvan hij een boerderij in Oud Maarsseveen pachtte. Linksboven in de marge de reactie: de pacht over 1757 wordt hem kwijtgescholden, mits hij zijn pacht over 1756 alsnog voldoet en ook de belastingen heeft betaald. HUA, Sint Jan, 341.

te voorkomen dat de provincie 'van genoegzaam Vee ontbloot worde'⁸⁴. Volgens de aantekeningen van de pastoors in het katholieke doopboek van Montfoort bleef de ziekte in die omgeving nog tot minstens het einde van 1756 actief. Andere gegevens over het heersen van de runderpest na 1747 zijn onder meer te vinden in de *Nederlandsche Jaarboeken*. Ook de ingekomen meldingen van getroffen pachtboeren van het kapittel van Sint Jan te Utrecht geven een indruk van het opflakkeren van de ziekte⁸⁵. Zo werd Gerrit Boelhout te Gerverskop getroffen in 1748, 1752, 1757, 1758, 1759 en 1762; van Elbert van Duuren in Kockengen stierf rundvee in 1757, 1758, 1759, 1760 en 1763; bij Hendrick Andriesz Meijer in Hoogland ging het mis in 1755, 1756 en 1758, etc. Het dagboek van Jacob Pos uit Loosdrecht vermeldt dat er in 1756 in Eemnes 1300 à 1400 dieren gestorven zouden zijn⁸⁶. De misère was, kortom, voor veel boeren nog lang niet over ondanks het verminderen van de epidemie.

'Met veel leetwezen'

In het begin van de jaren zestig was de ziekte nog steeds niet verdwenen. Voortdurend duiken in de archieven berichten op over getroffen boeren, zoals de eerdergenoemde pachtboeren van het kapittel van Sint Jan. Ook in bijvoorbeeld een particuliere pachtakte uit 1763 is sprake van de 'thans grasserende siekte' waaraan de huurder zijn beesten zou kunnen verliezen⁸⁷. In oktober 1765 zou het gewest echter pestvrij zijn geweest. Volgens de Staten van Utrecht was dit reden om het in- en uitvoerverbod van rundvee op te heffen⁸⁸. Intussen was echter een nieuwe epidemie al onderweg. Het verhaal gaat dat de derde grote epidemie haar oorsprong had in het Osmaanse Rijk en vandaar in 1765 Hongarije bereikte. Vervolgens zou de ziekte zich in de daaropvolgende jaren in noordwestelijke richting hebben verplaatst en Duitsland hebben bereikt. Al in april 1767 vaardigden de Staten van Overijssel voor de periode van een jaar een invoerverbod uit voor rundvee⁸⁹. In mei 1768 was het Gelderland dat een voorlopig verbod op de invoer van rundvee uitvaardigde in verband met de uitbraak in de aangrenzende Duitse gebieden. Aanvullend werden tot 1 oktober van dat jaar de veemarkten verboden, een verbod dat later herhaaldelijk verlengd werd⁹⁰. Uiteindelijk was het toch Gelderland dat (wellicht samen met Groningen) als eerste Nederlandse gewest in 1768 besmet is geraakt⁹¹. In Utrecht zag men het gevaar naderen. Vanaf 13 mei 1768 mocht geen rundvee van buiten de provincie meer worden toegelaten. Deze maatregel lijkt effect te hebben gehad, want op 2 september verklaarden Gedeputeerde Staten dat de ziekte 'hoe langer zo meer deze Provincie nadert', maar dus nog niet was doorgedrongen in Utrecht. Om dit zo te houden, werd de schouten van de plattelandsgerechten opgedragen strikt toe te zien op de naleving van het invoerverbod en al het rundvee in hun district 'van waar ook aankomende of passerende ... naaukeurig te visiteren of te doen visiteren' om te zien of het van behoorlijke certificatie was voorzien. Ook de handel in runderhuiden werden weer strikte beperkingen opgelegd.

Ondanks de voorzorgsmaatregelen deden zich in het najaar de eerste gevallen in Utrecht voor. 'Met veel leetwezen' gaven Gedeputeerde Staten op 16 november te kennen, 'dat de besmettelijke ziekte onder het Rundvee reeds in eenige Districten deser Provincie is ontstoken'. In reactie hierop werden de veemarkten tot 1 april 1769 verboden⁹². Welke plaatsen werden als eerste getroffen? Tienhoven in ieder geval niet. In maart 1769 kreeg Willem Vogel toestemming zijn 27 koeien ('uit een gesunde stal') te verkopen. Er was tot op dat moment in het hele gerecht slechts één ziek beest op stal geweest, dat bovendien weer was hersteld⁹³. Vergelijkbaar gedetailleerde gegevens van andere plaatsen heb ik (nog) niet gevonden. Wel is duidelijk, dat de ziekte in 1769 zwaar heeft toegeslagen. Het kapittel van Sint Jan stelde een overzicht op van de door veesterfte getroffen pachtboeren⁹⁴. Daaruit wordt duidelijk dat de epidemie zich over vrijwel de hele provincie verspreid had. De 17 pachters waren afkomstig uit onder andere Cothen, Schalkwijk en Werkhoven in het Kromme-Rijng gebied, uit Jutphaas, IJsselstein, Willeskop, Kockengen, Maarssenbroek, Oostveen (Maartensdijk) en Vleuten. Het veeverlies per boer varieerde van 5 tot 34 runderen, met een gemiddelde van 16 dode dieren. Meer systematisch is de informatie die ontleend kan worden aan de overzichten die de Staten van Utrecht door de lokale dorpsbesturen lieten opstellen. Basis daarvoor was de brief van 31 oktober 1769 waarin de plaatselijke schouten met assistentie van twee schepenen en de secretaris werd opgedragen een lijst op te stellen van personen die in of na 1768 'eenig Rundvee, namelyk ongebeterte Ossen, Koeyen, Kaldragende of melkgevende Veerzen' hadden verloren of mogelijk nog zouden gaan verliezen in de loop van het jaar. Tot en met 31 december 1769 moesten deze gegevens bijgehouden worden en in januari 1770 diende men ten kantore van de Staten een volledig overzicht in te leveren. Van een beperkt aantal plaatsen heb ik het overzicht teruggevonden. In die van Lopik en van Zevenhoven zijn niet alleen de in de brief genoemde runderen genoteerd maar ook het jongvee.

Het overzicht leert dat in de genoemde plaatsen 86 procent van de rundveehouders ermee te maken kreeg. 22 procent van de veebezitters raakte al hun (volwassen) runde-

Tabel 7. Getroffen veehouders in 1769⁹⁵

Plaats	aantal veehouders	waarvan getroffen	waarvan alles verloren
Amersfoort	90	66 (73%)	28
Bunnik	44	37 (84%)	13
Lopik en Zevenhoven	102	97 (96%)	7
Oud-Maarsseveen	15	14 (93%)	0
Schalkwijk	59	56 (95%)	18
Vreeswijk	42	31 (74%)	12
Totaal	352	301 (86%)	78

Bron: zie noot 95.

ren kwijt. Deze cijfers zijn vergelijkbaar met die van 1745. Gezien de spreiding over de provincie is het aannemelijk, dat deze percentages een goede indicatie vormen voor de situatie in het hele gewest. Het totale aantal veehouders in de provincie moet rond 4500 hebben gelegen⁹⁶. Als circa 86 procent van hen vee zou hebben verloren, zou dit neerkomen op bijna 4000 direct getroffen huishoudens. Circa 900 veebezitters zouden al hun dieren zijn kwijtgeraakt.

In Lopik en Zevenhoven samen waren bij aanvang van het jaar 1816 runderen (inclusief kalveren), terwijl er in de andere vijf plaatsen bij elkaar 1446 runderen van drie jaar en ouder waren. Als we de gebeterde dieren niet meetellen, blijven er 3041 'vatbare' dieren over. Daarvan werd 76 procent ziek. Van de zieke dieren stierven er 1926: een letaliteit (sterftepercentage van zieke – in dit geval – dieren) van 83 procent. Gunstig was de situatie in Oud Maarsseveen met een lage letaliteit van 68 procent. In totaal stierf daar 'slechts' 28 procent van de veestapel in 1769, mede omdat een relatief gering percentage van het vee ziek was geworden. In de plaatsen in tabel 8 stierf in totaal 59 procent van de (volwassen) runderen. Als we dit verliespercentage overnemen voor de hele provincie en ervan uitgaan dat er 60 à 65.000 runderen waren (net als in het begin van de negentiende eeuw), dan zouden er 35 à 39.000 dieren zijn gestorven in 1769. Van de 40 à 45.000 beesten ouder dan twee jaar zullen er 24 à 27.000 zijn doodgegaan tijdens het eerste jaar van deze epidemie. Dit aantal is vergelijkbaar met dat in 1745. In dat laatste jaar stierf echter 78 procent van de dieren. Dit wijst erop dat de omvang van de veestapel aan het begin van 1745 aanzienlijk kleiner was dan aan het begin van 1769. De moeilijke jaren die aan 1745 voorafgingen, hadden reeds een zware tol van het vee gevraagd. Bovendien zullen er toen, ruim 20 jaar na het einde van de vorige veepestepidemie, nauwelijks of geen gebeterde dieren zijn geweest om het sterftcijfer te drukken. Dit zou het verschil in sterfte tussen 1769 en 1745 enigszins kunnen verklaren. Het Utrechtse verliespercentage in 1769 is vergelijkbaar met dat in Friesland, waar 61 procent van de runderen (98.000 stuks) is omgekomen tussen mei en december 1769. Ook cijfers

Tabel 8. Veesterfte in 1769

Plaats	Omvang veestapel	Reeds gebeterd vee	Vatbaar vee	Ziek geworden	Gestorven
Amersfoort	449	32	417	341	297
Bunnik	291	26	265	201	176
Lopik en Zevenhoven ⁹⁷	1816	93	1723	1343	1106
Oud-Maarsseveen	164	22	142	68	46
Schalkwijk	323	39	284	233	187
Vreeswijk	219	9	210	138	114
Totaal	3262	221	3041	2324	1926

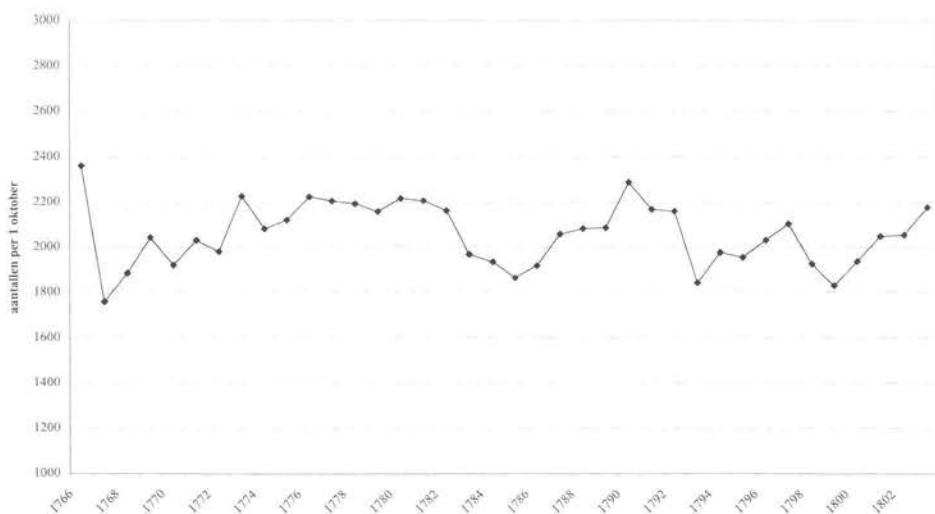
Bron: zie tabel 7

over de veesterfte in het gewest Holland wijzen op een sterfte in dezelfde orde van grootte. Van 1 april 1769 tot 1 april 1770 stierven daar 159.228 dieren op een totaal van circa 280.000: ruim 55 procent⁹⁸.

Na 1769 bleef de ziekte nog jarenlang voortwoekeren. In Holland zouden van 1769 tot 1784 in totaal 415.000 dieren aan de ziekte zijn gestorven⁹⁹. Over de sterfte in Utrecht na 1769 bestaan slechts losse gegevens, met name uit het begin van de jaren zeventig. Deze maken duidelijk dat ook hier de ziekte nog jarenlang is blijven huishouden. In Lopik verdween ze in het voorjaar van 1770 om in 1771 weer de kop op te steken. In dat jaar verloren acht boeren in totaal 51 runderen. In Oud-Maarsseveen en Schalkwijk lijkt de ziekte afwezig te zijn geweest in 1770, net als in Vreeswijk in 1771 en 1772¹⁰⁰. In 1773 en 1776 werd de laatstgenoemde plaats echter weer getroffen. De fragmentarische informatie over de jaren daarna lijkt het algemene beeld te bevestigen van een tijdelijk endemisch geworden ziekte, die hier dan daar de veestapel trof en slachtoffers onder het rundvee maakte. Het voortgaan van de ziekte stond een herstel van de veestapel echter niet in de weg. Cijfers over de omvang van de volwassen rundveestapel in Holland maken dat duidelijk. Voor een aantal dorpen in het Utrechts-Hollandse grensgebied zijn de getallen in een grafiek gezet. Het betreft het aantal runderen per 1 oktober van ieder jaar¹⁰¹.

De vraag is waar het snelle herstel van de veestapel telkens vandaan kwam. Dat de handel een belangrijke rol speelde, is duidelijk. Al sinds de late middeleeuwen was sprake van de export van mager rundvee uit de fokgebieden in het noordoosten van het land, Denemarken en Noord-Duitsland naar de stedelijke gebieden van Holland en Brabant¹⁰². Hoewel een deel van deze handel zich voltrok per schip over de Zuiderzee

Aantal stuks volwassen rundvee in het Hollands-Utrechtse grensgebied 1768-1805

vond er ook transport over land plaats via Utrecht. Amersfoort speelde al vroeg een belangrijke rol in deze rundertrek en maakte ook in de achttiende eeuw nog deel uit van de route die het magere vee aflegde naar de weidegebieden waar het vetgemest werd. Hoewel de import van dit magere vee aan het einde van de zeventiende eeuw is afgenomen, mede door een hogere importheffing door de Staten-Generaal, is deze handel tijdens de veepestepidemieën weer opgeleefd. Zo treffen we in 1746 in Westbroek Deense ossen aan¹⁰³. Was het ook Deens vee dat in 1773 per schip over de Zuiderzee werd aangevoerd? In verband met het besmettingsgevaar maakten Gedeputeerde Staten zich daar grote zorgen over en bepaalden dat de dieren alleen op bepaalde plaatsen aan land mochten komen, waar ze meteen konden worden geïnspecteerd: aan de Baarnse dijk, aan de Eembrugge en bij 'het zogenaamde Haventje, aan het inkomen der Riviere de Eem gelegen'¹⁰⁴.

Net als tijdens de vorige epidemieën kwamen de Staten van Utrecht de getroffen bevolking op fiscaal gebied tegemoet. Deed men dit in 1748 echter met een gerichte maatregel ten behoeve van de zwaarst getroffen boeren, nu werd een geringe algemene belastingverlaging afgekondigd. In april 1770 berichtten Gedeputeerde Staten dat 'om eenig soulaas toe te brengen aan de Eigenaars en Bruikers der Landen, waar van veelen, door de sterfte onder hunlieder Rundvee, zwaare schade hebben geleden' met ingang van 1770 de personele grondbelasting van 20 stuivers per gebruikte morgen te verlagen tot 15 stuivers. Het was een klein gebaar zonder veel praktische betekenis. De gemiddelde grondgebruiker met een bedrijf van 25 à 35 morgen zou voortaan gemiddeld 150 stuivers minder betalen. Een druppel op een gloeiende plaat. In een aantal gevallen was het niet eens de grondgebruiker maar de eigenaar aan wie de lastenverlichting ten goede kwam, omdat in nogal wat pachtcontracten bepaald was dat de verpachter alle belastingen voor zijn rekening zou nemen.

Het ontbreken van (fiscale) maatregelen die specifiek gericht waren op de getroffen veehouders tijdens deze derde epidemie is opmerkelijk. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk. Zo is het mogelijk dat de toestand van de gewestelijke schatkist zo slecht was dat er geen ruimte was voor tegemoetkomingen. Of deze factor werkelijk een rol speelde, moet echter worden betwijfeld. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de provinciale financiën in een slechtere staat zullen zijn geweest dan tijdens de eerste beide epidemieën. De verklaring moet veeleer worden gezocht in het naar verhouding mildere karakter van de derde veepestepidemie. De sterfte was weliswaar omvangrijk in 1769 maar verminderde aanmerkelijk in de daaropvolgende jaren, zodat de veehouders de kans kregen weer op adem te komen. Daar kwam bij dat de toestand in de agrarische sector inmiddels een stuk gunstiger was dan met name in de jaren veertig. Structureel stijgende landbouwprijzen en nog relatief lage pacht- en koopprijzen van landbouwgrond gaven de boeren ruimte voor herstel. Tenslotte moet erop gewezen worden dat de stemming in de loop van de achttiende eeuw veranderd was. In spectatoriale geschriften werd door auteurs stelling genomen en sommigen van hen kwamen tot de

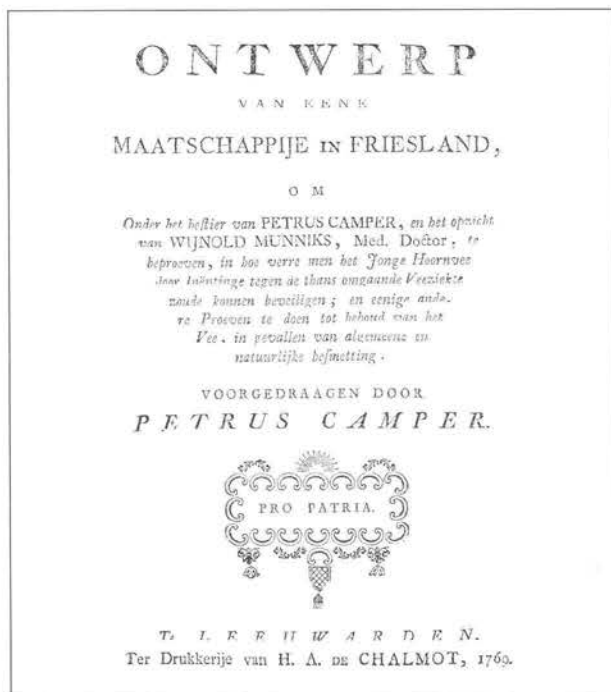
conclusie dat niet de boeren de slachtoffers waren van de veepest, maar de stedelingen die de hoge vlees- en zuivelprijzen moesten opbrengen. Volgens deze visie werden de boeren slechts rijk van de crisis¹⁰⁵. Hoewel hier waarschijnlijk sprake was van een minderheidsstandpunt, is het duidelijk dat dergelijke opinies de kansen op hulp aan de boeren niet ten goede kwamen.

'Eene zo nuttige operatie'

Een van de belangrijkste verschillen tussen de derde epidemische golf en de twee voorgaande waren de pogingen de ziekte te bestrijden door inenting van het vee. Inenting ter bestrijding van ziekten was in het midden van de achttiende eeuw populair geworden in Europa en werd aanvankelijk vooral uitgetoetst tegen de mensenpokken. Hierdoor werden sommigen op het idee gebracht met deze techniek te experimenteren bij het vee. De gedachte was om gezonde dieren met een milde vorm van rundpest in te enten in de hoop daarmee resistentie en uiteindelijk immuniteit tegen de ziekte op te wekken. De eerste pogingen in Nederland vonden plaats in 1755 en waren weinig succesvol. Men bleef echter verder gaan met nieuwe proeven¹⁰⁶. Toen de derde epidemie was uitgebroken, werd in het noorden van het land zelfs een sociëteit in het leven geroepen die met het kapitaal van aandeelhouders kalveren kocht om ze in te enten¹⁰⁷. De Groninger boer Geert Reinders was een van degenen die hun medewerking hieraan verleenden. Dit was opmerkelijk want de meeste boeren wantrouwden de inenting,

onder andere omdat ze soms de bron vormden van nieuwe uitbraken. Ook in Utrecht zijn projecten opgezet om met behulp van inenting het vee tegen de rundpest te beschermen. Zo protesteerden schout en schepenen van 'Nykoop' (waarschijnlijk Laag Nieuwkoop) in april 1771 tegen de plannen om ter plaatse gezonde beesten in te enten 'begrijpende wat nadelige gevolgen hieruyt zouden kunnen proflueeren'¹⁰⁸. Men was bang dat het vrijwel pestvrije gerecht (er

Vooraf in het noorden van het land werden veel inentingsprojecten opgezet. Door de verspreiding van een prospectus als deze trachtten de initiatiefnemers geld voor hun plannen bijeen te krijgen. HUA, Huis Zuilen, 145.

zou daar op dat moment slechts één dier ziek zijn) op deze manier besmet zou raken en dat men geen vee meer zou kunnen uitvoeren. Toch stonden de Staten niet geheel vijandig tegenover de nieuwe techniek, waarschijnlijk mede omdat de resultaten van de experimenten vaak gunstig waren. Soms herstelde meer dan de helft van de dieren bij experimenten ¹⁰⁹.

In 1781 kwamen Gedeputeerde Staten met een verordening waarin ze het inenten als 'eene zo nuttige operatie' omschrijven. Probleem was echter dat er veel klachten waren over de onvoorzichtige manier waarop sommige boeren hun rundvee inentten. Daarom werden richtlijnen uitgevaardigd ¹¹⁰. Zo mochten de dieren alleen in de maanden november tot en met maart worden ingeënt, dus wanneer het vee op stal was. Tevens moest men de instemming hebben van de burens die binnen 100 roeden van de entplek woonden. Bovendien dienden boerderijen en erf afgesloten te worden van de buitenwereld, zodat geen besmetting kon worden overgebracht. Om deze redenen mochten ook emmers, drinkbakken van het vee en andere voorwerpen niet uitgeleend worden. Tenslotte mochten op een plek niet meer dan twaalf beesten tegelijkertijd worden ingeënt. Tot het einde van de achttiende eeuw bleef men runderen inenten, daarna raakte deze methode in onbruik en werd ze uiteindelijk in 1799 verboden.

'Bovenlandsche koetjes'

Na een afwezigheid van circa tien jaar duiken meldingen over uitbraken van veepest weer op in de jaren negentig van de achttiende eeuw. Zo zou de ziekte in 1796 en 1797 geheerst hebben in Gelderland, en in 1799 op Walcheren. Ook van het jaar 1798 wordt vermeld dat de ziekte in Nederland aanwezig was, zonder nadere aanduiding. De provincie Utrecht lijkt echter gespaard te zijn gebleven. Wel werden er maatregelen genomen en werd bijvoorbeeld de import van vee uit Gelderland en andere gewesten waar de ziekte heerste verboden ¹¹¹. Het gegeven dat de ziekte opnieuw de kop opstak en een mogelijk nieuwe langdurige epidemie dreigde, zette nu zoveel druk op de ketel dat een doorbraak in de aanpak mogelijk werd. Was tot dan toe op uitbraken vooral gereageerd door handelsbeperkingen, het provisorisch isoleren van besmet vee en het behandelen met kruidenmiddeltjes, nu werd door de Groninger afgevaardigde in het Vertegenwoordigend Lichaam te Den Haag, de al eerder genoemde Geert Reinders, voorgesteld om besmette en verdachte dieren voortaan onmiddellijk af te maken en de boeren daarvoor schadeloos te stellen met een uitkering uit een nieuw te vormen Veefonds. In december 1799 werd het plan als wet aangenomen. Het benodigde kapitaal werd bijeengebracht door een belasting op het rundvee van drie maanden en ouder. Zes jaar later ging het Veefonds (officieel: Fonds tot voorkoming en afwending der Runderpest) op in een breder opgezet Landbouwfonds.

De bevrijding van de Fransen aan het einde van 1813 bracht voor Utrecht een onvoorziene complicatie met zich mee ¹¹². De Pruisische bevrijders namen in hun gevolg een drie-

tal 'bovenlandsche koetjes' mee en stalden deze bij slager Verkerk, wonende Achter het Vleeshuis. De dieren bleken echter met de runderpest besmet te zijn en brachten deze over op andere beesten. De stadskeurmeester van het vlees werd op inspectietoelt gestuurd en deze trof de besmetting onder meer aan op een viertal adressen buiten de Weerdpoort. Met zijn rapport in de hand bleek het nu mogelijk de uitbraak te bestrijden volgens de lijnen die waren uitgezet in de wet van 26 december 1799. Door consequent handelen onder leiding van de Provinciale Commissie van Landbouw kon de epidemie beteugeld worden en werd voorkomen dat deze Utrechtse uitbraak kon uitgroeien tot een grote landelijke epidemie. De uiteindelijke schade bleef beperkt tot 50 aan de ziekte gestorven dieren en 300 die afgemaakt werden.

De laatste epidemie van *pestis bovina* volgde een halve eeuw later. In 1865 brak de runderpest uit in Engeland. De ziekte was meegekomen met geïmporteerd rundvee uit Rusland. In de zomer van dat jaar werd een koppel ossen vanuit Londen naar Rotterdam vervoerd. Eenmaal aangekomen, bleken de dieren runderpest te hebben meegenomen. De eerste brandhaard was in Schiedam en omgeving, waar vee werd vetgemest met het afval van de jeneverstokerijen. Mede door aarzelend optreden van minister van Binnenlandse Zaken J.R. Thorbecke kreeg de ziekte de kans zich te verspreiden. Vanuit Zuid-Holland werden de aangrenzende provincies aangetast, waaronder Utrecht. Over de periode van 2 juli 1865 tot 28 december 1867 werden er landelijk bijna 157.000 dieren ziek, waarvan er 78.000 aan de ziekte stierven en 27.000 werden afgemaakt. Utrecht behoorde tot de zwaarst getroffen provincies met een verlies van 40 procent van de veestapel. In totaal stierven 30.654 dieren aan de ziekte, terwijl er nog eens 4039 werden afgemaakt¹¹³. Het aantal gestorven dieren was duidelijk lager dan de circa 50.000 in de jaren 1744-1746. De letaliteit was met 61 à 68 procent ook duidelijk lager dan de 83 procent in 1769¹¹⁴. Kwam dit doordat het vee beter werd verzorgd en daardoor meer weerstand had of speelden andere factoren, bijvoorbeeld een geringere virulentie van het virus of genetisch doorgegeven immuniteit bij het vee, een rol?

Naast de runderpest hield in de negentiende eeuw overigens ook de 'longziekte' huis onder het rundvee¹¹⁵. Deze was in de jaren '30 uitgebroken en kon pas in 1887 een halt worden toegeeroepen. Intussen was er een kwart miljoen dieren aan deze ziekte gestorven en opnieuw behoorde de provincie Utrecht tot de zwaarst getroffen gebieden. Daarin speelde mede een rol dat men hier, in tegenstelling tot in Zeeland en Friesland, lange tijd weigerde over te gaan tot een drastisch beleid gebaseerd op het rigoreus afmaken van ziek en verdacht vee. Ondanks de eenheidsstaat bleken gewestelijke verschillen nog steeds van belang.

Bestrijding door de overheid

Vóór de Bataafs-Franse tijd (1795-1813) bestond Nederland uit een zevental zelfstandige staatjes plus de Generaliteitslanden. Hoewel er ook wel in gezamenlijk verband, via de

Staten-Generaal, actie werd ondernomen tegen de import van besmet vee uit Denemarken en de Duitse landen, voerden alle gewesten hun eigen strijd tegen de runderpest. We zagen dit reeds bij de ongelijktijdigheid van de maatregelen van Overijssel, Gelderland en Utrecht in de jaren 1767-1768. Het beleid richtte zich in eerste instantie op het voorkomen van de besmetting en in een latere fase op de verdere verspreiding ervan binnen het grondgebied. Hiervan zijn reeds voorbeelden gegeven. De eerste fase was die van het alarm: een epidemie was elders uitgebroken en voorkomen moest worden dat de ziekte ook hierheen zou komen. Duidelijk zien we dit in 1768 toen de ziekte vanuit het oosten dreigde. Allereerst werd de import uit besmette gebieden verboden en vervolgens kwam er een verbod op alle veemarkten. Zolang de ziekte nog niet heerste, konden deze maatregelen effect sorteren. In maart 1764 was de Staten van Utrecht ter kennis gekomen 'hoe sedert eenige tijd de sterfte onder het Rundvee op eene bijzondere wijze heeft gegrasseerd in Denemarken, Jutland en andere daar om heen liggende Landen'¹¹⁶. Er werden maatregelen genomen en voor zover bekend is de ziekte in dat jaar of het volgende niet in Utrecht uitgebroken.

Een belangrijk probleem voor de overheid bij het afkondigen van een handelsverbod op vee en runderhuiden was uiteraard dat velen (boeren, vleeshouwers, handelaren, leerlooiers, schoenmakers) daardoor in hun broodwinning werden aangetast. Ook de levering van vlees aan de steden werd moeilijk, terwijl de aanvulling van de veestapel door import niet of nauwelijks mogelijk was. Naarmate de handelsverboden langer geldig bleven, waren ze ook steeds moeilijker te handhaven. Zeker wanneer de ziekte na verloop van tijd toch was uitgebroken, moest worden overgegaan op een ander scenario. Daarbij moest een evenwicht worden gevonden tussen het tegenhouden van de besmetting en het beperkt toelaten van handel en transport van dieren. Het systeem van certificaten was in principe een uitstekende methode. Het maakte de handel mogelijk, zij het slechts van goedgekeurd vee. Dit systeem stelde echter hoge eisen aan de controle en vermoedelijk was dit het zwakke punt bij de uitvoering van het beleid. De stad Utrecht trachtte het probleem al meteen in 1713 op te lossen door de controle op de certificaten te concentreren bij de enige stadspoorten waardoor vee de stad in mocht komen. Toch was men ook hier niet consequent in, want op verzoek van de vetweiders uit de stad werd toegestaan dat hun ziek vee in de stad geslacht en het vlees zelfs verkocht zou worden.

Op het platteland was de controle nog veel gebrekkelijker. Sterker nog, de bevoegde functionarissen aldaar, de schouten (soms drossaards of baljuws) woonden dikwijls elders. Ze moesten gesommeerd worden gedurende een bepaalde periode verblijf te houden in hun district. Niet zelden zullen ze daar vreemdelingen zijn geweest, die door de lokale bevolking met het nodige wantrouwen werden bekeken. Opmerkelijk daarbij is dat de gerechtsheren geen enkele rol in het geheel lijken te hebben gespeeld, tenzij op eigen initiatief. Alle gewestelijke maatregelen werden ter uitvoering opgedragen aan de schout, schepenen en secretaris, die daarvoor in de regel een financiële tegemoetko-

ming kregen in de vorm van belastingaftrek. Aanvullend moesten er keurmeesters van het vee worden gevonden en aangesteld, en ook dit gaf soms problemen. In Lopik verklaarde men alleen een keurmeester te kunnen vinden als die een 'tractementje' in het vooruitzicht zou worden gesteld voor de 'veelvuldige moeijten'¹¹⁷.

Naast zorgvuldig toezicht vergde het systeem van certificaten veel administratie. De bewaarde 'certificaten' van het ingevoerde vee te Lopik over de periode april 1754 – oktober 1755 laten zien dat het leeuwendeel van de dieren afkomstig was uit de aangrenzende gerechten Jaarsveld, Benschop, Cabauw en Zevender¹¹⁸. Meestal was helemaal geen sprake van veehandel maar waren het boeren die hun vee afwisselend lieten grazen in weilanden die in naburige dorpen lagen. Om daarvoor telkens een document te laten opstellen, was te veel gevraagd. De kans was dus levensgroot dat er gefraudeerd werd, met een verspreiding van de besmetting tot gevolg. In de archieven komen we soms stukken tegen die betrekking hebben op de aanhouding van vee dat rondliep zonder dat de begeleider over de vereiste papieren beschikte. Zo werd op 26 oktober 1750 om 5 uur 's ochtend bij Abcoude een drijver met vier ossen aangehouden. Omdat de drijver geen certificaten bij zich had, werden de dieren 'in den arreste ... gesteld'¹¹⁹.

De handelsbeperkingen lijken zelden effectief te zijn geweest. Voortdurend is in de stukken sprake van het weer opleven van de ziekte door de import van zieke dieren. Zo bleek het op het hoogtepunt van de tweede epidemie mogelijk met ziek vee door de provincie te trekken. In 1746 werd melding gemaakt van zieke Deense ossen in Achttienhoven, die vandaar naar het aangrenzende Westbroek waren gebracht¹²⁰.

Met de beperkte machtsmiddelen waarover de gewestelijke overheid in de achttiende eeuw beschikte, was het moeilijk beleid af te dwingen. Een hoge mate van vrijwillige medewerking door de veehouders was noodzakelijk voor een succesvolle uitvoering van de maatregelen. Uiteraard hadden de boeren daar zelf ook baat bij en uit welbegrepen eigenbelang zal de overgrote meerderheid zich coöperatief hebben opgesteld. Vergoedingen voor veeverlies in de vorm van kwijtschelding van een deel van de belastingen en andere tegemoetkomingen in de fiscale sfeer hielpen daarbij. Daarmee kwam echter wel een belangrijk deel van het probleem bij de provinciale schatkist terecht, die in tijden van oorlog toch al zwaar belast was. De vrijwel 40 jaar durende oorlog met Frankrijk in de periode 1672-1713 had het gewest financieel zwaar uitgeput en pas na een ingrijpende sanering was het mogelijk de belastingen in 1719 en opnieuw in 1724 te verlagen¹²¹. Nieuwe internationale spanningen vroegen echter om hogere financiële offers, die weinig ruimte lieten voor belastingverlaging. Deze kon er pas komen in 1754. Tijdens de derde epidemie konden de Staten wat sneller reageren en in 1770 werd een kleine belastingverlaging doorgevoerd. Uiteraard liep de gewestelijke schatkist tijdens de runderpestepidemieën ook tienduizenden guldens mis aan inkomsten uit de verpachting van het hoorngeld en andere belastingen. De overname van boerderijen en land van failliete boeren door de gewestelijke domeinen vormde daarvoor vermoedelijk slechts een beperkte compensatie.

Rijksveeartsnijderschool, omringde door de Biltstraat 1826

Rijksveeartsnijderschool, van de Biltste Bruggen gezien 1826

1. HET SCHOOLGEBOUW, 2. GILDESTEN, WONING VAN DEN DIRECTEUR, 3. STALLEN, 4. WONING VAN DEN OPZIGTER DER STALLEN, 5. HOESMEDERIJ, 6. HET SCHOOLGEBOUW, 7. GEBOUW VOOR HET DROOGEN VAN ANATOMISCHE PRAEPARATEN, 8. ZIEKSTAL, WAARBOVEN HET KABINET VOOR PATHOLOGISCHE PRAEPARATEN, 9 EN 10. SCHAAPSTALLEN VOOR HUISVOEDING.

De gebouwen van de Rijks Veeartsenijschool aan de Biltstraat te Utrecht. In de achttiende eeuw kon iedereen zich bezighouden met het 'genezen' van zieke dieren. Met de oprichting van de Rijks Veeartsenijschool in Utrecht (1821) ontstond er voor het eerst in Nederland een opleiding voor veeartsen. Litho door C. Ostermann. HUA, TA, Qb 26.5.

Bij dit alles was er een alternatief. In 1711 had de pauselijke lijfarts Giovanni Maria Lancisi een rapport opgesteld over de runderpest. Hij bepleitte daarin het rücksichtslos afmaken van alle zieke en verdachte dieren, omdat daarmee een prille besmettingsketen kon worden afgebroken en groter onheil voorkomen¹²². Dit stelsel is in het achttiende-eeuwse Europa ook op ruime schaal toegepast, zoals in Engeland, delen van Duitsland en Frankrijk, en de Oostenrijkse Nederlanden (het tegenwoordige België). Het resultaat was doorgaans zeer positief en de ziekte verdween binnen afzienbare tijd. In de Republiek is daarvan echter nooit sprake geweest, met als gevolg dat de runderpest vele jaren achtereen kon blijven voortduren. De reden daarvoor wordt doorgaans op het bestuurlijke vlak gezocht. Deze methode veronderstelde de inzet van een sterk staatsapparaat en dat ontbrak hier. Noch de Staten van Utrecht noch de Staten-Generaal konden voldoende macht ontplooien om dorpen van de buitenwereld te isoleren of om tegenstand biedende veehouders in bedwang te kunnen houden. Pas de eenwording na 1795 en de oprichting van het Veefonds in 1799 maakten een resoluut optreden volgens het Lancisi-systeem mogelijk met als gunstig resultaat het zeer beperkte karakter van de uitbraak van 1813-1814. Steun van de centrale regering speelde daarbij een rol.

Toch was ook het optreden van de regering na het totstandkomen van de Nederlandse eenheidsstaat zeker niet zaligmakend. In 1865 legde Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken de nodige lankmoedigheid aan de dag. Zelfs toen de ziekte reeds heerste, weigerde men aanvankelijk geloof te hechten aan verhalen die de ronde deden over een uitbraak. Deze laatste epidemie kon pas worden aangepakt nadat een regeringswisseling had plaatsgevonden en Thorbecke van het toneel verdwenen was. Zijn aarzel-

lende optreden was vooral gebaseerd op het respect dat hij aan de dag legde voor de provinciale en gemeentelijke autonomie¹²³. De keiharde aanpak van de veepestcrisis in 1867, met de inzet van militaire patrouilles en waarbij in onder andere Benschop (een wethouder!) en Schoonrewoerd doden vielen, had al snel succes en aan het einde van het jaar was de ziekte (vrijwel) verdwenen¹²⁴. Deze laatste epidemie stond aan de basis van een nieuwe wettelijke regeling in 1870, waarbij een streng staatstoezicht onder leiding van districtsveeartsen werd ingesteld.

'Preservatif tegens de veeziekte'

'Daar zijn ook verscheidene baatzoekende mensen geweest die met middelen zonder nut haar beurs braaf hebben gevult. Want als het eens gebeurde dat zoo nieuwen uitgever van middelen het geluk trof dat er eenigen beesten beterden daar die raadt gebruikt wierdt kwam voort in de couranten en dan liep elk daar zijn best aan toe'¹²⁵. Omdat de overheidsmaatregelen tekortschoten en ook de geleerden van die tijd niet met effectieve oplossingen kwamen, namen velen hun toevlucht tot oude beproefde middelen als kruiden of tot de wondermiddelen die allerlei lieden aanboden. Jacob Pos maakte een aantekening over een 'doctor' in Asperen, die 'de kunst van den beurs te lichten biezonder wel geleert' had en met zijn wonderdrank 'verlegen en onnozelen menschen' aantrok tot aan Loosdrecht toe. Een dorpsgenoot van Pos had voor 36 gulden een fles in Asperen gekocht en via hem had ook hij de beschikking gekregen over het spul en zelf kunnen constateren dat het niet hielp. Volgens Pos, die 90 procent van zijn veestapel had verloren, was er maar één redmiddel 'als alleen tot den Heeren te nemen zijn toevlucht met zich voor Godt te verootmoedigen'. Velen waren het met hem eens. De straf van God was over de mensen afgeroepen door de goddeloosheid der tijden, waarin ongodsdienstigheid, ja zelfs atheïsme de kop opstak en hoogmoed wijdverbreid was. De Staten-Generaal en de Staten van sommige gewesten schreven algemene gebedsdagen uit in de protestantse kerken, maar ook de katholieken bleven niet passief. Men werd voorgehouden dat de problemen 'niet anders [waren], als rechtvaardige straffen van God Almagtig door onze zonden verdient'. 'Waare en oprechte Boetvaardigheid over onze zonden' konden hieraan een einde maken, alsmede het nakomen van een viertal verplichtingen: geregeld kerkbezoek, vasten, het geven van aalmoezen en de biecht¹²⁶.

Behalve met het uitschrijven van gebedsdagen kwam de overheid de boeren ook te hulp met recepten en behandelingsvoorschriften. De opdracht ziek vee te isoleren van gezonde dieren was een voorschrift waarvan de veehouders de logica wel hebben ingezien. Het was immers sinds mensenheugenis bekend dat sommige ziekten 'contagieus' oftewel besmettelijk waren en bijvoorbeeld tijdens de epidemieën van pest onder de mensen moesten de huizen van pestlijders en spullen uit verdachte plaatsen gemeden worden. Ook de medische faculteit van de Utrechtse universiteit kwam tot die conclu-

*1 Looft Rypwiel, 1 hoed vol groene Rappewortelen
op 1 1/2 Emmer vers dun Bier gekookte tot op de helfte
als dan in een kan gedaan. Dicht toe gedekt. en
als het bloed-laans is elk ziek Ruyt 9 kinne
coselt eens daags ingegeven. Die swaar ziek zijn
tweemaal daags, en als zij beter ender ziek
zijn 3 maal daags.*

Wortelen gekookt in bier. Een van de vele recepten ter behandeling van zieke runderen. HUA, Huis Zuilen, 145.

sie en adviseerde zo min mogelijk kleding of andere voorwerpen van de ene runderstal naar de andere te verplaatsen: 'De ommegang

met malkander, onder alle, die by Rund-vee verkeerren in een landstreek, daar de ziekte regeerd, voornamentlyk met zulke, die besmette beesten op stal hebben, behoorden vermydt te worden'¹²⁷. Met andere woorden, de contacten met zieke dieren, met mensen die met zieke dieren in contact waren geweest en hun spullen moesten tot een minimum beperkt worden. Daarbij speelde onder meer ook de vrees dat de ziekte op mensen zou overslaan een rol. Alle lichaamsdelen van zieke dieren, met name de huiden, moesten vernietigd of op zijn minst 'ontsmet' worden. Het advies van de medische faculteit om de aan de ziekte gestorven dieren te verbranden, werd echter niet overgenomen. Wel de suggestie om de stallen te beroken met wierook of dampende azijn. Dit advies lag in het verlengde van de opinie dat de ziekte haar oorsprong vond in *miasma* of stinkende, giftige dampen, die met andere geuren bestreden moesten worden.

De brief die Gedeputeerde Staten op 1 november 1768 aan de schouten deed uitgaan, bevatte, naast instructies voor het geval dat de ziekte zou uitbreken, aanbevelingen voor de behandeling van het vee. Zo werd geadviseerd de dieren bij wijze van voorzorg tweemaal daags een aftreksel te geven van 25 à 30 jeneverbessen en twee handen vol kamillebloemen. Wanneer een dier echter toch ziek werd, diende het 'twee oncen Spaansche Zeep, in twee mingelen water gesmolten ofte dun gemaakt' te krijgen. De Staten van Overijssel gaven hun goedkeuring aan een Pruisisch recept, dat ervan uitging dat de dieren geen hooi of brood mochten eten, maar wel 'ligt stroo', een 'kookzel van een 1/2 loot Rhabarber' en

wortelen. Een kleine kop met 'rauwe' raapolie en om de dag een kop van een gekookt brouwsel van olie, honing en rode wijn werd ook aangeraden. Daarnaast moest om de dag de rug of het kruis van de dieren met warme karnemelk worden ingewreven en af en toe de snuit met zuivere wijnazijn¹²⁸.

Wat is de inhoud van dit zakje dat zich in het archief van Huis Zuilen bevindt? Zijn het de restanten van honderden jaar oud 'Spaans vuurkruid', het middel dat sommigen werkzaam achtten tegen de runderpest? HUA, Huis Zuilen, 145.

Dergelijke voorschriften van overheidswege zullen even weinig effect hebben gehad als de vele huismiddelen die de boeren zelf gebruikten of die kwakzalvers voorschreven. In verschillende archieven is daarover informatie bewaard. Daartoe behoren de archieven van zowel Huis Zuilen als Huis Amerongen. Dit geeft aan dat er onder de adellijke bewoners van die kastelen grote interesse voor de runderpest bestond. In een van de stukken lezen we dat de beesten soms 'Spaens Vuur kruijt' kregen als 'preservatief tegens de vee ziekte'. Dit kruid was 'hier in Nederlande onder de buyte luyde bekend ... tot een hylsaem remedie voor rundbeesten en schaepen, teegen het vuur, ook voor de melk beesten om naer te geeven ten eynde de booter wel van de melk te doen schyden'¹²⁹. Afhankelijk van de grootte van het dier kreeg het vier of vijf bolletjes samen met een eetlepel zout in een koolblad 'in den Hals gestopt'. Dit moest worden herhaald bij 'jeder nieuw ligt van de maen'. Uiteraard ontbrak het niet aan voorbeelden om de positieve werking van dit kruid aan te tonen. Zo zou er een boer in Oss zijn geweest wiens stal lange tijd gespaard was gebleven. Pas toen hij verzuimd had zijn beesten aldus te verzorgen, waren ze ziek geworden en gestorven. Een ander middel dat de boeren aanwendden, was het bestrijken van de bek met 'ongemengde tar' (teer). Ook dit middel zou op succes kunnen bogen, zoals bij een (onbekende) boer te Amerongen, van wie alle 'getarde' dieren 'vrij sijn gebleeven' terwijl de andere waren 'uytgestorven'. De gecombineerde aanpak van Spaans vuurkruid (een soort look) met het insmeren met tar zou in Druten alle ermee behandelde dieren gespaard hebben. Teer werd ook genoemd in een ander recept, waarvoor het met beekwater vermengd gekookt moest worden. Vervolgens moest de tar gaan bezinken, waarna het water eraf geschept kon worden en aan ieder ziek dier driemaal daags een 'aerde cop vol' gegeven moest worden¹³⁰.

Het vertrouwen op de Heer werkte bij de boeren echter een zekere gelatenheid in de hand. De Utrechtse arts L(ouis) Tyssot schreef in 1744: 'de boer Predestineert zo sterk, dat hij wel ziende dat de Hulpmiddelen te zwak zijn teegens dusdanige zwaare besmetting, wil niets meer aanwenden, & gestadig de woorden gebruikt van den Propheet Job'¹³¹. In 1774 verbaasde een onbekende schrijver zich erover, dat de boeren niet meer gebruik maakten van het Spaans vuurkruid, dat hij als een werkzaam middel ervoer, maar 'het schynt dat het volk den moet verliest door het woede van deese pest, zij zegge meest alle het is een straf uyt den Heemel en daer kan men en moet men niets teege doen, en alse dit gesegt hebbe luijsterese verders naer geen reede meer en meene dat sij den Heemel tergen soudon, met eenig middel te gebruiken ... den Heer wil het hebbe en ick kan buyten syn Hulp niet leeven'¹³².

Boeren in de problemen

Goddelijke hulp of niet, de boeren trachtten allen zo goed mogelijk hun bedrijf voort te zetten. De vraag op welke wijze(n) ze dat allemaal deden, kan hier niet beantwoord worden. Dat vereist een nadere studie. Enige veronderstellingen kunnen echter wel

worden uitgesproken. Zo zal er ongetwijfeld getracht zijn zoveel mogelijk alternatieve inkomsten te vinden. Jacob Pos ging enige handel drijven. In veel veendorpen werd ongetwijfeld tijdelijk meer turf gegraven. Wellicht ook dat op sommige boerenbedrijven de teelt van een relatief nieuw product als de aardappel plotseling is uitgebreid. Door het scheuren van weiland kan een enkele eigenerfde boer getracht hebben gedurende een aantal jaren meer grond voor de akkerbouw te bestemmen. Voor de vele pachtboeren was dit laatste echter nauwelijks mogelijk, omdat dat in de pachtcontracten doorgaans verboden werd. Hoe kwamen zij de crises door? We hebben gezien dat de overheid alleen veehouders tegemoetkwam die minstens de helft van hun vee hadden verloren, omdat het verlies aan vee moest worden 'gebalanceerd' tegen de hogere opbrengsten. Helaas ontbreekt het ons aan marktprijzen van vlees en zuivelproducten. De prijzen die bijvoorbeeld het Utrechtse Bartholomeusgasthuis moest betalen, waren veelal in meerjarige contracten vastgelegd en vormen daarom geen goede afspiegeling van de kortstondige fluctuaties¹³³. Een ruwe schatting op grond van deze gegevens is daarom niet zonder risico, maar kan wel helpen duidelijkheid te verschaffen.

De bedragen die het Bartholomeusgasthuis voor zuivelproducten betaalde, doen vermoeden dat tijdens het eerste jaar van een veepestepidemie de marktprijzen minstens het dubbele waren van de voorgaande jaren. Bij een dergelijke prijsstijging zou een veehouder die de helft van zijn melkkoeien verloor en dus nog maar de helft kon produceren, volledig in zijn inkomsten zijn gecompenseerd door de prijsontwikkeling. Hoewel zo'n boer door de veesterfte een flink kapitaalverlies leed, kon hij in principe zijn inkomsten op peil houden. Door de aankoop van melkvee kon hij trachten zijn productie op korte termijn weer te vergroten, terwijl door de geboorte van jongvee zijn veestapel weer aangroeide en na enkele jaren de oude productiecapaciteit weer kon worden bereikt. Een voorwaarde was uiteraard dat deze boer financiële reserves had voor de aankoop van duur vee en dat de ziekte het volgende jaar niet opnieuw toesloeg. Was dit laatste wel het geval, dan waren de mogelijkheden tot herstel uiterst beperkt.

Het aantal boeren dat 'slechts' de helft (of minder) van hun dieren verloor, vormde echter een kleine minderheid. De meeste veehouders raakten veel meer dan de helft van hun veestapel kwijt en konden onvoldoende van de prijsstijgingen profiteren. Een rekenvoorbeeld maakt dit duidelijk. Een boer die normaal voor 1000 gulden aan boter en kaas op de markt bracht, verdiende bij een productie-uitval van 75 procent ondanks een verdubbeling van de zuivelprijzen slechts 500 gulden: een inkomensverlies van 50 procent. Dit lot trof het overgrote deel van de veehouders. Nu was een inkomensverlies gedurende een jaar dikwijls nog wel op te vangen door bezuinigingen en door het uitstellen van betalingen. Maar omdat de veepest niet al na een jaar verdween, moesten veel veehouders soms jaren achtereen diep in hun reserves tasten, voor zover ze die al hadden. Als er nog geld was, dan was de vraag of het gebruikt moest worden om de veestapel door aankopen weer zo snel mogelijk aan te vullen of om de pacht, de belastingen en de waterschapslasten ermee te betalen. De aanvulling van de veestapel zal

voor velen prioriteit hebben gehad, omdat dit de enige manier was om op korte termijn weer aan inkomsten te geraken. Aanbod van vee was er voldoende. 'De beesten kwamen uit allen oorden en gewesten hier naar toe', schreef Jacob Pos en noemde onder meer Hongarije, Engeland, Schotland en diverse delen van Duitsland als herkomstgebieden ¹³⁴. Helaas betekende de voortdurende veesterfte dat men vaak weinig plezier had van de nieuw aangekochte dieren. Voor veel boeren werden de problemen zo steeds groter en liepen de betalingsachterstanden soms tot grote hoogte op. Hun lot kwam daardoor in de handen van anderen te liggen.

Omdat het overgrote deel van de boeren pachter was, werden ze in hoge mate afhankelijk van de welwillendheid van de grondeigenaren wier land ze gebruikten. Een van die pachtboeren was Gerrit Boelhouwer. Hij huurde van het Utrechtse kapittel van Sint Jan een hofstede van 19 morgen en 56 roeden wei-, hooi- en hennepand in het Ravensway-gerecht van Gerverskop, en was een echte pechvogel. Al in 1743 zouden 20 van zijn runderen gestorven zijn, al was dat niet aan de runderpest. Vervolgens verloor hij in de periode tot en met 1769 in nog eens negen verschillende jaren in totaal 114 dieren. In september 1757 wendde hij zich daarom tot de heren van het kapittel 'met ootmoedige smeeking'. Hij kon de pacht niet meer betalen en verzocht 'uijt consideratie van ... sterfte zijner Runderen Eenige afslag of quijscheldinge zijner Huurpenningen of verschuldigde Pagt'. Het antwoord op zijn brief is niet bekend, maar in december 1762 was hij nog steeds pachter en stuurde hij een nieuwe brief met vermelding van de veesterfte die hem inmiddels weer was overkomen. Ten slotte treffen we Boelhouwer ook aan op de lijst van getroffen pachters van het kapittel uit 1769. In dat jaar was zijn veestapel zelfs tweemaal getroffen en waren in totaal 34 dieren gestorven.

Gerrit Boelhouwer bleef tientallen jaren pachter en werd ondanks zijn regelmatig oplopende pachtschulden niet door het kapittel van het land gezet ¹³⁵. Over de hoogte van zijn schulden zijn we niet geïnformeerd. Dat zijn we wel in het geval van Gerrit Adriaense van Schaik uit Jutphaas. Hij pachtte ruim 56 morgen bouw- en weiland in Jutphaas, Galekop en Westraven van het Duitse Huis in Utrecht. In 1772 was zijn pachtschuld over de jaren 1768-1771 opgelopen tot bijna 2400 gulden en de grondeigenaar liet beslag leggen op zijn eigendommen. Om dit op te heffen, moest hij instemmen met een regeling waarbij hij al zijn vee (21 runderen, 10 paarden, 6 varkens), graan, kazen, appels, wagens en huisraad overdroeg aan de schuldeiser. Er kwam uiteindelijk een akkoord tot stand over de schuldaflossing en Van Schaik kon zijn bedrijf voortzetten, zij het als een berooid man ¹³⁶.

Het geval van Van Schaik lijkt maatgevend voor de gebruikelijke gang van zaken bij opgelopen pachtschulden: de schuldenaar droeg (een deel van) zijn of haar goederen over in ruil voor een regeling waarbij het bedrijf kon worden voortgezet. Soms ook werd de schuld omgezet in een rentedragende lening ¹³⁷, in incidentele gevallen was zelfs sprake van een renteloze lening. Het ging in die laatste gevallen meestal wel om relatief geringe bedragen van hooguit enige honderden guldens ¹³⁸. Een andere wijze

waarop de verpachters de getroffen boeren wel eens tegemoet kwamen, was door hen geld te lenen voor de aanschaf van vee of door hen een aantal runderen in huur te geven. Deze praktijk, het (ver)huren van vee, kwam in de achttiende eeuw op grote schaal voor en men kan vermoeden dat de runderpestepidemieën dit sterk in de hand hebben gewerkt. Tenslotte waren er enkele gelukkige pachters die het wel zeer hadden getroffen. In 1769 verpachtte Jan de Cupere een hofstede met 42 morgen wei- en hooiland in Demmerik aan Samuel van Ingen en zijn vrouw Merrigje Gros. Merrigje had uit haar eerste huwelijk echter nog een pachtschuld van liefst 3403 gulden bij De Cupere. De boedel van het paar werd getaxeerd op 1400 gulden, waarop De Cupere de overige 2003 gulden schuld kwijtschold¹³⁹.

De belangrijkste reden voor de verpachter om met de pachter tot een vergelijk te komen, was dat beide partijen daarmee het best gediend waren. Zeker in crisisperiodes was het voor particulieren en instellingen buitengewoon lastig een andere pachter te vinden tegen redelijke voorwaarden. Het risico bestond dat het land voor een onbepaalde periode braak zou komen te liggen. De eigenaar zou er dan niets aan verdienen, terwijl bovendien de kwaliteit van de grond tijdens een periode van langdurige braak ernstig achteruit kon gaan. Het continueren van de oude pachter had het bijkomende voordeel dat deze bekend was met de situatie en van zijn ervaring gebruik kon maken bij het bewerken van het land. Uiteindelijk vormde dit de beste garantie voor een succesvolle bedrijfsvoering in de toekomst en daarmee voor een regelmatige betaling van de pachtsom.

Eigenaren en pachters hadden bovendien niet veel reële alternatieven. Veel instellingen waren voor een belangrijk deel afhankelijk van de inkomsten uit land. Een moeilijke periode met lage pachttopbrengsten leidde onmiddellijk tot grote problemen in de bedrijfsvoering. In het geval van de veepest namen niet alleen de inkomsten af, maar waren ook de uitgaven aan zuivelproducten veel hoger dan normaal. Zo moest het Utrechtse weeshuis in 1719 een beroep doen op het stadsbestuur, omdat het door 'verschijde desastres ... seer verre in haere finantien was verswakt'. De vroedschap kwam over de brug met een som van 3000 gulden¹⁴⁰.

Het ligt voor de hand dat er particulieren of instellingen waren die in de achttiende eeuw grond van de hand hebben gedaan, noodgedwongen of niet. Voor wie grond aanhield als investering waren het geen goede tijden. De rentabiliteit op het grondbezit was door de problemen met achterstallige pachtbetalingen, een hoge belastingdruk en stijgende waterschapslasten betrekkelijk laag. Dat was weliswaar ook het geval met andere investeringen, zoals overheidsobligaties, maar die hadden het voordeel dat ze een betrekkelijk probleemloze belegging vormden met stipte uitbetalingen. Wellicht was dat de reden dat veel Hollandse regenten hun vermogen in de achttiende eeuw eerder in overheidspapieren dan in land belegden¹⁴¹. Het waren uiteindelijk dan ook hoofdzakelijk de boeren die in de tweede helft van de achttiende eeuw grond kochten. Overal nam het boerengrondbezit toe. Dit wekt de indruk dat het de boerenstand *per*

saldo in de achttiende eeuw misschien toch niet zo slecht is vergaan. Het verhaal van de vele failliete boeren luidt echter anders.

Conclusie

In de loop van achttiende eeuw is de provincie Utrecht driemaal getroffen door epidemieën van runderpest: 1713-1721, 1744-1765, 1768-1787(?). Deze ziektegolven voltrokken zich volgens een vast patroon. Er was een grote uitbraak met een hoge sterfte onder het rundvee in het eerste jaar, waarna de ziekte jarenlang bleef doorsluimeren met dan hier dan daar een opleving. Niet zelden werd de aanvoer van ziek vee van elders verantwoordelijk gehouden voor zo'n nieuwe uitbraak. Duidelijkheid daarover is echter zelden te krijgen, zoals het ook buitengewoon lastig is om een scherp beeld te krijgen van de wegen waarlangs de besmetting de provincie binnenkwam en hoe die zich binnen het gewest verspreidde.

De ziektebestrijding was in eerste instantie gericht op het weren van de besmetting. Daartoe werd de invoer van vee uit verdachte gebieden verboden en werden de vee-markten opgeschort. Deze maatregelen hebben mogelijk af en toe enig effect gesorteerd, maar uiteindelijk wist de ziekte Utrecht toch meestal wel te bereiken. Daarin speelde een rol dat handelsverboden niet effectief af te dwingen waren en dat een totaal handelsverbod niet voor onbepaalde tijd kon worden volgehouden. Te veel belangen waren verbonden met de veehandel.

Wanneer de veepest eenmaal gearriveerd was, werd getracht de verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen. Besmet vee moest worden geïsoleerd en de handel in vlees en huiden van zieke dieren werd verboden. Van een effectieve ziektebestrijding was echter geen sprake. De boeren gebruikten hun eigen middeltjes en velen legden zich neer bij hun misère in de veronderstelling dat het een goddelijke straf was waartegen ze zich niet moesten verzetten. De wetenschappers van die tijd onderzochten verschillende bestrijdingsmethoden en hoopten met inenting de oplossing gevonden te hebben. Er werden experimenten opgezet die soms op succes konden bogen en perspectief leken te bieden voor de toekomst.

Intussen werd de veepest in het buitenland geheel anders bestreden. Alle zieke en verdachte dieren werden afgemaakt met als gevolg dat de ziekte al snel in de kiem werd gesmoord. Het staatsapparaat was hier in de Republiek echter te zwak om een dergelijke aanpak te kunnen afdwingen. Een ommekeer vond plaats aan het einde van de achttiende eeuw. De wet van 1799 bepaalde dat ziek en verdacht vee voortaan afgemaakt diende te worden en dat de veehouders daarvoor middels een nieuw ingesteld Vee-fonds gecompenseerd zouden worden. Inenting was voortaan verboden. De uitvoering van de nieuwe maatregelen zorgde ervoor dat de Utrechtse uitbraak van 1813-1814 niet op een landelijke epidemie uitliep. Ondanks de nieuwe aanpak bleek het tijdens de laatste uitbraak van runderpest (1865-1867) nog buitengewoon moeilijk tot de uitvoer-

ring van een strikt overheidsbeleid te komen.

Omdat de ziektebestrijding tekort schoot, kon de veepest vrijwel ongehinderd haar verwoestende werk doen en de samenleving in haar voegen doen kraken. De eerstgetroffenen waren uiteraard de veehouders. Meestal waren dit boeren, maar ook daghuurders, herbergiers, ambachtslieden en eigenaren van landhuizen hielden runderen. In totaal ging het om ruwweg 15 à 20 procent van de huishoudens in de provincie. Zij waren echter niet de enige slachtoffers. Omdat velen hun pacht en de belastingen niet konden betalen, liepen de schulden hoog op. Het probleem werd nu min of meer verlegd naar de grondeigenaren, de belastingpachters en de gewestelijke schatkist. Door faillissementen en het kwijtschelden van schulden droegen zij ook een deel van de lasten. Ook de stedelijke consumenten betaalden volop mee door de hoge prijzen voor melk, kaas, boter en vlees. De hele samenleving werd aldus in de problemen gebracht. Ongetwijfeld waren er ook mensen die van de crisis konden profiteren, zoals boeren wier vee grotendeels gespaard bleef of mensen die investeringsmogelijkheden zochten voor hun spaargeld. De pacht- en koopprijzen van grond daalden enorm tijdens en vlak na een runderpestepidemie, en er waren slachtoffers van de crisis die noodgedwongen (een deel van) hun bezit van de hand moesten doen. Wie geld te besteden had, kon dus relatief goedkoop land kopen. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren dat vaak de boeren, omdat de stijgende landbouwprijzen hun bestedingsmogelijkheden verruimden. Aldus gezien waren het niet zozeer de boeren als groep die slachtoffer werden van de veepest, maar veeleer individuele veehouders. Dit verklaart wellicht dat tijdens de derde van de achttiende-eeuwse epidemieën sommigen de boerenstand niet zozeer als slachtoffer maar (ook) als profiteur van de crisis zagen.

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
GA	Gemeentearchief
HUA	Het Utrechts Archief
MOU	Maandblad Oud-Utrecht
SA	Streekarchief

Literatuur

- Aalbers, 1997 ▶ J. Aalbers, 'Met en zonder stadhouder (1674-1747)', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 235-268.
- Besouw, Van, 1988 ▶ G. van Besouw e.a., *Montfoort 1670-1750. Geschiedenis van een kleine Utrechtse stad*. Stichts-Hollandse Bijdragen, 19, 1988.
- Bieleman, 1992 ▶ J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam, 1992.
- Boon, 1972 ▶ J.G. Boon, *De Utrechtse gemeenten in 1815: in vraag en antwoord*, Utrecht, 1972.
- Brusse, 1999 ▶ P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*, Wageningen, 1999.
- Brusse, 2001 ▶ P. Brusse, 'Goede tijden en slechte tijden: Maartensdijk tussen 1650 en 1850', in: P. Brusse, P. van Cruyningen en R. Rommes, *Tien eeuwen Maartensdijk. Een landelijke gemeente in Midden-Nederland*, Utrecht, 2001, 36-63.
- Buisman, 1992 ▶ J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van*

de Verlichting in Nederland (1755-1810), Zwolle, 1992.

Deukeren, Van, 1997 ▶ H. van Deukeren, 'Landbouw en beginnende industrie', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 35-61.

Drost, 1982 ▶ M.J. Drost (samenstelling), *Gelderse plakatenlijst 1740-1815*, Zutphen, 1982.

Faber, 1962 ▶ J.A. Faber, 'Cattle plague in the Netherlands during the eighteenth century', *Mededelingen van de Landbouwhogeschool te Wageningen* 62 (11) (1962), 1-7.

Faber, 1972 ▶ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, Wageningen, 1972.

Geheymsschrijver, 1759 ▶ *Geheym-Schrijver van Staat en Kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de Provincie Utrecht*, Utrecht, 1759.

Gijsbers, 1999 ▶ W. Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Amsterdam/Hilversum, 1999.

Hart, 't, 1973 ▶ P.D. 't Hart, 'Pestis Bovina in Utrecht 1813-1814', *MOU*, 1973, 2-6.

Hekmeyer, 1845 ▶ F.C. Hekmeyer, *Korte geschiedenis en literatuur der runderpest*, Amersfoort, 1845.

Hengeveld, 1870 ▶ G.J. Hengeveld, *Het rundvee, zijne verschillende soorten, rassen en veredeling* 2, Haarlem, 1870.

Hoogendoorn, 1994 ▶ H. Hoogendoorn, 'Landbouwkundige oefeningen op het Huis te Linschoten (1806-1808)', in: W. Reinink (samenstelling), *Landgoed Linschoten*, Bussum, 1994, 382-423.

Moorrees en Vermeulen, 1856-1860 ▶ C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Mr Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, Utrecht, 1856-1860. 2 delen.

Nederlandsche Jaarboeken ▶ *Nederlandsche Jaarboeken*, Amsterdam, 1747-1765.

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken ▶ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, Amsterdam, 1766-1795.

Noordam, 1989 ▶ C.G.M. Noordam, *De resolutieboeken van Vreeswijk 1674-1806*, Nieuwegein, 1989. 5 delen.

Noordam, 1986 ▶ D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*, Hilversum, 1986.

Offringa, 1971 ▶ C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht*. Deel 1, Utrecht, 1971.

Posthumus, 1943 en 1964 ▶ N.W. Posthumus, *Nederlands(ch)e prijsgeschiedenis*, Leiden, 1943 en 1964. 2 delen.

Prak, 1985 ▶ M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*, z.p.l., 1985.

Rommes, 1997 ▶ R.N.J. Rommes, 'Werken op het platteland', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 179-194.

Schlimme, 1992 ▶ J.F.C. Schlimme, *Het dagboek van Jacob Pos*, Hilversum/Loosdrecht, 1992.

Staring, 1867 ▶ W.C.H. Staring, *De runderpest*, Amsterdam, 1867.

Stoppelenburg, 2001 ▶ N. Stoppelenburg, 'De hennepwervens van Lopik', *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht*, 74 (2001) 68-71.

Vries, De, 1994 ▶ J. de Vries, 'De bestrijding van de runderpest in Friesland gedurende de 18^e eeuw', *Argos. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap*, 10 (1994) 315-323.

Vries, De, en Van der Woude, 1995 ▶ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei*, Amsterdam, 1995.

Wal, Van der, 1997 ▶ R. van der Wal, 'Een zaak van nationaal belang. Maatregelen tegen de veeziekte in 1865-1867', *Spiegel Historiae*, XXXII (1997) 242-246.

Water, Van de, 1729 ▶ J. van de Water, *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantiën en edicten [- - -] 's lands van Utrecht*, 3 dln, Utrecht, 1729.

Woude, Van der, 1972 ▶ A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen, 1972.

Noten

- 1 Met dank aan Bini Biemans, Paul Brusse, Wilma Gijsbers en Peter Koolmees.
- 2 Water, Van de, 1729, 1, 641.
- 3 Een *gerecht* (of heerlijkheid) was de laagste juridische en bestuurlijke eenheid in het gewest Utrecht. Er waren er enige honderden, in grootte variërend van één tot enige duizenden hectaren. In de achttiende eeuw is de Hollandse term *ambachtsheerlijkheid* gebruikelijk geworden, mogelijk omdat zoveel Hollanders Utrechtse gerechten hadden opgekocht.
- 4 Gijsbers, 1999, 387 noot 379. Hengeveld, 1870, 47, omschreef de epidemie van 1682 als een 'soort van tonganthrax, vliegende kanker genaamd'. Volgens hem had de ziekte ook in 1705 geheerst.
- 5 Geciteerd in Buisman, 1992, 109.
- 6 Bieleman, 1992, 161-166; Buisman, 1992, 109-155; Faber, 1962; Faber, 1972, 155-176; Vries, de, 1994; Woude, Van der, 1972, 585-593.
- 7 Schlimme, 1992.
- 8 Hekmeyer, 1845, 2.
- 9 HUA, Huis Zuilen 145 (28/11-1744).
- 10 Zie voor een globaal beeld: Van Deukeren, 1997, en Rommes, 1997. Interessant zijn onder meer ook Brusse, 2001, Hoogendoorn, 1994, en Stoppelenburg, 2001.
- 11 Boon, 1972; HUA, Staten van Utrecht 1353.
- 12 Gegevens voor Eembrugge en Duist uit 1808; HUA, Staten van Utrecht 1353.

- 13 HUA, Staten van Utrecht 1349 brief 4.
- 14 De gegevens van Bunnik ontbreken tussen de andere stukken. Ik heb ze echter teruggevonden in een map met ingekomen losse stukken uit de periode 1795-1812 (HUA, Staten van Utrecht 1523).
- 15 Boon, 1972, 14 en 41.
- 16 In 1800 ging het om 65 volwassen runderen en 37 stuks jongvee: een gemiddelde van 25,5; HUA, Voormalige gemeenten Haarzuilens e.a. 564.
- 17 HUA, Staten van Utrecht 1349 brief 4. Van de meeste plaatsen zijn alleen de totaalcijfers gegeven, van enkele is een overzicht van alle huishoudens opgesteld.
- 18 Gegevens van Neerlangbroek, Overlangbroek, Odijk, Rijssenburg, Sterkenburg, Stoetwegen en Zeist.
- 19 HUA, Staten van Utrecht 1354; gegevens gekoppeld aan die van de volkstelling van 1809.
- 20 HUA, Onderprefektuur Utrecht 1811-1813, 261.
- 21 Bestudeerd zijn de pachtcontracten uit de protocollen van de Utrechtse notarissen Jan Appels (1730-1762), Hendrik van de Bosch (1730-1766) en Dirk Oskamp (1730-1778), en van notaris Hendrik Bilstein te Kockengen (1714-1759); HUA, Notarieel archief, KO 002, en U 185, U 187 en U 188.
- 22 Schlimme, 1992, 6.
- 23 HUA, Staten van Utrecht 1353; Boon, 1972.
- 24 Faber, 1972, 180.
- 25 GA Bunnik, Archief gerecht Bunnik en Vechten 1596-1811, 56; GA Houten, Oud-archief Schonauwen 6 en Oud-archief Tull en 't Waal 36; GA Loenen, Gerecht Vreeland, 40; GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 70; GA Montfoort, Dorpsgerecht Schagen en den Eng 1630-1811, 188, Dorpsgerecht Polanen 1645-1811, 232, Dorpsgerecht Vlooswijk en Kromwijk 1639-1811, 315; HUA, Voormalige gemeenten Haarzuilens e.a., 25, 572, 621. De bewaarde gegevens van plaatsen op de zandgronden, zoals Doorn en Woudenberg, zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- 26 HUA, Stadsbestuur Utrecht 2, 3472.
- 27 HUA, Staten van Utrecht 1354. Hoewel de gegevens geacht worden betrekking te hebben op 1808 zijn ze vermoedelijk ouder. Ze wijken in ieder geval sterk af van de opgaven die de burgemeesters in 1808 hebben gedaan; zie in hetzelfde archief 1349 brief 4.
- 28 Hengeveld, 1870, 70.
- 29 Hengeveld, 1870, 70 en 122; HUA, Staten van Utrecht 1352.
- 30 HUA, Staten van Utrecht 985.
- 31 ARA, Collectie Gogel 51-52.
- 32 Vries, De, en Van der Woude, 1995, 247-249.
- 33 HUA, Onderprefektuur Utrecht 1811-1813, 261.
- 34 Boon, 1972, 53.
- 35 Geheymsschrijver, 1759, 174.
- 36 GA Nieuwegein, Archief Jutphaas 1598-1813, 29.
- 37 HUA, Huis Zuilen 147 brief van 13/2-1781, en een ongedateerd stuk.
- 38 HUA, Kapittel Sint Marie, 2397.
- 39 GA Breukelen, Voormalige gemeente Kockengen 1599-1988, 5 en 22.
- 40 HUA, Voormalige gemeenten Haarzuilens e.a., 556, 572, 1103, en Stadsbestuur Utrecht 2, 3472; GA Breukelen, Voormalige gemeente Loenersloot 1663-1964, 176-177 en voormalige gemeente Breukelen-Nijenrode 1569-1948, 238; GA Maarssen, Oud-archief Maarsseveen 6; SA Woerden, Oud-rechterlijk archief Reierskop-Kreuningen 1795.
- 41 Gegevens in HUA, Dorpsgerechten 1685. Jan Trant woonde in 1770 in Bunschoten; HUA, Notarieel Archief, U 191a003, akte d.d. 15/9-1770.
- 42 Brusse, 1999, 123-133; Faber, 1972, 220; Noordam, 1986, 56-57.
- 43 Tenzij anders is vermeld, zijn alle verwijzingen naar verordeningen tijdens de epidemie van 1713-1721 ontleend aan Van de Water, 1729, I en II.
- 44 HUA, Stadsbestuur Utrecht 2, 455.
- 45 SA Ronde Venen, Gecombineerd archief Abcoude-Proosdij en Abcoude-Baambrugge 3a.
- 46 HUA, Verzameling Vermeulen 123.
- 47 Noordam, 1989, 506. Ook in Friesland ging de ziekteverspreiding uiterst traag en duurde het een jaar eer het hele gewest getroffen was; Faber, 1972, 160.
- 48 HUA, Kapittel Sint Marie 968.
- 49 HUA, Dorpsgerechten 1685.
- 50 HUA, Dorpsgerechten 2: 21/4-1716.
- 51 Wat zich daarna heeft afgespeeld is onduidelijk. Negen jaar later vermeldt dezelfde bron de overdracht door Boelhouwer aan de erfgenamen van juffrouw Van Wijkersloot van o.a. 33 melkkoeien, 8 pinken, een stier, een merriepaard, elf varkens, twee wagens, brandhout, hooi en komijnenkazen. Was dit ter aflossing van het nog openstaande deel van de schuld of om een andere reden? HUA, Dorpsgerechten 2: 1/11-1725.
- 52 SA Rijnstreek, Archief Zegveld 1610-1811, 14.
- 53 Faber, 1962, 2. Het ging mogelijk om zo'n 40 procent van de veestapel.
- 54 HUA, Stadsarchief 2, 1155.
- 55 Faber, 1972, 161-176.
- 56 HUA, Afschrift RK doopboek Montfoort.
- 57 GA Amersfoort, Archief gemeente Amersfoort tot 1811, 35: 30/11-1744.

- 58 HUA, Huis Zuilen 145 (één van een verzameling losse stukken).
- 59 SA Ronde Venen, Archief RK parochie Abcoude, rekeningboek 1 achterin. De letaliteit van de ziekte onder het 'katholieke' vee was 82 procent.
- 60 Faber, 1972, 162; Staring, 1867, 8.
- 61 SA Woerden, Oud-rechterlijk archief Reierskop-Kreuningen, 1795 (pagina's 49-51).
- 62 Schlimme, 1992, 9.
- 63 Idem, 14.
- 64 Idem, 3-5.
- 65 HUA, Afschrift RK doopboek Montfoort.
- 66 Cijfers over de veesterfte in 1740-1 ontbreken vrijwel volledig, maar het moet om veel dieren zijn gegaan. Alleen al in de kleine heerlijkheid Dwarsdijk in het Kromme-Rijngedebied zijn in het voorjaar van 1740 vier paarden en veertien runderen gestorven; SA Wijk bij Duurstede, Oud-archief gerecht Dwarsdijk 24.
- 67 HUA, Afschrift RK doopboek Montfoort.
- 68 HUA, Archief dorpsgerichten 1805.
- 69 Helaas bevatten de plakkaatboeken na 1729 slechts enkele van de stukken die de Staten hebben opgesteld (zie Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, deel 1, p. 933 noot 1). In HUA, Verzameling Vermeulen 123 en 124 bevindt zich echter ruim voldoende materiaal om tot een compleet verhaal te komen.
- 70 GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125.
- 71 Idem.
- 72 HUA, Kapittel Sint Marie 969.
- 73 GA Amersfoort, Archief gemeente Amersfoort tot 1811 nr 35: 11/1-1745.
- 74 GA Breukelen, Archief Breukelen-St Pieters 714; GA Houten, Oud-archief Oud-Wulven 8; GA Maarssen, Archief Tienhoven 1657-1957, 39; GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125 en 534; GA Montfoort, Dorpsgerecht Vlooswijk en Kromwijk 1639-1811, 338b; GA Nieuwegein, Archief Vreeswijk 1542-1813, 469; HUA, Stadsbestuur Utrecht 2, 452 en 3472; SA Woerden, Oud-rechterlijk archief Reierskop-Kreuningen 1795, en Archief Zegveld 1610-1811, 35.
- 75 GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125 en 534.
- 76 GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 270.
- 77 Faber, 1962, 2.
- 78 In het Land van Montfoort zou in 1745 en 1746 bij elkaar 85,5 procent van het vee zijn gestorven (1374 van 1606 volwassen dieren); Nederlandsche Jaarboeken 1747, 207.
- 79 GA Breukelen, Archief Breukelen-St Pieters 714.
- 80 GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 534.
- 81 Een Fries voorbeeld maakt dit duidelijk. In 1745 daalde de aanvoer van boter op de waag van Sneek enorm. De totale geldwaarde van de aangevoerde boter was echter hoger dan normaal door de gestegen boterprijzen. Met andere woorden de inkomsten voor de boeren als groep waren mogelijk hoger dan in de voorgaande jaren; Faber, 1972, 152 en 164.
- 82 Besouw, Van, 1988, 58; Faber, 1972, 163. Gegevens in de door mij geraadpleegde notariële protocollen bevestigen deze gegevens.
- 83 Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, 1, 932-933.
- 84 Nederlandsche Jaarboeken 1751, 472-474.
- 85 HUA, Kapittel Sint Jan 341.
- 86 Schlimme, 1992, 26.
- 87 HUA, Notarieel Archief, U 188ao23, aktenummer 145.
- 88 HUA, Verzameling Vermeulen 123.
- 89 Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1767/1, 429.
- 90 Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1768/1 389 e.v.; Drost, 1982, 78 e.v.
- 91 Buisman, 1992, 110.
- 92 Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, 1, 935.
- 93 GA Maarssen, Archief Tienhoven 1657-1957, 39. De reden waarom Vogel het vee verkocht is de afloop van zijn huurcontract. Waarom het niet verlengd is, is onbekend. Zeker is slechts dat Vogel met zijn gezin naar Kockengen is verhuisd.
- 94 HUA, Kapittel St Jan 341.
- 95 GA Amersfoort, Archief gemeente Amersfoort tot 1811, 147; GA Bunnik, Archief gerecht Bunnik en Vechten 1596-1811, 60; GA Houten, Oud-archief Schalkwijk 42; GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125 en 534; GA Maarssen, Oud-archief Maarsseveen 48; GA Nieuwegein, Archief Vreeswijk 1542-1813, 469.
- 96 Schatting op grond van enquêtegegevens uit 1808; HUA, Staten van Utrecht 1349 brief 4.
- 97 Exclusief de 15 runderen van één eigenaar waarvan de gegevens niet zijn ingevuld.
- 98 Woude, Van der, 1972, 589.
- 99 Ibidem.
- 100 GA Houten, Oud-archief Schalkwijk 42; Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125 en 534; GA Maarssen, Oud-archief Maarsseveen 48; GA Nieuwegein, Archief Vreeswijk 1542-1813, 469.
- 101 ARA, Collectie Gogel 51-52. Het gaat om de gegevens van Indijk, Teckop, Snelrewaard, Waveren, Botshol, Waverveen, Hollands Loenen en Loosdrecht.
- 102 Zie Gijsbers 1999.
- 103 GA De Bilt, Oudarchief Westbroek 46.
- 104 HUA, Verzameling Vermeulen 124.

- 105 Aangehaald in Buisman, 1992, 114.
- 106 Buisman, 1992, 120-125. Zie een stuk in HUA, Archief Huis Zuilen 145.
- 107 Een prospectus is bewaard in HUA, Huis Zuilen 145.
- 108 Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, 1, 936.
- 109 Vries, de, 1994, 320-321.
- 110 Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, 1, 936-937.
- 111 Zie enkele stukken in HUA, Verzameling Vermeulen 124. Tevens: Buisman, 1992, 125; Offringa, 1971, 18 en 23.
- 112 't Hart, 1973. Over deze epidemie is volop materiaal te vinden in verschillende archieven. Bijv.: HUA, Kommissarissen van de kwartieren van Utrecht en Amersfoort 1813-1816, 250-252 en 530. Een volledig rapport is afgedrukt in: J. Kops, *Staat van den Landbouw in de Vereenigde Nederlanden gedurende den jaren 1814*.
- 113 Hengeveld, 1870, 244-245.
- 114 Een precieze letaliteit is niet te geven omdat een aantal dieren preventief afgemaakt werd.
- 115 Idem, 66-68, 109-111 en 169-171.
- 116 HUA, Verzameling Vermeulen 123.
- 117 GA Lopik, Archief Lopik en Zevenhoven 1584-1813, 125.
- 118 Ibidem, 126. Van 114 op 122 'certificaten' is de plaats van herkomst bekend: 63x Jaarsveld, 12x Cabauw, 5x Benschoop, 4x Zevender etc.
- 119 SA Ronde Venen, Archief Abcoude-Proosdij 2 (resolutie nr 3).
- 120 GA De Bilt, Oudarchief Westbroek 46.
- 121 Aalbers, 1997, 251-268.
- 122 Buisman, 1992, 116-119.
- 123 Offringa, 1971, 111-115.
- 124 Een uitgebreid overzicht in Hengeveld 1870, 124-255; zie ook Wal, Van der, 1997.
- 125 Schlimme, 1992, 9-10.
- 126 Ongedateerd stuk in HUA, Huis Zuilen 145. Zie ook Buisman, 1992, 129-140.
- 127 HUA, Bibliotheek LXV F55: *Gedagten van de Heeren professoren, Uytmakende de Medicijnsche Faculteyt op de Academie van Utrecht over de Ziekte onder het Rundvee*. In 1769 kwam men in een nieuw rapport tot dezelfde slotsom: *Rapport van de Professoren, uitmakende de medische faculteit te Utrecht, Aan de Heeren Gecommitteerden van Hun E. Mog. De Heeren Staten 's Lands van Utrecht, rakende de proeven, door dezelve, in eenige koebeesten genomen* (HUA, Bibliotheek XXXIX D 12).
- 128 HUA, Huis Zuilen 145.
- 129 Idem.
- 130 HUA, Huis Amerongen 5154.
- 131 HUA, Huis Zuilen 145. In deze verzameling bevindt zich ook een zakje dat waarschijnlijk 'Spaans vuurkruid' bevat. Het groeide 'hier te lande aen Zandige bergen', en kon ook gemakkelijk op een strodak gekweekt worden. Vermoedelijk is het familie van de look.
- 132 HUA, Huis Zuilen 145.
- 133 Posthumus, 1964.
- 134 Schlimme, 1992, 10.
- 135 Ook het jaar na de sterfte in 1769 werd het pachtcontract met Boelhouwer weer verlengd; HUA, Kapittel St Jan 6-a.
- 136 HUA, Notarieel archief, U 188ao30, akten 60 en 61.
- 137 Idem, U 188ao29, akte 19 en U 188ao31, akte 2.
- 138 Idem, U 188ao29, akte 24 en U 188ao30, akte 64.
- 139 Idem, U 188ao28, akte 45.
- 140 HUA, Stadsbestuur 2, 1244 (acquitten eerste kameraar). Met dank aan Bini Biemans.
- 141 Prak, 1985, 115-149.

Kroniek over het jaar 2000

*Samengesteld door
Th.A.M. Claerhoudt-van Helfteren*

JANUARI

- 1 ► Tim Groenewold wordt om 1 minuut over 12 geboren. Amersfoort heeft daarmee de eerste millenniumbaby van Nederland.
- 3 ► Basisschool de Bieshaar in Hoogland brandt vrijwel tot de grond toe af.
- 3 ► Mevrouw A. van Vliet-Kuiper wordt geïnstalleerd als nieuwe burgemeester van Amersfoort.
- 11 ► Het St. Antoniusziekenhuis in Nieuwegein schenkt 1000 voedselpakketten aan daklozen. Door het uitblijven van het millenniumprobleem is het extra ingeslagen voedsel voor het ziekenhuis overbodig geworden.
- 14 ► Mr. drs. J. Prevoo overlijdt op 58-jarige leeftijd. Hij is zeventien jaar lid geweest van Provinciale Staten voor D66.
- 17 ► Oud-directrice van het Centraal Museum mevrouw drs. A.M. Janssens overlijdt in haar woonplaats Driebergen.
- 20 ► Tijdens restauratiewerkzaamheden in het 346 jaar oude kerkje van Oud-Zuilen wordt de grafsteen blootgelegd van graaf Willem van Rennenberg, eigenaar en bewoner van slot Zuilen, overleden in 1645. Er is tevergeefs gezocht naar het graf van Adam van Lockhorst, Heer van Zuilen (1617-1656), de stichter van de kerk.
- 21 ► Op Bermuda wordt mevrouw Marijke van der Pas wereldkampioen bridge met het Nederlands vrouwenteam. Zij is lid van het Utrechtse BCO.
- 22 ► Het COC Utrecht viert het vijftigjarig bestaan. Oud-voorzitter Jacques Drabbe ontvangt de Maartenspenning, een gemeentelijke onderscheiding voor personen die zich hebben ingezet op sociaal en maatschappelijk terrein.
- 27 ► HOVO Utrecht *Hoger Onderwijs voor Ouderen* viert het eerste lustrum. HOVO is een initiatief van Hogeschool De Horst in Driebergen en de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. In 1995 sloten de Universiteit Utrecht en de Hogeschool van Utrecht zich aan en kreeg Utrecht een eigen HOVO-afdeling.

FEBRUARI

- 8 ► De Stichting Ondersteuning Musea (SOM) presenteert het Museum Inventarisatie Project (MUSIP). Als eerste Nederlandse provincie heeft Utrecht alle museumcollecties binnen de provinciegrenzen geïnventarieerd. Het is de eerste stap naar een volledig overzicht van alle museale collecties in Nederland.
- 14 ► In het Ewoud en Elisabethgasthuis in Wijk bij Duurstede wordt met een receptie het startsein gegeven voor een reeks festiviteiten ter herdenking van het 600-jarig bestaan van de instelling.
- 16 ► De heer G.J. de Groot ontvangt de Maartenspenning bij zijn afscheid als voorzitter van de Cliëntenraad van Thuiszorg Stad Utrecht. Hij heeft een belangrijke rol gespeeld bij de fusie tussen Kruiswerk Stad Utrecht en Thuiswerk Stad Utrecht.

- 24 ► Oud-verzetssrijdster mevrouw T. Spaans-van der Bijl schenkt aan Het Utrechts Archief haar verzameling over het Utrechtse verzet tussen 1940-1945. De collectie omvat onder meer legitimatiebewijzen, verslagen van sabotageacties en brieven.
- 25 ► Het zesde Domkerksymposium is gewijd aan de herdenking van het 500ste geboortjaar van Karel V. Het is georganiseerd door de Stichting Vrienden van de Dom. Het Museumkwartier en een aantal galeries schenken aandacht aan Karel V met exposities.
- 26 ► De Koninklijke Munt slaat de miljardste Euromunt.
- 29 ► Op de eerste schrikkelag van de eeuw wordt in de Sterrenwacht Sonnenborgh het boek *Weer een eeuw, het weer in Nederland van 1900 tot 2000* overhandigd aan dr. J. Postma, oud-directeur van het KNMI en Reinier Paping, winnaar van de Elfstedentocht in de strenge winter 1962-1963.

MAART

- 1 ► De Nederlandse Spoorwegen dragen hun archief over aan Het Utrechts Archief. Ruim een kilometer aan dossiers, kaarten, tekeningen, dia's en boeken is voortaan voor iedereen ter inzage.
- 11 ► De Oud-Katholieke Kerk kiest een nieuwe aartsbisschop. Dr. J. Vercammen volgt mgr. A. Glazemaker op, die begin dit jaar na achttien jaar aftrad. Het kerkgenootschap in Nederland telt ongeveer 7500 leden en heeft twee bisdommen: Utrecht en Haarlem.
- 11 ► In Wijk bij Duurstede vindt het openingsfeest plaats van de zeven maanden durende activiteiten ter gelegenheid van de viering van 700 jaar stadsrechten, waarvoor een bedrag van bijna twee miljoen gulden is uitgetrokken.
- 12 ► In het Centraal Museum wordt een grote overzichtstentoonstelling van Theo van Doesburg geopend met een lezing door Carel Blotkamp, hoogleraar moderne kunst aan de VU in Amsterdam.
- 17 ► De rechtbank verhuist van de Utrechtse Hamburgerstraat naar de Catharijnesingel. Behalve de rechtbank en het parket krijgen het Openbaar Ministerie, de Centrale Raad van Beroep, de stafdienst en de Commissie Gelijke Behandeling onderdak in het nieuwe gebouw.
- 18 ► Zaterdagvoetbalclub Sportlust uit Woerden wordt kampioen derde klasse.
- 19 ► De laatste Franciscaner priester vertrekt uit de Woerdense Bonaventuraparochie, die 347 jaar lang door Franciscanen is bediend.
- 22 ► In het Groot Archeologiepark in Leidsche Rijn plant koningin Beatrix een lindeboom in de millenniumcirkel. Ook worden bomen geplant door de burgemeesters van Utrecht en Vleuten-De Meern, de commissaris van de koningin in de provincie Utrecht en de ambassadeurs van de landen van de Europese Unie.
- 25 ► De musicus Ton Koopman ontvangt een eredoctoraat in de Godgeleerdheid van de

Universiteit Utrecht. Hij dirigeert in een uitverkocht Muziekcentrum Vredenburg de door hem gereconstrueerde Marcus-Passion van J.S. Bach, waarvan de muziek verloren is gegaan.

- 28 ► De gemeenteraad van Wijk bij Duurstede stelt f 115.000,- beschikbaar voor de restauratie van de Nederlandse Hervormde Kerk in Overlangbroek, zodat de werkzaamheden kunnen beginnen.

APRIL

- 1 ► De 65 leden tellende Harmonie Concordia bestaat 100 jaar en krijgt als eerste vereniging in Wijk bij Duurstede het predikaat 'Koninklijke'.
- 1 ► Het Diaconessenhuis in Utrecht en het Lorentz-ziekenhuis in Zeist fuseren en krijgen een andere naam. Van nu af aan heten zij Diak Utrecht en Diak Zeist.
- 2 ► Restauranthouder F. Fagel van bistro Moustache in de Utrechtse Drieharingstraat krijgt bij zijn afscheid de speld van de Stad Utrecht uitgereikt door wethouder mr. J.H.C. van Zanen. Vanaf 1961 was de bistro een ontmoetingsplek voor onder meer studenten en kunstenaars.
- 5 ► Vijf volgroeide acacia's worden geplant bij het Utrechtse stadhuis. Het is het begin van de herinrichting van het gebied Korte Minrebroederstraat, Ganzenmarkt en Oudkerkhof.
- 11 ► Mevrouw M. Mensink wordt ingeschreven als 60.000^{ste} inwoner van de gemeente Veenendaal.
- 15 ► De bekende Utrechtse winkel in teken- en schildersbenodigdheden Swaak sluit na 108 jaar de deuren. De zaak is in 1892 opgericht door Jacques van Rennes (broer van componiste Catharina van Rennes) samen met Albert Swaak, oudoom van de laatste eigenaar Jan Rijntjes.
- 18 ► Ruim 300 oud-gevangenen herdenken de bevrijding van Kamp Amersfoort in 1945.
- 21 ► De Utrechtse aardwetenschapper Wout Krijgsman krijgt de Veening Meineszprijs 2000 van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) voor zijn werk bij het Paleomagnetisch Laboratorium van de Universiteit Utrecht.
- 24 ► Het nieuwe Amersfoortse winkelcentrum St. Jorisplein wordt geopend. Het feit dat dit gebeurt op paasmaandag zorgt voor de nodige beroering onder de winkeliers in de rest van de binnenstad, die hun deuren ook willen openen.
- 27 ► De Utrechtse wethouder van wonen, monumenten en grondzaken J. Zwart neemt afscheid van de Utrechtse gemeenteraad. De fractievoorzitter van het CDA in de raad, drs. E.H. Haitisma, volgt hem op.
- 28 ► Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de R.K. Begraafplaats Sint Barbara aan de Prinsesselaan in Utrecht wordt het boek 'Gewijde Aarde' gepresenteerd, geschreven door de Utrechtse kerkhistoricus Ton H.M. van Schaik.

- 5 ► De Stichting Dagopvang Utrecht, bekend als het Catharijnehuis, wint de Utrechtse Tolerantieprijs 2000.
- 8 ► Minister van Volksgezondheid mevrouw dr. E. Borst opent in het Universitair Medisch Centrum het Sylvia Tóth Centrum. Hier krijgen kinderen met een complexe neurologische aandoening binnen een dag een diagnose en een behandeladvies.
- 12 ► De nieuwe behuizing van Museum Dorestad in de Muntstraat in Wijk bij Duurstede wordt feestelijk in gebruik genomen met een tentoonstelling over de Wijkse kunstenaars Jan Roelof en Jacobus Jan van Nijendaal.
- 12 ► De Open Werkgroep Griftpark ontvangt de Gispén Archinorm Stadsverfraaiingsprijs 2000. Aan de prijs, die voor de veertiende maal wordt uitgereikt, is een bedrag van f 5.000,- verbonden.
- 17 ► Als deel 24 in de reeks 'Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht' verschijnt het 350 bladzijden tellende boek over Woerden, Kamerik en Zegveld, waarin ruim 350 monumentale gebouwen worden beschreven.
- 20 ► Het Utrechts Studenten Corps herdenkt het honderdjarig bestaan van de Sociëteit PHRM aan het Janskerkhof. Het in Jugendstil gebouwde en geheel gerestaureerde pand werd ontworpen door de architect A. Zinsmeister.
- 26 ► Bij een brand in het stadskasteel Huis Oudaen aan de Utrechtse Oudegracht wordt voor een miljoen gulden schade aangericht.
- 27 ► Het 'Woerdense Cultuurdebat' gaat van start met een manifestatie in het Kunstencentrum Het Klooster in Woerden. Een jaar lang wordt op verschillende manieren gesproken en gedacht over de ontwikkeling van de cultuur in de gemeente.
- 29 ► Prins Willem-Alexander stelt het watersysteem van Leidsche Rijn in werking door het openen van een sluis.
- 30 ► Directeur Hoger Onderwijs van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen J. van Velsen verricht de officiële opening van het University College Utrecht (UCU). Tevens ontvangen zeventien studenten, gehuld in toga en baret, het bachelordiploma.

- 3 ► Het Utrechtse vervoersbedrijf Schoonhoven-Buitendijk Ziekenvervoer bestaat 175 jaar en ontvangt het predikaat Hofleverancier.
- 24 ► Het nieuw ingerichte Museumkwartier wordt officieel geopend met onder andere een feestelijke lunch, een rondwandeling, een kunstmarkt en muziek.
- 25 ► In het Woerdense stadsmuseum wordt een tentoonstelling geopend met werk van de in Woerden geboren schilder Cornelis Vreedenburgh.
- 28 ► Bij de graafwerkzaamheden voor de busbaan voor het Hoogwaardig Openbaar Vervoer (de HOV-baan) worden op het Janskerkhof vijf sarcofagen uit de periode 1050-1200 gevonden.

- 28 ► In de wijk Vleuterweide (Leidsche Rijn) worden sporen gevonden van wat mogelijk in de derde eeuw na Christus een Romeinse wachttoren was.

JULI

- 4 ► De Eerste Kamer besluit definitief tot een gemeentelijke herindeling in west-Utrecht, waarbij onder andere de gemeenten Woerden en Harmelen per 1 januari 2001 zullen worden samengevoegd.

- 4 ► Start van Het Internationaal Trombone Festival Utrecht met masterclasses, workshops en concerten. Op het slotconcert (8 juli) in de

Domkerk spelen ensembles, sommige bestaande uit meer dan 100 trombonisten.

- 7 ► Burgemeester Brouwer van Utrecht reikt de burgemeesterspenning uit aan de edelsmid Kees van Berkel. Tussen 1969 en 2000 was hij verantwoordelijk voor het onderhoud van de ambtsketen van de Utrechtse burgemeesters.
- 10 ► Ziekenhuis Eemland in Amersfoort opent een loket op de kraamafdeling waar ouders hun pasgeboren kinderen voortaan kunnen aangeven bij de Burgerlijke Stand.
- 11 ► Ondanks bezwaren van de kerkenraad adviseert de gemeenteraad van Loenen positief over het op de Rijksmonumentenlijst plaatsen van het kerkgebouw Nigtevechtseweg 3 in Vreeland. De in 1906 gebouwde 'Kleine Kerk' is vooral van belang vanwege het interieur in Jugendstil, ontworpen door C.A. Lionel Cachet.
- 13 ► Op de grens van de Donkeregaard en de Lichtegaard in Utrecht onthult wethouder Van Zanen een door beeldend kunstenaar Jos Peeters gerestaureerde muurschildering.
- 14 ► De nestor van de Utrechtse antiquaren, Frans Lapoutre sluit na bijna 40 jaar zijn boekwinkel in de Schoutenstraat.
- 27 ► A. Flantua, tot vorig jaar eigenaar van de bekende poffertjeskraam op het Utrechtse Vredenburg, overlijdt op 64-jarige leeftijd.

28 juni

- 13 ► 'Bakkertje Top', sinds 1711 gevestigd aan de Wittevrouwenstraat in Utrecht, sluit de deur definitief. Dit bakkerswinkeltje met het oude interieur is zo verweven met de geschiedenis van de stad dat klanten en omwonenden de sluiting als een groot verlies ervaren.
- 15 ► De Utrechtse plantenverkoopster op de markt op het Vredenburg en in Overvecht mevrouw Jopie Kassing overlijdt op 88-jarige leeftijd. Ze was Nederlands Kampioen Standwerken en kreeg in 1987 een koninklijke onderscheiding voor haar werk als bestuurslid van de Centrale Vereniging voor de Ambulante Handel.

13 augustus

- 24 ► De vanouds bekende tearoom Noteboom aan het Oudkerkhof in Utrecht begint na een maandenlange verbouwing een nieuw leven als restaurant/brasserie.
- 30 ► Koningin Beatrix en 20 kinderen van de kinderraad openen het - onder leiding van de op 3 juli overleden Spaanse architect Enric Miralles verbouwde - Utrechtse stadhuis. Door het weghalen van een groot doek met het gemeentewapen van Utrecht wordt de nieuwe ingang aan de Korte Minderbroederstraat onthuld.
- 31 ► De Utrechtse hoogleraar dr. D. Frenkel is een van de drie onderzoekers die de NWO/Spinozaprijs 2000 ontvangt, de belangrijkste Nederlandse wetenschappelijke prijs. Professor Frenkel is hoogleraar fysische computersimulatiekunde aan de Universiteit Utrecht.

SEPTEMBER

- 1 ► Het college van burgemeester en wethouders van Driebergen-Rijsenburg treedt af nadat het in de zomer, zonder de gemeenteraad daarin te kennen, f 600.000,- heeft betaald voor het vertrek van vijf Roma-gezinnen van een woonwagenkamp aan de Sportlaan.

30 augustus

- Museum Catharijneconvent verwerft uit een nalatenschap 23 middeleeuwse stukken. Het belangrijkste schilderij uit de collectie, 'Genezing van de blinde te Jericho', staat op de lijst van de Wet tot behoud van cultuurbezit. Het paneel is uit 1470 en vermoedelijk door een Utrechtse kunstenaar geschilderd.
- 8 ► Tijdens de opening van de Open Monumentendag 2000 ontvangt bouwhistoricus F. Kipp de speld van de Stad Utrecht uit handen van wethouder Haitsma.
- 9 ► Het ingrijpend gerestaureerde neogotische Kasteel Sandenburg in Langbroek trekt op Open Monumentendag naar schatting zo'n 6.000 bezoekers en is daarmee de absolute topper in Nederland.
- 9 ► De festiviteiten rond het 700-jarig bestaan van Wijk bij Duurstede worden afgesloten met onder meer een historische optocht met kardinaal A.J. Simonis als David van Bourgondië en de presentatie van een boek over 700 jaar bouwen in en aan de stad.
- 9 ► Gedeputeerde voor Cultuur mr. D.H. Kok neemt in de tuin van het Loenense gemeentehuis Beek en Hoff het eerste exemplaar in ontvangst van het boek 'Geschiedenis en architectuur van Loenen', dat als deel 26 in de reeks 'Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht' verschijnt.
- 10 ► Burgemeester Brouwer van Utrecht en commissaris van de Koningin mr. B. Staal openen, samen met ambassadeurs van de twaalf landen die ooit tot het rijk van Karel V hoorden, het vijfsterrenhotel Karel V.
- 14 ► In verband met het prostitutiebeleid van de gemeente Veenendaal dienen de wethouders J.D. Marijnissen en M.H. Vertommen van de VVD hun ontslag in. Op 9 oktober

ber stapt CDA-wethouder T.H.F.G.J.A. van Herpen op naar aanleiding van dezelfde kwestie.

- 15 ► Het Gat in de Utrechtse Voorstraat is dicht! In het bijzijn van wethouder Haitsma vierden de bewoners van de zestien stadswoningen en de achttien appartementen de feestelijke opening van het complex De Janshof.
- 29 ► Ruim 300 rechters, officieren van justitie en advocaten wandelen van de oude rechtbank aan de Utrechtse Hamburgerstraat naar het nieuwe gerechtsgebouw aan de Catharijnesingel ter gelegenheid van de officiële ingebruikneming. Wethouder mevrouw drs. A. Rijckenberg onthult op het voorplein het 27 meter hoge kunstwerk van Nicolas Pope.
- 29 ► De elfde vestiging van Holland Casino wordt in Utrecht geopend.

OKTOBER

- 1 ► Burgemeester van Wijk bij Duurstede A.C. Houtsma neemt na 23 jaar afscheid. Hij zal op 18 december worden opgevolgd door de eerste PvdA-burgemeester van Wijk, G.K. Swillens.
- 4 ► Opening van de overzichtstentoonstelling van de Utrechtse kunstenaar Dick Bruna in de Rietveldvleugel van het Centraal Museum.
- 5 ► Het Ronald Macdonald Huis aan de Lundlaan in Utrecht viert het tienjarig bestaan.
- 7 ► De feestelijke onthulling van de in 1959 ingemetselde koker in de Domtoren gaat wegens diefstal van de koker niet door. In de koker zijn destijds tien toekomstvoorspellingen over de burgerluchtvaart ingesloten.

18 oktober

- 10 ► Met een feestelijk concert viert de Utrechtse Oratorium Vereniging het 60-jarig jubileum met onder meer een uitvoering van de Krönungsmesse van Mozart.
- 14 ► In de Coornhertstraat in de Utrechtse Dichterswijk wordt een gevelsteen onthuld met daarop een van de beroemdste dichtregels van Coornhert (1522-1590): 'Verkiesen doet verliesen/een gherustich leven'.
- 18 ► Bij werkzaamheden voor de aanleg van de HOV-baan worden onder de Biltstraat de restanten gevonden van een boogbrug uit de dertiende eeuw.
- 28 ► In Wijk bij Duurstede worden negen moderne kunstwerken onthuld die tijdens een beeldhouwerssymposium in het kader van de stadsfeesten zijn gemaakt. De beelden zijn alle geïnspireerd op het thema 'verdwenen poorten en torens' en rond de binnenstad geplaatst.
- 31 ► Utrecht en zusterstad Brno in Tsjechië ontvangen tijdens de jaarvergadering van Eurocities in Leipzig de Eurocities Award on Innovation Strategies.

NOVEMBER

- 2 ► Professor Hans Clevers, hoogleraar immunologie aan het Universitair Medisch Centrum Utrecht ontvangt de prestigieuze Catharijne Prijs voor zijn baanbrekend onderzoek naar genetische aspecten van darmkanker.
- 2 ► De Geneeskundige Vereniging Innovatieprijs 2000 wordt toegekend aan het Diaak Utrecht. De landelijke prijs wordt om de twee jaar uitgelooft voor het beste vernieuwingsplan voor patiëntenzorg en omvat een 20 centimeter hoog kunstwerk van een biddende vogel en een cheque van f 1500,-.
- 6 ► Op initiatief van wethouder Van Zanen wordt de voetgangersbrug over de Utrechtse Europalaan, bij de meubelboulevard, vernoemd naar de op 5 mei overleden Utrechtse cabaretier Hennie Oliemuller.
- 8 ► Vanwege de samenvoeging van de gemeenten Utrecht en Vleuten-De Meern worden tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen gehouden. De partij Leefbaar Utrecht komt als grote overwinnaar uit de strijd.
- 9 ► De honderdjarige Utrechtse metaalfabriek Pannevis BV krijgt het predikaat 'Koninklijk'. Het jubileum wordt gevierd met een nieuw kantoor, een jubileumboek, een geschenk van het personeel en een receptie voor relaties.
- 10 ► De Nederlandse Fietsersbond roept Veenendaal uit tot 'Fietsstad 2000'.
- 10 ► Het compleet gerestaureerde Belgenmonument in Amersfoort wordt door Commissaris van de Koningin Staal opnieuw in gebruik genomen. Het monument werd in 1918 opgericht als herinnering aan alle Belgen die tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Nederland waren gevlucht.
- 11 ► In Amersfoort wordt Stadsinformatiecentrum 'De Observant' geopend. Hierin is onder andere de Archiefdienst Amersfoort gehuisvest.
- 15 ► De designmeubelwinkel Bij den Dom op het Utrechtse Oudkerkhof schenkt bij haar

25-jarig bestaan een reusachtige Rietveldstoel aan het Centraal Museum. De stoel staat tot het einde van het jaar op het Domplein waarna een andere plaats moet worden gezocht. Het Centraal Museum vindt dat de stoel niet past in de tuin van het museum.

- 17 ► Tijdens een buitengewone zitting op de rechtbank krijgt de jonge advocaat mr. A. Esmeijer een toga van de Dekan der Orde van Utrechtse Advocaten. Hij is beëdigd als duizendste advocaat in het arrondissement Utrecht.
- 24 ► De Stichting Hugo Kotestein, die zich met monumentenzorg in Woerden en omgeving bezighoudt, viert het 25-jarig bestaan met een mini-symposium.
- 28 ► Het bestuur van de Stichting Bibliotheek Wijk bij Duurstede stapt op na een conflict over de financiën met wethouder A. Brouwer van Groen Links. Deze wordt vervolgd door zijn eigen partij gedwongen om af te treden.

DECEMBER

- 1 ► Het Rietveld Schröderhuis - een schepping uit 1924 van de Utrechtse architect en meubelmaker Gerrit Rietveld aan de Prins Hendriklaan in Utrecht - wordt op de Werelderfgoedlijst geplaatst. De cultuurorganisatie van de Verenigde Naties omschrijft het huis als een meesterwerk van menselijk scheppend vermogen.
- 1 ► Kamp Amersfoort wordt aangewezen als nationaal monument.
- 6 ► Vrijwilligers van Greenpeace plaatsen 26 zonnepanelen op een torentje aan de Jan van Scorelstraat in Utrecht-Oost. De panelen hebben een dag op het torentje van premier Kok in Den Haag gezeten maar moesten worden verwijderd.
- 6 ► De voorzitter van de Wijkse kunstadviescommissie, mr. H.J.F. Reeringh onthult het kunstwerk 'Bebouwde Brug' van Cor Litjens. Het in de Langbroekerwetering geplaatste bronzen beeld is het eerste van vier kunstwerken die voor de drie kernen van de gemeente zullen worden gemaakt. Als protest is tegenover het beeld een bord geplaatst met de tekst:
'Echte kunst is: boer blijven in het Langbroekerweteringgebied!'
- 8 ► Bij een ongeval met de sneltram aan de Graadt van Roggenweg in Utrecht vallen 41 gewonden, van wie drie ernstig.
- 13 ► In de Oranjerie van Huis Doorn ondertekenen de deelnemende partijen het uitvoeringsprogramma voor het gebied van de Langbroekerwetering.
- 13 ► Het college van B. en W. van Utrecht wijst zes Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog aan als beschermd gemeentelijk monument.
- 15 ► Het Centraal Museum koopt twee doeken van de surrealistische schilder J.H. Moesman (1909-1988). Met de werken 'Aangekome' en 'Les Mariages', beide uit 1933, bezit het museum twee van de vijf meesterwerken van deze Utrechtse schilder.
- 15 ► De tentoonstelling van middeleeuwse relieken uit de Lage Landen 'De weg naar de Hemel' wordt geopend met een plechtige processie in de Utrechtse Catharinakerk.

18 december

- 18 ► Tijdens de restauratiewerkzaamheden aan de Volkssterrenwacht Sonnenborgh worden de resten aangetroffen van het eerste chemisch laboratorium in Nederland. Archeologen omschrijven de vondst van het uit 1694 stammende laboratorium als uniek. Ook wordt daar de oudste buitenbestrating (1552) opgegraven.
- 19 ► Burgemeester Brouwer van Utrecht opent de kleinste moskee van Nederland bij het kantoor van U-stal, beheerder van tien fietsenstallingen in stad en regio.

PUBLICATIE
Tegens het Inbrengen van
SIEKE-BEESTEN,
En Verkopen van
Ondeugend VLEES.

Gearresteert binnen Utrecht den 10. en
Gepubliceert den 12. Julij 1713.

TOT UTRECHT,

Gedrukt by JACOB VAN POOLSUM, Stads Drukker, tegen
over 't Stadhuis, 1713.
MET PRIVILEGIE.

